Nagy László

A rossz hírű Báthoryak

MÁSODIK, VÁLTOZATLAN KIADÁS
KOSSUTH KÖNYVKIADÓ – 1985

A kötet lektora KÖPECZI BÉLA akadémikus

A sorozatot SZUHAY-HAVAS ERVIN szerkeszti

Munkatársa S. AMBRUS SÁNDOR

ISBN 963 09 2621 0
© Nagy László, 1985 (3969)

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Készült a Zrínyi Nyomdában, rotációs ofszet eljárással 84.151610)
Felelős vezető Vágó Sándorné vezérigazgató
Képszerkesztő Fábri Magda
A borító Erdélyi János munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Műszaki szerkesztő Székffy Gyula
Terjedelme 15,2 (A/5) ív

Tartalom

Prológus 7

ERZSÉBET, A „CSEJTEI SZÖRNY” 15

Báthory Erzsébet alakja a tudományos írásokban és a művészeti alkotásokban 17
Báthory Erzsébet élete legendák és tények tükrében 26
Származás, gyermekkor, esküvő 26
Báthory Erzsébet házasélete 30
A „törökverő” hős özvegye 39
„Az évszázad bűnpere” 50
Vádlók és vádak 50
Furcsa per – különös ítélet 55
A per kortársi visszhangja 59
A történész meditációja a „csejtei szörny” ügyéről 68

ZSIGMOND, AZ „ŐRJÖNGŐ ZSARNOK” 77

Báthory Zsigmond alakja a történeti köztudatban 79
Táguló világ – gyorsuló idő 87
Merre tartott Európa? 87
„Tündérország” Báthory Zsigmond korában 92
Báthory Zsigmond élete és uralkodása 97
Származás, gyermekévek 97
Az „absolutus princeps” 102
1594: hóhérpallos, kötél, száműzetés 106
„Töröknek ellenünk fellobbant szíve...” 112
Zsigmond, a magánember 126
Remények és kétségek között 134
Báthory Zsigmond helye a magyar históriában 143

GÁBOR, AZ „ERDÉLYI CASANOVA” 149

„Gábris vitéz” halála és utóélete 151
Fejedelemgyilkosság a Velencze utcában 151
„Gábris vitéz” a kortársak emlékezetében 154
Báthory Gábor alakja az utókor történetírásában 157
A regényalak 163
Báthory Gábor élete és uralkodása a források tükrében 170
A magánember 170
Báthory Gábor, a politikus 181
Báthory Gábor és Bethlen Gábor 190
Báthory Gábor helye a magyar históriában 206

„Bűbájos boszorkány” születik 213
Anna élete a legendák és tények tükrében 215
Gyermekévek; az első „bűnbeesés” 215
Bánffi Dénesné 220
Egy különös házasság históriája 225
„Örödög gyilkos kurva” 234
Anna és vádlói 239
Adatmorzsák Báthory Anna további életéhez 243

Epilógus 247

„Az kirűl oly hír van, hogy aluszékon, nehezen veti el magáról, ha ugyan korán kél is. Kinek penig vigyázó híre van, bízvást alhatik tíz óráig is. Így vagyon az vitézségnek dolga és más dolgoknak is. Akit egyszer hirdetni kezd a világ, hogy vitéz avagy vitéztelen, ugyan sokáig rajta marad az ez név, bár érdemtelenül.”

***(ZRÍNYI MIKLÓS:* VITÉZ HADNAGY)**

Prológus

Négy „rossz hírű” Báthoryról szólunk: Erzsébetről, vitézlő Nádasdy Ferenc özvegyéről, aki a hagyomány szerint szüzek vérében fürdött, hogy múló szépségét megőrizze; Zsigmond erdélyi fejedelemről, aki „véres kezű” zsarnokként vált hírhedtté; Gábor fejedelemről, aki zsarnok volta mellett – mondják – szexuális kicsapongásaival szerzett magának kétes hírnevet, végül Annáról, a „vérfertőző és gyermekgyilkos boszorkányról”. Ezen a négy Báthoryn kívül a családból másoknak is rossz a híre, ám azoké eltörpül a munkánkban szereplőké mellett. Őróluk érintőleg szólunk majd a négy eset tárgyalása kapcsán, számba véve azt is, hogy melyik Báthory milyen mértékben szolgált rá „rosszhírűségére”.

Ennek a tisztázása már csak azért is rendkívül fontos, mert a Báthoryak rossz híre lassan egybefonódik a magyarság megítélésével, főként a nyugati világban. E téren kétségtelenül Erzsébet viszi el a pálmát, akiről napjainkban is életrajzok és filmek sora készül. Ám egyéb munkákban, mellékszereplőkként, föl-föltünedeznek a többi „rossz hírű” Báthoryak, ők is nem kívánatos hírnevünket öregbítve. Nyugat-Európában vagy az óceánon túl sok olyan ember él, aki jóformán semmi mást sem tud rólunk, csupán a Báthoryakkal kapcsolatos, szorgalmasan terjesztett rémtörténeteket. Ezek terjesztéséből sajnos bőven kivették – és kiveszik – a részüket magyar tudósok, költők és regényírók is, akiknek munkáira a külföldi szerzők méltán hivatkozhatnak állításaik bizonyításakor. S amikor egy-egy Báthory-rémtörténet könyvben vagy filmszalagon ismét felbukkan, újabb nemzedékek körében terjed nemcsak a Báthoryak rossz híre, de az egész magyarságé is. Hiszen a magyar nemzet termelte volna ki és tűrte volna el olyan őrültek és szexuálisan aberrált személyek uralmát, amilyenek az e könyvekben és filmeken szereplő Báthoryak.

A róluk élő közfelfogás persze nálunk sem más, mint nyugaton. Ez nagyrészt érthető is. Mert miket olvashat például a hazai közönség e nagy hírű családról? A külföldön és itthon egyaránt legismertebb munkában, a Báthory Erzsébetről írt biográfiájában a közelmúltban elhunyt Rexa Dezső a századelőn így jellemezte a családot: „Élhetetlenség, erkölcstelenség, gonoszság; ismét szerencsétlenség, ledérség, gőg, indulatosság, balvégzet, és még számos egyéb emberi gyengeség, és mentői kevesebb emberi erősség nyomta el véröket. Ha végigtekintünk e család földi pályáján, *terheltek sorát* látjuk elvonulni magunk előtt. [A kiemelések itt és később tőlem. – *N. L.*] Évszázados tiszta vér romlik meg ereikben, s lelkük mélyén kihamvad még az üszke is annak az erkölcsnek, amit őshazájukból [Svédországból] hoztak magukkal.” Rexa, a tudós levéltáros csupán István lengyel királyt és erdélyi fejedelmet, valamint Andrást, a bíboros-fejedelmet tekinti kivételnek a családban, megállapítva róluk, hogy nevük fénye „csodálatosan világít be a haza, illetve a világ történetébe”. Végső összegző értékelése a Báthory családról: „Szerencsénk volt, hogy voltak, és szerencsénk volt, hogy kihaltak. A fényre, amit árasztottak, ráveti magát – a saját árnyuk.”

Az újabb magyar történeti irodalom részletesebben foglalkozott a Báthory család magyar históriai helyének meghatározásával. Többek között az az Erdély-történeti szintézis, amely a negyvenes évek közepén jelent meg a már akkor neves történettudós, Makkai László tollából. A szerző *általában* „tehetséges, nagyratörő családnak” minősíti a Báthoryakat. Elmondja róluk, hogy a 16. század közepén a Magyarország területének közel felét magánbirtokként kézben tartó tizenhat arisztokrata család közül – vagyon és

tekintély szempontjából – a Báthoryak voltak az elsők. Származásukról megtudhatjuk, hogy a Gut-Keled nemzetség középbirtokos Szabolcs megyei ágából kezdtek kiemelkedni a 14. század első felében. A vitéz katonaősök ekkor szerezték meg a Szatmár megyei Ecsed és a Kraszna megyei Szilágy-Somlyó uradalmakat, amelyekre későbbi hatalmukat alapozták. Elsőnek az ecsedi ág sarjai jutottak nagyobb szerephez a magyar históriában: István erdélyi vajda és unokaöccse, a szintén István nevű nádor. Makkai megfogalmazása szerint mindketten „rideg, keménykezű, gátlástalan kényurak" voltak, akik „félelmetes hangzásúvá tették a Báthory nevet". Ugyanakkor egyéniségükben hordozták „a vezetésre termett férfiak tiszteletet parancsoló fölényét, s a józan, megfontolt, minden érzelgősségtől, szeszélytől mentes, makacsul célratörő családi jellem vonásait". Makkai, noha a könyvünkben bővebben tárgyalt négy Báthoryról meglehetősen elítélően nyilatkozik, a családról *általában* pozitív kicsengéssel szól.

Másféle véleményt olvashatunk történetírásunk másik ismert képviselőjének, Benda Kálmánnak néhány évvel ezelőtt napvilágot látott tanulmányában. Ebben a szerző, bizonyos pszichografológiai vizsgálatokra hivatkozva, így foglal állást: „...a Báthoryak utolsó nemzedékeiben valóban öröklődött egy, minden jel szerint *vérbajos terheltség"*. Vélekedése szerint ez a terheltség „valamelyik nőágon jöhetett be a somlyai ágba, s talán Báthory Anna [Erzsébet édesanyja] vitte át Ecsedre". Benda Kálmán ugyanakkor vitatja dr. Antall József és dr. Kapronczay Károly orvostörténészek azon megállapításait, hogy a Báthory család tagjai a 16. század közepétől kezdve *„mind perverz, dekadens és aberrált"* személyek lettek volna. Bírálja a két orvostörténészt amiatt is, hogy azok a „történeti pathográfiával" foglalkozva többször összekeverik a leszármazást, állításaikat nem dokumentálják, s a 16. századi Báthoryakat a somlyai és az ecsedi ágban egyaránt pszichopatáknak írják le. Benda differenciáltan kezeli a Báthoryak feltételezett vérbajos terheltségének tüneteit mind általában, mind az általunk részletesebben tárgyalt négy „rossz hírű" Báthory esetében. Ám Bendának a *Levéltári Közlemények*ben megjelent tanulmánya minden bizonnyal jóval kevesebb külföldi olvasóhoz jutott el, mint a két orvostörténész írása, amely egy nyugatnémet folyóiratban látott napvilágot, de rövidített változatban megjelent egyik hetilapunkban is. Így joggal feltételezhetjük, hogy mind a hazai, mind a külföldi közvéleményben az a kép rögződött a Báthoryakról, amelyet a két orvostörténész rajzolt e nagy hírű családról.

Nézetünk helytállóságát látszik igazolni többek között az az írás is, amely Bajomi Lázár Endre tollából látott napvilágot 1979-ben az *Élet és Irodalomban* „Báthorizmus, avagy rossz hírünk a világban" címmel. Nemkülönben Marthy Barna ugyanitt megjelent „Vérfürdő vagy fürdetés" című írása, amelyben a szerző elmondja, hogy a hatvanas években tett szlovákiai útja során az idegenvezető e szavakkal mutatott a csejtei várra: „Báthory Erzsébet abban a várban lakott, és ott fürdött *háromszáz szlovák lány vérében!"* Marthy Barna nem kapott választ az idegenvezetőtől arra a kérdésére, vajon miként tehette meg Báthory Erzsébet, hogy a háromszáz áldozat közé egyetlen magyar lány se kerüljön. Válasz híján csupán töprengeni tudott „Báthory Erzsébet nemzetiségi előítéletén". (Csak széljegyzetként említjük: az, hogy Báthory Erzsébet szlovák leányok öldösésére „specializálta" magát, nem új keletű nézet. Ez olvasható például a „Révai Nagy Lexikona" vonatkozó címszavában is, jóllehet az magát a vérben fürdést a legendák körébe sorolja.)

A Báthoryak terheltségéről, szadizmusáról szóló hiedelmek keletkezésének túlnyomó többségét magyar forrásokra vezethetjük vissza. Legfeljebb az történt – és történik ma is – hogy e magyar források adatait külföldi írók, filmrendezők továbbfejlesztik, újabb

elemekkel bővítik. Így születtek és születnek különféle szörnyalakok és rémtörténetek, amelyek a Báthoryak személyén keresztül általánosítanak – vagy általánosításokra adnak alkalmat – az egész magyar múltra vonatkozóan. Amit a magyar források egyedi, kirívó jelenségekként jelölnek, azt szenzációhajhász vagy éppen magyarellenes tendenciájú külföldi művek valamiféle magyar nemzeti sajátosságként igyekeztek és igyekeznek feltüntetni. Mintha a 17. századi Magyarországon, az akkori európai viszonyoktól élesen eltérően, *általános* lett volna az ilyen és ehhez hasonló rémtettek elkövetése!

S vajon mit tehetünk, vagy mit kell tennünk a kétségtelenül torzító és igazságtalan általánosítások ellen? Kendőzzük, vagy éppen tagadjuk a megtörténteket, s kezeljük azokat amolyan belső családi szégyenként? Csábító lehetőség, hiszen nem egy példát meríthetünk más nemzetek történetéből, hogy a hajdani kedvezőtlen, dehonesztáló momentumok megszépülnek az idő múlásával; vérszomjas, félőrült zsarnokok lassan nagy történelmi személyiségekké magasztosulnak, szégyenletes csatavesztések győzelmekké alakulnak át, a kulturális elmaradottság sajátos nemzeti kultúrává nemesül; vagy a nemzeti múlt hiányzó láncszemeit hidalja át a dús fantázia. Meggyőződésünk szerint az ilyen és ehhez hasonló, a valóságot kendőző vagy éppen meghamisító történetfelfogás sohasem szolgálhatja igazán egy nemzet érdekeit. A továbblépéshez csakis a szigorú önvizsgálat, a negatív jelenségekkel való őszinte szembenézés segíthet hozzá. Az önbecsapás nemcsak az egyéneket, de a nemzeteket is tévútra viheti, felbecsülhetetlen torzulásokat okozva a nemzeti tudatban.

Mindezt figyelembe véve és szem előtt tartva mi sem szeretnénk „lakkozni" a négy „rossz hírű" Báthory személyét. Annak tisztázására törekszünk: vajon valóban, *bebizonyítottan* elkövették-e mindazt, amit terhükre rótt a história? Mi több, arra is szeretnénk választ találni, hogy *egyértelműen bebizonyított* cselekedeteik hogyan illeszkednek be annak a kornak az erkölcsvilágába, szokásrendszerébe, amelyben a négy „rossz hírű" Báthory élt. Vizsgálódásunkban természetesen nem szorítkozunk pusztán a magyarországi és erdélyi állapotok tanulmányozására. Szemügyre vesszük azt is, hogy milyen erkölcsi normák és mindennapos szokások között éltek ebben az időben európai kortársaik. Mindenekelőtt azok, akikkel közvetlen érintkezésbe kerültek: a török világ képviselői, illetve azok a nyugat-európaiak – főként katonák és hivatalnokok –, akik a Habsburg-világbirodalom szolgálatában tevékenykedtek Magyarországon és Erdélyben.

Számos konkrét eset bizonyítja, hogy ebben az időben a fejlett nyugati országokban is ugyancsak, kegyetlen szokások uralkodtak. Olcsó volt az emberélet, igen kevéssé becsülték. A legkegyetlenebb kínzások – sokszor minden cél nélkül – ugyanúgy belefértek e vallásosnak mondott kor mindennapjaiba, ahogy a legelvetemültebb orgyilkosságok. Elegendő talán, ha röviden utalunk az ebben az időben ugyancsak elterjedt *boszorkányperek* borzalmas kínvallatásaira, amelyeknek bármely ártatlan ember ki volt téve, ha az egyházi és világi hatalmasok valamilyen okból szükségesnek látták. A kegyetlen, hosszadalmas tortúrák után máglyán élve elégetettek vagy vízbefojtottak számát Nyugat-Európában egyesek több százezerre, mások több millióra teszik! Ugyanebben az időben a különféle orgyilkosságok az „olasz módra" történt eljárás gyűjtőnevet kapták. Arról az országról nevezték el őket, ahonnan a reneszánsz indult európai hódító útjára! Ám itt született meg és terjedt el a kor vezéreszméje: „a cél szentesíti az eszközt", ami erkölcsi felmentést adott a legborzalmasabb bűncselekmények elkövetőinek is. Angliában például VIII. Henrik hatalma biztosítása érdekében nyugodt szívvel végezteti ki a katolikusokat, Mária királynő a hit védelmében küldi sorra

vesztőhelyre a pápa ellenségeit. S közben kolostorok lángolnak, épületek omlanak, műalkotások pusztulnak tömegével. Évtizedek alatt fél évezred kultúrája semmisül meg.

Arról pedig, hogy „szent" jelszavak alatt miket műveltek a harminc esztendeig tartó vallásháború katonái, álljon tanulságul az a néhány sor, amelyet múlt századi nyugat-európai szerző nyomán idézünk: a liegnitzi csata után a császári csapatok az embereket elűzték otthonukból, s mint vadállatokat üldözték őket erdőn-mezőn, az asszonynépet csorda gyanánt hajtva a táborba, hogy ott rajtuk a legszégyenletesebb becstelenségeket kövessék el. Az áldozatokat szabad tűznél vagy kemencékben sütötték meg, szemüket kiszúrták, elevenen szíjat hasítottak belőlük. Szoptatós anyák emlőit levágták. Szurkot vagy ként tettek a körmük alá vagy a vaginájukba és meggyújtották. A hordozható árnyékszékek tartalmát vagy trágyalét öntöttek az áldozatok torkába, sót hintettek a sebeikbe. Csecsszopó gyerekeket kiragadtak szülőik karjából, és darabokra vágva őket a falhoz csapdosták a testrészeiket. Voltak, akik egészséges emberek lábszárát elfűrészelték és megsütötték.

Hasonló kegyetlenségeket követtek el a másik oldalon küzdő svédek, franciák is. Kedvelt szórakozásaik közé tartozott, hogy addig öntöttek vizet vagy trágyalét az áldozataik torkába, amíg, a hasukra lépve, a bűzös lé a szájukon visszaszökött. Ezt a „szellemes tréfát" például „svéd italnak" nevezték.

Sorolhatnánk tovább az ilyen és ehhez hasonló rémségeket, amelyek mind azt tanúsítják: abban a korban, amelyben a négy „rossz hírű" Báthory élt, nemcsak az európai végvidéken, Magyarországon uralkodtak ugyancsak vad szokások, de a „művelt nyugaton" is. Ezt nem mentségként hangoztatjuk, hanem pusztán azért, hogy világosan lássuk a kor *általános* európai erkölcsiségét, amely befolyásolta a magyarországiak és erdélyiek gondolatait és tetteit is.

Vezérelvünk a négy „rossz hírű" Báthoryval kapcsolatos vádak vizsgálatánál az, hogy *nem az ártatlanságot, hanem a bűn elkövetését kell egyértelműen és kétségbevonhatatlanul bebizonyítani; a bizonytalan tényezők tehát a vádlottak javára írandók.*

Mindezt már csupán azért is meg kell tennünk, mert maguk a vádlottak többnyire nem „felelhettek hozzá" a vádakhoz. Vagy azért, mert jelen sem voltak az ellenük folytatott processzusokon, mint Erzsébet és Anna, vagy nem is szerezhettek azokról tudomást, mert haláluk után keletkeztek, mint például a Báthory Gábor elleni vádak jó része. A szerző, amikor erre az elkésett „perújításra" invitálja az olvasót, korántsem igényli a csalhatatlan döntőbíró szerepkörét. Megfelelő jogi stúdiumok híján laikusként nyúl a perbeli „bizonyítékokhoz". A korszakkal immáron három évtizede foglalkozó történészként is csupán arra vállalkozhat, hogy minden váddal kapcsolatban feltegye a kérdést: valóban megtörténtek-e a felrótt cselekmények, és ha igen, miként ítélte – vagy ítélhette – meg azokat a kortársi közvélemény? Meggyőződésünk szerint a négy „rossz hírű" Báthory életének, cselekedeteinek higgadt, tárgyilagos vizsgálata nemcsak e négy személy jobb megismerését segítheti elő, hanem az egész korszakét is, amelyben éltek, uralkodtak, szerettek vagy gyűlöltek. Nem csupán azért, mert a négy személy életútja mintegy száz esztendőt fog át nemzeti múltunkból, hanem azért is, mert társadalmi, hatalmi helyzetüknél fogva életvitelük képet adhat legalábbis egy társadalmi osztálynak, a magyar nagybirtokosoknak az életéről abban a korban, amelyet nem alaptalanul neveznek „a magyar romlás századának".

Fáradozásunk sikerét vagy sikertelenségét az olvasók hivatottak eldönteni. A szerző csupán azt ígérheti, hogy minden tőle telhetőt megtesz az igazság felderítésére.

Nyomatékkal hangsúlyozzuk: ez a munka nem a Báthory család története, hiszen

akkor át kellene fognia csaknem az egész középkori és kora újkori magyar történelmet. A Báthoryak története ugyanis a messzi régmúltba nyúlik vissza. A híres Bethlen Farkas, 17. századi erdélyi historikus így emlékezik meg a Báthoryak származásáról: „Ennek a családnak az eredetét egyesek régebben Bathustól, Pannónia királyától vezették le, akitől az idők során a Bathok vagy Balthák származtak. Mert Baltha gót nyelven merészt jelent [magyarul Báthor]; innen származott Alarik, a vízigótok királya, az ő halála után pedig Ataulf hasonlóképpen a vízigótok királya lett. Az ő utódaik kedvezőtlen körülmények miatt Alemanniába költöztek. Innen az ugyanebből a nemzetségből származó vazenburgi Vencellinus Szent István király alatt visszatért Pannóniába, és oly jó viszonyba került vele, hogy a pannóniai nemesség feje lett, s méltónak mutatkozott arra, hogy az isteni királynak Kupa, az utolsó somogyi vezér elleni hadjáratában az egész sereg fővezére legyen. Az ő dédunokájától, név szerint Mártontól származott *a Báthornak nevezett Opos,* aki más hőstettein kívül Salamon király alatt háromszoros párviadalban tüntette ki magát. Tettéért nemesi címerül lobogót, három részre osztott zászlót kapott, amilyent díszként a lándzsa hegyére szoktak tűzni. Ezt a nemes és régi jelvényt Báthori Vid, egy bátor és szilaj ember három sárkányfogra változtatta, amelyeket a sárkány körben forogva és farkát szájával elnyelve keretez be, azért, mert azt tartották róla, hogy *az ecsedi mocsarakban megölt egy sárkányt."*

II. Rákóczi Ferenc, nagyanyja révén maga is Báthory ivadék, emlékirataiban e szavakkal kommentálta ezt a családi hagyományt: „Emlékszem, hogy a kincstárunkban őrzött ritkaságok között láttam egy buzogányt, amellyel Bátor a szörnyeteget megölte. De a fegyver kicsisége nagyon kétessé teszi a hagyományt."

„Ez a Báthoriak családja (akikről Báthor városa a nevét kapta) – folytatódik Bethlen Farkas leírása – *mindig a vitézség példáját mutatta Magyarország királyai mellett,* de különösen mikor Jeruzsálemi András, Magyarország királya a Szentföld felszabadításáért viselt háborút... Hosszú ideig az összes Báthoriak aláírásukban csak a báthori nevet szokták használni, idő múltán azonban, miután különböző ágakra szakadtak, egyeseket somlyaiaknak, másokat ecsedieknek, Báthori Szaniszló utódait sztaniszlófiaknak, másokat megint Szinérváráról szinéri Báthoriaknak hívtak, de mindnyájan egy törzsből származtak s ugyanahhoz a nemzetséghez tartoztak.

Várnánál is Báthori István, Ulászló, Magyarország királya mellett állva, nem kis bátorságnak adta tanújelét, mikor a heves csata legválságosabb perceiben a neki átadott királyi zászlót tartva, Istenért és a haza szabadságáért bátran harcolva esett el. S hasonló példát mutatva érdemelte ki egy másik Báthori István a bátorság dicsőségét, mikor a kenyérmezei síkon 60 000 törököt, akik Erdély feldúlására törtek be, egy nap alatt szétvert, s az egész tartományt (maga is néhány sebet kapva) a fenyegető veszélytől megszabadította. Dicső tettének emlékéül és bizonyságául ma is látható az ott emelt kápolna. Ezeken kívül hány nagynevű hős volt még köztük! Magyarország különböző tisztségeit is ellátták, mint a királyi ítélőszék bírái, nádorok stb."

Az ország két, majd három részre szakadása után az ecsedi ág tagjai többnyire a Habsburg-uralkodókat szolgálták, amíg a somlyai ág tagjai Szapolyai Jánost és fiát, János Zsigmondot. Ez utóbbi halála után választották a somlyai István váradi főkapitányt Erdély fejedelmévé, akit néhány év múltán a lengyelek királyukká emeltek, és ma is legnagyobb uralkodóik egyikeként tartanak számon. Ez az ág adott Kristóf, Zsigmond, majd Gábor személyében újabb fejedelmeket Erdélynek, amíg az ecsedi ág a nagyhatalmú országbíró személyében 1605-ben kihalt.

Ez a rövid áttekintés is amellett tanúskodik, hogy a Báthory család története századokon át szorosan összefonódott a magyar történelem alakulásával. Nem kétséges tehát, hogy e nagynevű család „rossz hírű” tagjainak élete fokozottan érdekelte mind a hazai, mind a külföldi közvéleményt, s érdekli még ma is. Éppen ezért szükséges fényt deríteni arra, hogy milyen mértékben szolgáltak rá, vagy rászolgáltak-e egyáltalán az alakjukat övező „rosszhírűségre”.

ERZSÉBET,
A „CSEJTEI SZÖRNY”

„A büszke Csejthe várának
Hatalmas asszonya
Nehézkes álmokat lát
Ha megjön alkonya.

Mélyen, sötét üregben
Nagy sziklavár alatt
Sok embercsontokat lát
Halomra hordtakat...

És végre, mondani szörnyű
Sok száz leány után Feláll egy *új halott*
Feláll egy *új halott* még
S ily szó jön ajakán:

Nem szántad *ön leányod*
Óh kőnél kőbb kebel!
Ifjú. piros vérünket
Arcodra mostad fel.”

***(GARAY JÁNOS:* BÁTHORY ERZSÉBET)**

Báthory Erzsébet alakja a tudományos írásokban és a művészeti alkotásokban

A hódoltság kori magyar históriában több nő is méltán kiemelkedő hírnévre tett szert. Elegendő említenünk időrendben Kanizsai Dorottyát, aki Mohács hősi halottainak bátran megadta a végtisztességet; Izabella királynét, Szapolyai János szeszélyes, szép özvegyét; Mária Krisztierna erdélyi fejedelemasszonyt, Báthory Zsigmond „szűz hitvesét"; Károlyi Zsuzsannát, a „nap árnyékát", aki egy időben Magyarország királynéjának is nevezhette magát; Brandenburgi Katalint, a „napnyugati hercegnőt", Bethlen Gábor ugyancsak csélcsap hitvesét; Széchy Máriát, a tündöklésében és bukásában egyaránt magával ragadó „Murányi Vénuszt"; Lorántffy Zsuzsannát, két ország okos „gazdaasszonyát"; Zrínyi Ilonát, a bátorságáért és asszonyi hűségéért egyaránt megcsodált „heroinát" – hogy csak a legnevesebbeket említsük. Többükről írtak külföldi munkákban is, s így nevük ismertté vált Európa-szerte. De akkora hírnévre (vagy inkább hírhedtségre) egyikük sem tett szert Magyarország határain túl, mint Nádasdy Ferenc özvegye, Báthory Erzsébet. Pedig ő nem volt sem királyné, sem fejedelemasszony, nem védett várat és nem szőtt politikai összeesküvést, mint például Széchy Mária. Ennek ellenére ma is fölbukkan a neve szerte a világon.

Hírhedt történelmi alak tehát. A csejtei vár egykori úrnőjét ugyanis őrült – vagy legalábbis aberrált lelkületű – tömeggyilkosként, hajdani leszbikus orgiák szervezőjeként és főszereplőjeként, legújabban pedig szörnyű kannibál lakomák rendezőjeként tartják számon. Jelenleg is több ilyen szellemű monografikus feldolgozás van készülőben vagy éppen már kiadás alatt Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. Benda Kálmán írja az „Olvastam valahol..." cím alatt megjelent nagy sikerű Minerva-kiadványban: „Báthory Erzsébet titokzatos, borzongást keltő alakja felé az utóbbi időben különös érdeklődéssel fordult a tudomány is, a közvélemény is. Idehaza és külföldön több cikkben foglalkoztak személyével, és még az is elhangzott, hogy ha nevét és kegyetlenkedéseit korábban ismerték volna, akkor talán a szadizmust ma nem de Sade márkiról, hanem róla nevezték volna el. Néhány éve francia horror-pornó film is készült Báthory Erzsébetről, címszerepét Picasso lánya játszotta".

Ez a fokozott érdeklődés azonban már meglehetősen régi keletű mind Magyarországon, mind külföldön. Az első történeti mű, amelyik egyszerre híres-hírhedtté tette a csejtei várúrnő nevét hazánk határain túl is, Turóczi László jezsuita atya tolla nyomán látott napvilágot 1729-ben, *„Ungaria suis cum regibus compendio data"* cím alatt. A munka több későbbi kiadást is megért. Ebből a műből értesülhetett először a nagyközönség a „vérben fürdés" vádjáról, ami különben az eredeti peres eljárás folyamán sohasem hangzott el! Ugyancsak nehéz lenne kideríteni, vajon milyen egykorú adatok alapján írta le ezt a vádat a szerző. Lehetséges, hogy a nép ajkán élő mendemondákat fogadta el készpénznek. Ám azt sem lehet kizárni, hogy felekezeti elfogultság szülötte ez a rémtörténet a kálvinista Báthory Erzsébetről. Ma már csupán a tudományos mezbe bújtatott mesét tudjuk regisztrálni, ami így hangzik:

Történt, hogy a fölöttébb hiú Báthory Erzsébet pofon vágta egyik belső szolgálólányát, aki fésülés közben meg találta húzni a haját. Az arculütés olyan erős volt, hogy eleredt a leány orra vére. Egy csepp az úrnő kezére hullt, s amikor letörölte azt, meglepetéssel

észlelte, hogy a helyén a bőre sokkal üdébb, fiatalosabb lett. A hiúságtól elvakított nagyasszony töprengeni kezdett: ha egyetlen csöpp vér ily varázsos hatású, mennyivel inkább az lehet egy egész kádnyi, amelyben testét megfürösztheti? A gondolatot tett követte! Sorra öldöstette le ifjú szűz szolgálóleányait, akiknek felfogott vérében mindaddig feredőzött, amíg gaztettei kiderülvén, fogságba nem került. Így áldoztatott fel egyesek szerint háromszáz, mások szerint hatszáz Csejte környéki „tót lány" az asszonyi hiúság oltárán.

Arról nem szól a fáma, hogy hány ilyen fürdőt is vett a nagyasszony, amíg „kő közé" nem rakták. Arról sem, hogy vajon miként akadályozták meg a kádba eresztett vér alvadását. Vagy miként lehetett eltitkolni az ilyen vérengzést mintegy évtizeden át? A jezsuita atya szerint ugyanis a nagyasszony már férje életében megkezdte ezt az egészen különös „szépítkezést", a férj viszont 1604 elején meghalt.

Tévednénk, ha azt hinnők, hogy Turóczi atya adatokkal alá nem támasztott és számos irreális részletet tartalmazó legendájának az idő múlása erejét vette. Elegendő elővennünk Fessler Ignác Aurél történetírónak, ennek a világot látott jeles tudósnak 1824-ben megjelent *„Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen"* című művét, amelyből már azt is megtudhatjuk, hogy Báthory Erzsébet *naponta* mosakodott embervérben, és hogy ez a szenvedélye *hatszáz nemes leány* életébe került. Az áldozatra szánt leányokat a csejtei sziklavár pincéjében tartották „készenlétben", hogy a mosakodáshoz szükséges napi vérmennyiséget tőlük lecsapolják. A kivéreztetetteket azután a pincében eltemették. A szülőknek és hozzátartozóknak azt mondták, hogy a boldogtalanok hirtelen támadt betegség áldozatai lettek. Ily módon sok éven át el tudták titkolni e szörnyű tömeggyilkosságot.

A vérben fürdés vádjának helytállóságát talán Nagy Iván magyar történetíró kérdőjelezte meg elsőnek a Magyarország nemesi családjainak történetéről összeállított több kötetes munkájában. Ebben a különben korántsem hízelgő írásban az alábbiakat olvashatjuk Nádasdy Ferenc hitveséről, majd özvegyéről: „Ez volt a csejthe-vári szörny, ki *ha vérrel nem mosdott is,* mint a hagyomány állítja, de bizonyos, hogy számtalan ártatlan nőt legyilkoltatott és ezeknek kínzásában különös kedvét lelte, míg 1610-ben, tettei kitudódván, elzáratott." Ezt a szálat gombolyította tovább a már korábban említett Rexa Dezső a Báthory Erzsébetről 1908-ban megjelentetett biográfiában. Rexa határozottan tagadja a vérben fürdés vádját: „A vércsepp legendája a népképzelet világában született, a népében, mely a való dolgokról csak az igazság foszlányait kapta, amelyek éppen arra elegendők, hogy az, aki győzi képzelettel, azokról valami különösen érdekeset, izgatót gyártson." Ekkori álláspontja, amiről később még részleteiben is szólunk, az, hogy a nagyasszony szadista elmebeteg volt. Ha betegsége előbb lett volna közismert a lélek kutatói előtt – írja –, úgy *„a Sadismus betegségnek Báthorizmus lett volna az elnevezése".* Rexa Dezső személyéhez és munkájához egy kései adalék tartozik, amelyet talán itt kell megemlítenünk. Marthy Barna írja az *Élet és Irodalom* 1979. 51-52. számában: Rexa Dezső kevéssel halála előtt fölkereste őt a *Nők Lapja* szerkesztőségében, és közölte vele, szívesen írna cikket a csejtei vár úrnőjéről, mert olyan adatok birtokába jutott, amelyekből az derül ki, hogy *a családi és az udvari maffia tagjai a vérfürdő ürügyén akarták kiforgatni Báthory Erzsébetet hatalmas birtokaiból.* Ez az ígért cikk, amely egészen más világításba helyezte volna Nádasdyné alakját, Rexa váratlan halála miatt már nem készülhetett el.

Az 1908-as biográfia megjelenését követő írások többsége a Rexa által nyilvánosságra hozott források és az ezek nyomán tett megállapítások szellemében foglalkozott Báthory

Erzsébet személyével. Így például a „Révai Nagy Lexikon”-ában az olvasható, hogy „őrültségig fajult hisztériában szenvedett”. E betegsége volt az oka, hogy csejtei kastélyában, főleg özvegy korában „a szolgálatára berendelt fiatal tót lányok kínzásában gyönyörködött, azokat véresre verette. Ebből a kínzatásból keletkezett az a legenda, hogy szépségének ápolása végett szűz leányok vérében fürdött”. Csaknem szóról szóra ezek olvashatók az 1959-ben megjelent Új Magyar Lexikonban is.

Tulajdonképpen ezt a diagnózist analizálta és magyarázta a két orvostörténész, dr. Antall József és dr. Kapronczay Károly. A szerzőpáros előbb egy német szakfolyóiratban jelentette meg cikkét „*Aus der Geschichte des Sadismus: Elisabeth Báthory”* cím alatt 1973-ban, majd egy esztendővel később a *Magyarország* hasábjain látott napvilágot írásuk. Abból indultak ki, hogy Nádasdy Ferenc özvegye „skizofrén és őrült volt”, akinek szadista hajlama csupán saját nemére irányult. Megállapításuk szerint az asszony még vidéki útjaira is mindig magával vitt egy-két leányt, akiket a szekéren „tűkkel szurkált”. Otthon ugyanezt tette mezítelenre vetkőztetett leányokkal. „A lemeztelenített testek szurkálása, égetése stb. a szadizmussal párosult szexuális perverzitás jele. Számításba jöhet epilepsziás jellegű, hisztériás alapon keletkezett periodikus mániás állapot.” Szerintük hisztériáról tanúskodik többek között Báthory Erzsébet „vallási fanatizmusa” is. Ugyanakkor az asszonynak a szexuális életre tett megjegyzései arra utalnak, hogy „gondolatvilágában nagy szerepet játszott az erotizmus”. A szerzők úgy látják, hogy az asszonynál „homoszexuális eltévelyedésre nincsenek bizonyítékok”.

Új alapokon, pszichografológiai vizsgálatok nyomán elemezte az asszony cselekedeteit Benda Kálmán a már említett, 1974-ben megjelent tanulmányában. Az elvégzett vizsgálat Báthory Erzsébet saját kezű aláírásából „azonnal megállapította, hogy Báthory Erzsébet kezdettől fogva dekadens lényén, részben a *szexuális kielégítetlenség* következményeként, mindjobban eluralkodott a *szadizmus”*. E magatartás mélyén „minden jel szerint egy fiatalkori *szerelmi csalódás* áll, máshoz adták feleségül, mint akit szeretett. Ez törést okozott, majd a lefojtott szexualitás kiábrándultságot és egyre jobban elhatalmasodó bosszút váltott ki benne. Gonosz és kártékony volt, embertársaira nézve veszélyes” – hangzik a zord ítélet immár a pszichografológiai vizsgálatok alapján. Ez az új elemzés ugyanakkor kétségbe vonja a két orvostörténész több megállapításának helytállóságát. Így például határozottan állást foglal amellett, hogy Báthory Erzsébet – kézírásának tanúsága szerint – „nem volt sem skizofrén, sem őrült”. Rákosné Ács Klára pszichografológiai megállapításait Benda Kálmán „perdöntőnek” minősítette Báthory Erzsébet bűnösségét illetően. Perében – írja – „követhettek el alaki hibákat, lehetnek gyanús momentumok, de mindez nem változtat azon, hogy *a vád alapja, a szadista gonoszság, realitás volt”*.

Dr. Raskó Gabriella, a női bűnözésről 1978-ban megjelent könyvében, noha felveti a nagyasszony ellen folytatott per jogi anomáliáit, magát a bűnösséget nem vonja kétségbe, és Báthory Erzsébet szexuális aberráltságát külföldi uralkodónők hasonló tetteivel hozza párhuzamba. Ezt a nézetet osztja lényegében Katona Géza és Kertész Imre egy évvel később publikált munkája is, amely „A bűn nyomában” címen látott napvilágot. Ebben Báthory Erzsébet esete „A XVII. század bűnügye” cím alatt szerepel.

A Báthory Erzsébet ellen felhozott vádakat az asszony számos kortársán kívül az utókor irodalmában elsőnek talán Hetyéssy István kérdőjelezte meg „Igazságot Báthory Erzsébetnek” című, 1971-ben készült írásában. A tanulmány az elutasító lektori vélemény miatt nem jelent meg nyomtatásban, s csupán kéziratos formában olvasható az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában. A szerző azt állítja, hogy *a Báthory Erzsébet elleni*

*vádakat az asszony legközvetlenebb rokonai találták ki, hogy így elterelj*ék *a figyelmet* a nagyasszony igazi bűnéről: a politikai hűtlenségről, *a felségárulásról,* amely bűncselekmény büntetése a magyar törvények szerint *teljes vagyonelkobzással járt volna.* Báthory Erzsébet – aki rokonának, Báthory Gábor erdélyi fejedelemnek a híve volt – 1610-re már oly mértékben megelégelte a Habsburg-uralmat, hogy elhatározta: várainak fegyvereseivel is segíti a királyi Magyarország megszerzésére törekvő fejedelmet. Társzekerekre rakatva kincseit, megindult Erdély felé, s ezzel a nyílt pártütés útjára lépett. Ezt a lépését fia – pontosabban annak nevelője – és vejei nem nézték tétlenül. Rávették Thurzó György nádort: fogassa el az úton levő asszonyt és kíséretét. A politikai bűn eltussolására pedig kifundálták a jobbágyleányokkal való kegyetlenkedés históriáját, amiért nem járt fővesztés és birtokelkobzás. A terhelő tanúvallomást tevőket részben kínzással, részben rábeszéléssel, ígéretekkel bírták rá *hamis vallomástételre.* Az asszony befalaztatásával és az ellene koholt vádak nyilvánosságra kerülésével ugyan veszélyeztették a család jó hírnevét, *ám a hatalmas vagyon megmaradt az örökösök birtokában.*

E sorok szerzője 1976-ban az *Interpress Magazinban* megjelent írásában, abból kiindulva, hogy a nádor törvénysértések sorozatát követte el Báthory Erzsébet perében, kétségbe vonta a terhére rótt cselekmények hitelt érdemlő bizonyítottságát. A befalazott Báthory Erzsébet maga követelte bíróság elé állítását, ártatlanságát hangoztatva. Ezt szorgalmazta más okokból maga a Habsburg-uralkodó is. Az aulikus magatartásáról ismert Thurzó nádor azonban ez alkalommal meglehetősen renitens módon viselkedett. Szembeszállt a királyi akarattal, ám nem törődött azzal sem, hogy eljárása szöges ellentétben van a nem sokkal korábban megkötött bécsi békében foglaltakkal is. Írásunkban nem zártuk ki azt a lehetőséget, hogy az asszony *esetleg* valóban halálra kínoztatta néhány szolgálóleányát. Ám utaltunk arra is, hogy az ilyen cselekedet – főrendű asszony részéről – abban az időben egészen más jogi elbírálás alá esett, mint ma, így a nádor eljárása semmiképpen sem tekinthető törvényesnek. Végül azután az ügy elsietett és fölöttébb különös lezárása talán mindörökre megfosztott bennünket a teljes igazság kiderítésének lehetőségétől.

Ezt a cikket Hetyéssy István kéziratos munkájának ismerete híján írtuk, és így tőle teljesen függetlenül jutottunk az övével sokban megegyező következtetésekre. Ám a nagy példányszámú folyóiratban publikált cikkünk elkerülte még olyanok figyelmét is, akik konkrétan foglalkoznak Báthory Erzsébet történetével. Legalábbis ez derül ki Bajomi Lázár Endrének az *Élet és Irodalom* egyik 1979-es számában megjelent, „Báthorizmus avagy rossz hírünk a világban" című írásából. Ebben a cikkben a szerző kifogásolta, hogy a külföldiekkel ellentétben a hazai történetírás nem foglalkozik Báthory Erzsébet ügyével. Írására reagált ugyanezen folyóirat hasábjain Marthy Barna, Hetyéssy Szilvia és Benda Kálmán, vitatkozva többek között Bajomi Lázár Endre e megállapításának helytálló voltával is. Meg kell jegyeznünk, hogy Benda Kálmán 1980-as írásában már módosított korábbi álláspontján, és másként értékelte Báthory Erzsébet ügyét, mint hat esztendővel korábban, a pszichografológiai vizsgálatok alapján írt tanulmányában. Hetyéssy Szilviának adott válaszában – aki fölrótta, hogy atyja tanulmánya Benda elutasító lektori véleménye miatt nem került publikálásra – többek között ezeket olvashatjuk: „Függetlenül attól, hogy Báthory Erzsébet szadista (esetleg skizofrén és őrült) volt-e vagy sem, *nagyon valószínűnek látszik, hogy a per vagy teljesen kitalált vagy nagymértékben felnagyított vádakra épült.* De hogy a dolgok hátterében mi volt, az még teljesen tisztázatlan... Talán a sok ezres számban ránk maradt családi és baráti levelekből kiderül az igazság." A rádió

„Olvastam valahol...” sorozatában elhangzott egyik kerekasztal-beszélgetésben – amely könyv alakban is megjelent a Minerva kiadó gondozásában – Benda Kálmán ismét így nyilatkozott: „...a Báthory Erzsébet ügyében lefolytatott vizsgálat *rendkívül gyanús”*.

Thurzó György nádor egy korabeli vízfestményen

Jóllehet a magyar szerzők tudományos igényű munkáikban is gyakran elfogadják a Báthory Erzsébet ellen felhozott vádakat, azért náluk már hangot kaptak a bizonyítottságot megkérdőjelező vélemények is. Ez annál kevésbé mondható el a külföldi szerzőknek e témával foglalkozó írásairól. Lényegében ma is az a kép él tovább és termelődik újra, amelyet 1894-ben von Elsberg rajzolt meg *„Die Blutgráfin”* („A véres grófnő”) című művében. Valentiné Penrose 1957-ben, Maurice Perisset 1979-ben megjelent írásai ugyanezt a szellemet tükrözik. Akárcsak az „Erkölcstelen mese” című félpornó-félhorror film, amelyben Paloma Picasso játszotta Báthory Erzsébet szerepét. Különféle forrásokból származó értesülések szerint ilyen szellemű Báthory Erzsébet biográfiák a közeljövőben is megjelennek a nyugati világban. E művek egyikében már *emberevő és vérszívó vámpírként* szerepel a csejtei vár egykori úrasszonya!

Magyar történelmi regénynek nem vált főszereplőjévé Báthory Erzsébet. Az erdélyi Szőcs István írta Makkai Sándor „Ördögszekér” című művének 1979-es kiadása elé: „A Báthory család legiszonyatosabb tagja Nádasdyné Báthory Erzsébet, akivel még Makkai sem merészelt szembenézni, holott az »Ördögszekér«-ben szerepelteti őt”. A nemrég elhunyt jeles irodalomtörténész maga is így fogalmazott: „Báthory Erzsébet szadista szörnytetteivel világhírhedtségre tett szert”. Szerinte az asszony *elmebajos* volt, amíg Makkai szerint csupán *szexuálisan aberrált* nagyúri szépasszony, aki a regény egy meglehetősen pikáns jelenetében áldoz leszbikus hajlamainak: ágyába csalogatva ölelicsókolja az ilyen rosszaságra is hajlamos Báthory Annát. A puha ágyban mezítelenül szeretkező két nőt megelevenítő jelenet kétségtelenül nagymértékben fokozta a regény iránti érdeklődést. Az ilyen és ehhez hasonló jeleneteket részletező leírása nemcsak égőfülű kamaszok fantáziáját ragadja magával. A jól szórakozó olvasó pedig minden bizonnyal nem sokat gondolt – s talán nem gondol ma sem – azzal, hogy az itt leírt jelenetnek, akárcsak az egész úgynevezett „történeti regénynek”, vajmi kevés köze lehet a történeti valósághoz.

Báthory Erzsébet alakja különben megkísértette más magyar szépírók fantáziáját is. Elegendő az idézett Garay Jánosra utalnunk, vagy Ady Endrére, de ott élt mások gondolatvilágában, fantáziájában is. Krúdy Gyula „A megye özvegye” című novellájában így vont párhuzamot hősnője és az egykori csejtei nagyasszony között: „Mert valami csodálatos babona járt láthatatlanul ennek a szép asszonynak a lába nyomában. Nem is kellett hozzá álmodozó falusi embereknek a babonasága, beszéltek a tények magukért: meghalt az, akit Győri Eszti megszeretett... A szigorú erkölcsű öregurak, akiknek már mindent szabad beszélni, néha így dörmögtek a kaszinóban: »Második Báthory Erzsébet ez az asszony. Csakhogy ez nem szüzek vérét issza, hanem a férjeiét«...” Felvillan Báthory Erzsébet neve és históriája Mikszáth Kálmán „Új Zrínyiász”-ában is. Polonyi Géza képviselő a kormányt leleplező beszédében a feltámadt Zrínyi Miklósnak többek között ezeket mondja: „De nem akarom a Ház idegeit túlságosan megrázni az események kiszínezése által, *melyekhez hasonlók Báthory Erzsébet csejtei üzelmei óta elő nem fordultak a civilizált Közép-Európában,* s merem mondani, tisztelt Ház, csak ásni kellene azon pincében, hogy egy rakás emberi csontot találjanak”. E sorok tanúsága szerint Mikszáth maga is hitt a nagyasszony ellen felhozott vádakban.

A „vérben fürdő”, „vérszívó” Báthory Erzsébet alakja rafinált perverziókat űző szadistaként és leszbikus orgiák hősnőjeként él ma is mind a hazai, mind a külföldi közvéleményben.

Vajon mennyi az igazság ezekből a hiedelmekből?

Báthory Erzsébet élete legendák és tények tükrében

Öt évtized történetét fogjuk nyomon követni munkánk e fejezetében az asszony életéből: a születésétől az 1610-es letartóztatásáig eltelt életszakaszt. Az erről szóló konkrét, hiteles források hézagossága miatt időnként élnünk kell a közvetett források igénybevételével is. Csakis így tudunk megközelítően hű képet rajzolni az asszony életpályájáról, amely az 1611–1613-as periratok és a későbbi írások tanúsága szerint oly szörnyű végbe torkollott. A fellelhető források tüzetes és higgadt számbavétele talán közelebb vihet bennünket a rejtély nyitjához: miként válhatott a látszólag boldog, kiegyensúlyozott házaséletet élő feleségből és többgyermekes családanyából orvostörténeti és kriminálpszichológiai kóreset?

Származás, gyermekkor, esküvő

Az 1560-ban született ecsedi Báthory Erzsébet származási körülményeiről többek között ezeket olvashatjuk Rexa Dezső biográfiájában: „A korcsosodó család e tagja is annak a pusztító sorsnak az áldozata, amely a természet titka. Ő, aki körül van véve különböző gyengékkel sújtott közeli atyafival, akinek *nagynénje* sexuális terheltségben sínylett, *nagybátyját, Gábort* Ecsedben az »ördög üldözé«, másik nagybátyja, István eszelős volt, télen-nyáron szánkón járt, István fivére vérszomjas, buja, valóban ő is terhelt vala.”. Báthory Erzsébet szüleiről Rexa azt írja, hogy atyja, az ecsedi ágból származó György, több vármegye főispánja, „hol Ferdinánd, hol a Zápolyák híve” volt. Anyja, a somlyai ágból származó Báthory Anna előbb Homonnai Drugeth Antal, majd Bélteki Drágffy Gáspár felesége volt, mielőtt férjhez ment harmadik urához, Báthory Györgyhöz. Az asszony mindhárom férjét több gyermekkel ajándékozta meg.

E származási tabellához hozzáfűzhetjük még azt is, hogy az 1570-ben elhalálozott ecsedi Báthory Györgynek testvére volt Miklós, az országbíró, aki 1584-ben halt meg, továbbá András erdélyi vajda, akit Erzsébet nemigen ismerhetett, hiszen csupán hatéves volt, amikor ez a nagybátyja elhalálozott. Anyai részről Erzsébetnek nagybátyja volt István erdélyi fejedelem, később lengyel király, András – Báthory Gábor és Anna nagyapja –, és nagynénje volt Zsófia, Csáky Demeter felesége. A korán árvaságra jutott Erzsébetről atyai nagybátyja, Miklós országbíró, és testvérbátyja, az 1605-ben elhalálozott István – szintén országbíró – gondoskodott. A már többször idézett két orvostörténész az 1974-ben publikált újságcikkében többek között megállapította: „Az ecsedi ágban feltűnően sok volt az elmebeteg és a szexuálisan terhelt.” Szerintük Erzsébet bátyja, István „borzalmas, vérszomjas, szexuálisan túlfűtött” ember volt. Benda Kálmán vitatja ez utóbbi megállapítás helytállóságát. Hivatkozik a pszichografológiai vizsgálatok eredményére, amely szerint az országbíró csupán „szenvedélyes, szangvinikus, nagy feszültségben élő, ezért gyakran türelmetlen ember volt, akiben azonban semmi aberráltság sem fedezhető fel.”

Az egykorú történeti és irodalomtörténeti adatok kétségtelenül Benda Kálmán állítását támasztják alá – pszichografológiai vizsgálatok nélkül is. Az 1555-ben született ecsedi Báthory István, akit Rudolf császár és magyar király Szatmár, Szabolcs és Somogy vármegyék főispánjává, majd országbíróvá nevezett ki, korának nemcsak egyik

legvitézebb katonája, hanem egyik legműveltebb férfija is volt. A tizenöt éves háború idején az első sorokban küzdött a török ellen Fülek elfoglalásakor, Hatvan ostromában, részt vett az érsekújvári harcokban és a mezőkeresztesi csatában. Többször megsebesült a háborúban. Emiatt, valamint elhatalmasodó ízületi betegsége miatt a századforduló éveiben többnyire ecsedi várában tartózkodott. Bátor, de óvatos ember volt: még az országbírói eskütételre sem mozdult ki jól védett várából, nehogy bécsi „praktika" áldozata legyen! Egyházát, a kálvinista egyházat nemcsak anyagiakkal támogatta, de teológiai jellegű irodalmi munkásságával is. 1590 körül szerzett vallásos tárgyú költeményében többek között így vallott magáról:

„Írtam ez verset keseredett szívvel
Istenhez kiáltván buzgó könyörgéssel
Rakva lévén lelkem az jó reménséggel,
Éjjel-nappal víván lelki ellenséggel."

Ecsedi Báthory István egész életműve ellentmond az olyan kijelentéseknek, amelyek szerint „borzalmas, vérszomjas, szexuálisan túlfűtött" ember lett volna. Vitathatatlan tény, hogy a buzgó kálvinista főúr alakját a királypárti katolikus történetírók – kortársak és későbbiek – nagy elfogultsággal rajzolták meg. Ezeket az ítéleteket azonban egykorú, hitelesnek tekinthető adatok nem támasztják alá.

Mindez persze még nem jelenti azt, hogy öt esztendővel fiatalabb húgán, Erzsébeten ne mutatkoz*hattak* volna bizonyos terheltség jelei! De vajon valóban mutatkoztak-e? Milyen konkrét adatok utalnak ilyen „örökségre"? Báthory Erzsébet életének a házasságkötés előtti időszaka ugyanúgy az ismeretlenség homályába merült, mint a legtöbb kortársáé, hiába voltak azok a legelőkelőbb családok leányai. Rexa Dezső szerint Erzsébet még gyermekkorú volt, amikor elkötelezték őt Nádasdy Ferencnek. Ennek következtében „igen korán hagyta el a szülői házat, hogy a Nádasdy család életmódjával, szokásaival, felfogásával megismerkedendő, Nádasdy Tamás özvegye úri házához költözött". Payr Sándor „Magyari István és Báthory Erzsébet" című tanulmányában azt fűzi ehhez, hogy ecsedi Báthory György és felesége már 1562-ben megüzenték Nádasdy Tamás nádornak: házasítsák össze a gyermekeiket, ily módon biztosítva számukra a Drágffy-jószágot. 1572. december 21-én már mint Nádasdy Ferenc mátkájáét írják össze Erzsébet ingóságait a csicsavai várban.

Vajon mennyi tekinthető pontosnak és elfogadhatónak ezekből a megállapításokból? Az ecsedi Báthory és a Nádasdy családok kapcsolatáról egy 1572 júliusában kelt levélben Miklós – Erzsébet nagybátyja – többek között ezeket írja Nádasdy Ferencnek: „...az mi az Fogaras dolgát illeti, én azt *Kegyelmedhez való atyafiúságunkért* ennél nagyobb dolgokban is szolgálnék. Azért ím vajda uramnak [a későbbi lengyel királynak] mindjárást írok az dologról, mert nem tudok mást, ki az Kegyelmed dolgát oly nagy szeretettel promoveálná [mozdítaná elő] ez dologban ott Erdélyben, mint vajda uram." Ez a levél kétségen kívül közeli rokoni kapcsolatokat sejtet. Magára a kézfogóra azonban csak később került sor. Ez világosan kitűnik a levélből, amelyet ecsedi Báthory István, Erzsébet bátyja írt 1572. december utolsó napján Kassa szabad királyi város főbírájának Varannóról: „Kérjök Kegyelmedet mint szomszéd urunkat és barátunkat, hogy onnan Kassárul, az kegyelmetek városából ez mostani szükségünkre, *az húgunk és Nádasdy Ferencz urunk kézfogására* bocsásson ide két ötves legént, avagy egy mestert,

harmadmagával ötvösmestert. Valami az ű munkájáért leszen jutalma, azt megadjuk nekie és kegyelmedtül jó néven vesszük." Ez utóbbi levél arra utal, hogy Báthory Erzsébet és Nádasdy Ferenc kézfogójára csupán 1573-ban kerülhetett sor, és ezt követően mehetett *volna* a lány leendő anyósa keze alá. Ám csupán akkor *mehetett volna,* ha Nádasdy Ferenc édesanyja nem hal meg már 1571-ben! Így szerfölött ingatag talajon áll a két jeles orvostörténész tanulmányának következő megállapítása is. Eszerint Báthory Erzsébet *„sokáig anyósa környezetében élt,* és a források szerint ő fedezte fel benne a kegyetlenségre való hajlamot. Innen eredt Báthory Erzsébet meglehetősen hűvös kapcsolata a Nádasdy családdal. Anyósa szerint örömet talált az ember szenvedésében, a szolgák ok nélküli kínzásában."

Nem tudjuk, hogy az 1571-ben elhalálozott Nádasdy Tamás-né Kanizsay Orsolya egyáltalán találkozott-e Báthory Erzsébettel. Anyósként semmi esetre sem, hiszen a házasságkötésre csupán 1575-ben került sor, amikor ő már több mint négy esztendeje halott volt! Ily módon legfeljebb a túlvilágról konstatálhatta volna menyének kegyetlenkedéseit, és onnan feddőzhette volna az oly korán „rossz hajlamot" mutató fiatalasszonyt! Ám meggyőződésünk szerint a két orvostörténész minden bizonnyal nem ilyen misztikus kapcsolatra gondolt. Ezért állításukat kellően meg nem alapozottaknak kell tekintenünk, sajnálkozva azon, hogy ilyen ellenőrizetlen adatokon épülő értékelések kerültek a német nyelvű publikálás révén a külföldi nagyközönség elé is!

Az 1575. május 8-án tartott esküvőről Rexa Dezső tájékoztat bennünket, aki nyilván tollhibából eredően huszonegy évesnek írja a házasságkötő Nádasdy Ferencet. Valójában ő akkor tizenkilenc és fél esztendős volt. Az ünnepi szertartás a Zemplén megyei Varannón ment végbe, ahol Erzsébet részbirtokos volt és egy kastély úrnője. Az ünnepségen a Habsburg-uralkodó, Miksa császár és magyar király is képviseltette magát. Ő egy kétszáz tallér értékű, vastagon aranyozott boroskannát küldött az ifjú párnak, a császárné pedig egy száz tallér értékű ivóedényt. Gazdag ajándékokkal kedveskedtek a Habsburg-főhercegek is, akiknek az ifjú férj, az egykori nádorfi gyakori játszópajtása volt a bécsi udvarban.

Hány napig vagy hány hétig tartottak a lakodalmi ünnepségek? Nem tudjuk megmondani. Előfordult ebben a korban olyan eset is, hogy a gyermek már megmozdult az ifjú anyában, de a lakodalomra összesereglett vendégek még mindig ott mulattak az esküvő színhelyén! Persze az ifjú pár nélkül folyt a mulatozás, hiszen azok a pajzán nóták kísérte nász elhalása után másnap többnyire útra keltek, hogy valamelyik csendesebb helyen töltsék el a boldog – vagy kevésbé boldog, de mindenképpen – „mézesnek" mondott heteket. Nádasdy Ferenc és Báthory Erzsébet válogathatott, hogy hol „múlatja el" – feltehetően kellemesen – ezt az időt, hiszen Csejtén, Beckón, Sárvárott, Lékán, Pöstyénben, Keresztúron és Varannón egyaránt voltak kastélyaik, Pozsonyban és Bécsben pedig házaik. Sőt az sem okozhatott gondot, ha az egyre gyakrabban „Tündérországnak" nevezett erdélyi fejedelemségben kívántak hosszabban vendégeskedni, akár a fejedelmi udvarban, akár valamelyik somlyai Báthory kastélyában. Anyagiakon nem múlott hát a boldogságuk; de vajon boldog volt-e Nádasdy Ferenc és Báthory Erzsébet frigye? Vagy az ebből származó boldogtalanság deformálta volna az asszony lelkét eladdig, hogy végül is szexuális aberrációkban keressen kárpótlást?

Mit mond erről a Báthory Erzsébettel foglalkozó irodalom, és mit árulnak el az egykorú források?

Báthory Erzsébet házasélete

Magyari István, Nádasdy Ferenc, lelkésze híres müvében többek között ezeket írta a házasságról: „Régentén az szent házasságot az sidó és pogánságból megtért keresztyének, sőt még a pogányok is nagy becsületben tartották... Mert ebből szaporodnék renddel egymás után az emberi nemzet, ezből származnak az bölcsek, jó fejedelmek, erős vitézek és minden rendbeli emberek, s az mennyei kar is innét telnék be. Támadtanak aztán sok tévelygők, kik az Istennek szent szerzését megvesztegették, tisztátalan életnek, paráznaságnak tartották." A lutheránus pap nyilvánvalóan a katolikus egyházat bírálta ezekkel a szavakkal, amely a szexuális életet még a házasság keretében is bűnnek minősítette és minősíti, ha az csupán örömszerzés, nem pedig utódok létrehozása céljából történt. Nem tudjuk, hogy az ebben az időben egyre fogyatkozó katolikus főúri családok mennyiben igazodtak a házaséletben az egyház ilyen tilalmaihoz, normatíváihoz. Esetünkben ez nem is különösebben érdekes, mert Nádasdy Ferenc evangélikus, Báthory Erzsébet pedig kálvinista hitű volt. Mindketten protestánsok tehát, akik számára nem volt bűn a szexuális együttlét, bármilyen céllal történt is az. A protestáns egyházalapítók legfeljebb olyan normatívákat szabtak, hogy hetente hányszor egészséges és helyénvaló a házastársak szeretkezése, de tilalmakat nem állítottak az ilyen együttlétek elé. A huszadik életévét töltő Nádasdy Ferenc és a tizenhatodik életévébe lépő Báthory Erzsébet – mai fogalmak szerint két, még tinédzser korú – akadálytalanul szerethette egymást, ahányszor csak kedvük tartotta és erejük engedte.

Mindezt nem valamiféle *l'art pour l'art* pajzánkodás ürügyén mondtuk el, hanem azért, mert akadtak olyanok, akik *házaséletének kielégítetlenségéből* vezették le az asszony későbbi aberrált magatartását. Ennek okát Rákosné Ács Klára pszichografológus abban látta, hogy Erzsébet egy fiatalkori nagy szerelmi csalódáson esett át: máshoz adták feleségül, mint akit szeretett. Nem lévén járatosak a grafológiában, csupán csodálni tudjuk, hogy egy névaláírásból ennyi mindent ki lehet olvasni! Olyan történeti adat ugyanis mindmáig nem került elő, amelyből akár csak következtetni is lehetne ilyesmire. Azt tudjuk, hogy ebben a korban a lányok – főúri, nemesi, polgári vagy paraszti származásúak egyaránt – általában szülői kiválasztás alapján mentek férjhez, s ez nem okozott lelki törést, emiatt nem váltak a nők bosszúálló szadistákká. Báthory Erzsébetnek különben még szerencséje is volt. A kiszemelt férj csupán öt esztendővel volt idősebb nála, és az egykorú források egybehangzóan szép arcú, daliás termetű férfiúnak írták le. A törökök „erős fekete bégnek" nevezték, és feltételezhető, hogy az a férfiú, aki az ütközetek utáni győzelmi lakomákon azzal kápráztatta el bajtársait, hogy halott törökökkel a kezében ropta a győzelmi táncot, s a tetemeket feldobva a levegőben elkapkodta őket, nos az ilyen erejű ifjú férfi gyaníthatólag nem jött zavarba a hálóházban sem – hacsak nem hódolt a „török módinak", vagyis nem volt homoszexuális. Miután Nádasdy Ferencről ilyesmiket nem regélt a fáma, nyugodtan kiiktathatjuk ezt a lehetőséget, mint az asszony állítólagos boldogtalanság-forrását.

Más szerzők, például Rexa és Payr azzal magyarázták az asszony állítólagos boldogtalanságát és elhatalmasodó lelki zavarait, hogy *házaséletének első tíz esztendejét nem követte gyermekáldás*. „A meddőség átkát nagyon a szívére vevén – írja Rexa Dezső –, Nádasdyné a babonához fordult segedelemért." Payr Sándor ezt a semmivel alá nem támasztott megállapítást továbbfejlesztve ezeket írja: „Első éveiben a fiatal asszony *alig lehetett* boldog. Csak a tizedik évben született gyereke. Sokat betegeskedett, főfájásban

szenvedett. Sokféle babonás orvossággal és kuruzslással akart magán segíteni. Valami súlyosabb idegbetegség gyötörte. Pedig a fiatal férj jóságával és gyengéd szeretetével mindent elkövetett, hogy beteg lelkű feleségét felvidítsa." Nem kell bizonygatnunk, hogy mindez csupán adatok nélküli hipotézis. Iskolapéldája annak, hogy amikor egyes történetíróknak nincsenek konkrét adataik, miként kreálnak állításukat alátámasztani hivatott magyarázatokat, és hogy miként fejlesztik tovább egymás hipotéziseit.

Mert még arra sincsen semmiféle bizonyíték, hogy Báthory Erzsébet tíz esztendőn át meddő lett volna! Több gyermeke is *születhetett* ezen időszak alatt, akik csecsemőkorukban meghaltak, vagy az anya túl fiatal kora miatt életképtelenül jöttek a világra. Mert ha tizennegyedik évüket betöltve férjhez mentek is e kor leányai, biológiailag nem voltak érettebbek, fejlettebbek a mai kamaszkorúaknál. Sőt minden bizonnyal még éretlenebbek voltak az anyaságra, mint a mai tizennégy-tizenöt esztendősök. Számos olyan, e korban élő asszonyról tudunk, akinek csupán házassága hatodik, nyolcadik, sőt tizedik esztendejében született életképes és felnőtt kort megért gyermeke. A csecsemőhalandóság is borzasztó arányú volt ebben az időben. Emellett arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az egyházi anyakönyvek tekintélyes része megsemmisült az állandó háborúskodások alatt. Rendkívül nehéz tehát pontosan megtudni azt, hány gyermeket szült akár egy neves főúri asszony is. Éppen ezért csupán azt regisztrálhatjuk, hogy mikor születtek Báthory Erzsébetnek a serdülő kort is megért gyermekei. Ez korántsem azt jelenti, hogy a legidősebb életbenmaradott előtt ne szülhetett volna akár több gyermeket is.

Azt már csak úgy mellékesen jegyezzük meg, hogy ha Báthory Erzsébet valóban olyan betegesen hiú és élvvágyó nő volt, amilyennek a fáma tartja, akkor az sem kínozhatta különösebben, ha tizenévesen nem válik sokgyermekes anyává. Mert jóllehet főúri asszonyok általában dajkákkal szoptattatták és neveltették gyermekeiket, s a pelenkázáshoz is volt elegendő „segéderő" a kastélyokban, a gyermekek kihordásával járó teher és a minden egyes szülésnél jelentkező életveszély őket is ugyanúgy fenyegette és riasztotta, mint a közrendű asszonyokat. Éppen ezért legalábbis túlzásnak tűnik minden olyan állítás, amely egy tizenéves asszony esetleges gyermektelenségét valamiféle súlyos lelki baj kiváltó okának minősíti.

S vajon a sok hipotézis mellett milyen *konkrét tényeket* ismerünk Nádasdy Ferencné házaséletéről? Előrebocsátjuk, hogy nem sokat, és emiatt minden olyan kis adatmorzsát is figyelembe veszünk, amely támpontot nyújthat e csaknem három évtized történetéhez. Az asszonynak öt gyermekéről tudunk: három leányról, Annáról, Orsolyáról és Katóról, illetve két fiáról, Andrásról és Pálról. Közülük Anna és Kató, valamint Pál érte meg a felnőtt kort. Ha az asszony csupán ezt az öt gyermeket hordta volna ki és nevelte volna fel, akkor sem mondhatnánk, hogy eseménytelenül telt az élete.

Asszonyi életének erről az első szakaszáról kevesebbet tudunk, mint a későbbiről, az özvegyi évekről. 1579-ben bátyja esküvőjén vett részt Varannón, amelyet az Homonnai Drugeth Fruzsinával tartott. Nem tudjuk, hogy férje milyen mértékben vonta be politikai ügyeibe, amelyek a nyolcvanas években meglehetősen veszélyes fordulatot vettek. Nádasdy Ferenc Vas megyei főispán, a bécsi udvar neveltje ugyanis kapcsolatba lépett felesége nagybátyjával, Báthory István lengyel királlyal, akinek titkos híreket küldött a bécsi udvar politikai terveiről. A lengyel király óvta is őt az ebből származható veszélyektől. Érdekes történelmi példával kísérte intelmeit: „Ne hagyja Kegyelmed mindazáltal hátra az Hunyadi Jánosné tanácsát, melyet fiainak adott volt: Ne adjátok eccersmind kézben magatokat ez tekéntetlen időbe és hűtlenségbe: kettőtek, *hármatok*

találhat mindenkor módot benne, miképpen hon maradjon.” Úgy tűnik, Nádasdy hallgatott a bölcs tanácsra. 1586-ban Rudolf el akarta fogatni őt, Batthyány Boldizsárral és Zrínyi Györggyel együtt, de mivel a megidézettek nem jelentek meg Prágában, a „praktika” nem fogott rajtuk.

Báthory Erzsébet arcképe. (Egykorú festmény után)

A következő évben már a török elleni harctéren jeleskedett az „erős fekete bég”, aki Zrínyi Györggyel együtt nagy diadalt aratott a szigetvári bégen. Nem sokkal ezután robbant ki a tizenöt éves, török elleni háború, amelynek csaknem minden csatájában és ütközetében jelen volt Nádasdy Ferenc, egészen az 1603 végén vagy 1604 legelején bekövetkezett haláláig. Annyit tehát joggal elmondhatunk, hogy meglehetősen sokat volt távol otthonától és asszonyától, ami azonban általános dolognak számított az idő tájt, még főúri körökben is. A nagybirtokosok döntő többsége ugyanis katonai és politikai vezető tisztségeket töltött be, s emiatt gyakran volt távol otthonától.

Egyes adatok szerint Nádasdy Ferenc, ahová csak lehetett, magával vitte feleségét is, így például a Pozsonyban, az ország akkori ideiglenes fővárosában tartott gyűlésekre is. Ez derül ki legalábbis Thurzó György, a későbbi nádor leveléből, amelyben arról tudósítja Czobor Erzsébetet, „szerelmetes" hitvesét: irigyli az itt lévő többi urakat, „az kiknek *szerelmes házastársok* itt vannak [Pozsonyban] *úgy mint Nádasdyné"* is. Báthory Erzsébetnek ekkor még ugyancsak nagy respektje volt későbbi bebörtönzője előtt! Thurzó ugyanis lelkére kötötte feleségének, hogy amikor Nádasdyné a bátyjához megy Ecsedre, és arra utazik Bicse felé, „külgy édes szívem eleiben és kérd hogy betérjen, ha azelőtt nem esmérted, esmérkedjél meg vele".

Arról, hogy milyen is lehetett a házastársi viszony Erzsébet és férje között, két, eddig ismertté vált levélből nyerhetünk némi képet. Mindkettő 1596-ban Sárvárott kelt, *saját kezű* írás. Miután oly kevés az ebből az időből származó közvetlen adat, nem fölösleges részletesebben idézni belőlük:

„Szolgálatomat írom Kegyelmednek, mint szerelmes uramnak – olvashatjuk a május 24-én kelt levélben, amely így folytatódik. – Az gyermekek felől Kegyelmednek azt írhatom, hogy az Anna és az Orsik egészségbe vannak; de az Katóka az szájával igen gonoszul vagyon; mert az rothadás az szájába esett és még az fogcsontba is benne az rothadás; az vassal az foga közepibe szinte el-felmegyen az borbély; azt mondja, hogy szerencse, ha egynihán foga ki nem hull... Magam felől Kegyelmednek azt írhatom, most mégis jobban vagyok, hogynem mint az elmúlt napokban... Ím értem az Kegyelmed leveléből, melyben Kegyelmed írja hogy csaknem Erdélybe küldték; kin bizony mindenek csudálkoznak, hogy Erdélynek semmi javában Kegyelmednek része nem lévén és ennek az földnek javaival és zsírjával élvén, hogy mire való képest hagyta volna el Kegyelmed ezt a földet? Én peniglen mitül fogva hallottam, elég keserűséggel szenvedtem, mert egy barátom én nekem megírta vala." A levél címzése: „Az én *szerelmes* uramnak, az Nagyságos Nádasdy Ferencznek, *nekem szerelmes uramnak* adassék ez levél."

A másik írás, amelyik ugyanezen év július 8-án kelt, főként a gyermekek egészségi állapotával foglalkozik: „Az gyermekek felől Kegyelmednek írhatom, hogy az Anna, Istennek legyen hála, egészségbe vagyon, az Orsiknak az szemei igen fájnak, s Katónak ismét megveszett az szája. Magam Istennek legyen hála, egészségbe vagyok, csakhogy a szemeim fájnak." A levél aláírása: „ *Kegyelmed szolgáló leánya Bátori Erzsébet."*

Ez a közel száz esztendeje publikált két levél az alapja mindazon írásoknak, amelyek azóta Báthory Erzsébet házaséletével foglalkoztak! Ha nem eleve előítélettel olvassuk a sorokat, azokból *egy gyermekeivel törődő, férjét szerető és érte aggódó asszony* képe tárul elénk. Ám ha úgy vesszük kézbe a két írást, hogy azokban a későbbi szörnyűségek előzményeit mindenképpen meg akarjuk találni, akkor ugyancsak messzemenő következtetésekre is juthatunk. Példa rá Rexa Dezső életrajzi munkája, amelynek megállapításait későbbi szerzők tovább színezték.

Nézzük, miket is állapított meg Rexa az asszony házasságáról e két levél alapján. Más forrásokat ugyanis ő nem ismert, mégis ilyen messzemenő következtetéseket vont le: *„A férj,* amikor a hadi esetek és viszonyok engedték, *nem a leggyengédebb lélekkel jelent meg otthonában.* Katona volt testestől, lelkestől, könnyen lobbanó, nyers katona, aki feleségének a cselédségével szemben való kegyetlenségét nem igyekezett elnyomni, sőt még fokozta". (Csak utalni szeretnénk rá: Payr szerint a férj *jóságával és gyengéd szeretetével"* mindent elkövetett, hogy beteg lelkű feleségét felvidítsa!) Ám Rexa meglehetősen furcsán értékelte a gyermekei egészségéért aggódó anya idézett sorait is:

Nádasdy Ferenc, az „erős fekete bég”

„A négy gyermek – akiknek születési éveit sem tudjuk teljes pontossággal: Anna, Orsolya, Kató és a legifjabb, az 1596 után született Pál sem okozott a nőnek több örömet, sem több gondot, hogysem kegyetlenségéből engedett volna, sőt ez idétt jött házához egy Joó Ilona nevű dajka, ki nagy részben lehetett bűnös abban, hogy úrnőjének kegyetlensége olyan fokra hágott, hogy belőle a *legvérengzőbb magyar nő* vált."

Azt csak úgy mellékesen jegyezzük meg, hogy a „négy" gyermek a valóságban legalábbis öt volt! Ennél sokkal lényegesebb momentum az, hogy e két levél soraiból vajon miért gondolhatott Rexa arra, hogy a gyermekek nem okoztak az asszonynak örömet. Hiszen Payr, aki különben sokat átvett Rexától, e két levél nyomán éppen ellenkező következtetésekre jutott: „A gyermekek születése egy időre felvillanyozta a szerencsétlen nő életkedvét. Három leányka játszadozott körülötte. Férje sokat volt távol, Bécsben és a táborban, akit meleg hangú, saját kezűleg írt levelekben értesít gyermekeik állapotáról". Payr ehhez hozzáfűzi: „Magasabb műveltségre mutat, hogy írni tudott, mert akkor még az előkelő hölgyeink közül is kevesen értettek a betűvetés mesterségéhez". Az örömtelen házaséletről szóló állításokat Payr nem fogadja el, de ő is amellett tör lándzsát, hogy az asszony már ebben az időben is kegyetlenkedett szolgálóleányaival. Ennek alátámasztására elmondja, hogy Magyari István prédikátor a sárvári templomban nyilvánosan Báthory Erzsébet szemére vetette: *„…már két leány halt meg kegyetlenségei miatt!"* Az asszony ekkor – legalábbis Payr szerint – azzal fenyegetőzött, hogy bepanaszolja a prédikátort a férjének. Ám vajon milyen források támasztják alá e kétségtelenül igen fontos megállapítást? A szerző két adatra hivatkozik: Tóth Béla „Mende-mondák" című 1896-os népszerű kiadványára, valamint Ponikenus János csejtei lelkész többször idézett, 1611 első napján kelt levelére. A „Mende-mondák" csekély forrásértékére, úgy véljük, nem kell sok szót vesztegetnünk. A másik forrás pontatlanságával kapcsolatban itt csupán azt jegyezzük meg, hogy a csejtei pap szerint Magyari István már 1602-ben halott volt, holott a valóságban 1604 elején még ő tartotta a halotti búcsúztatót Nádasdy Ferenc fölött! Ez a momentum, valamint több más, később tárgyalt pontatlanság arra int bennünket, hogy Ponikenusnak ezt az állítását is erős fenntartásokkal fogadjuk. A korabeli társadalmi viszonyok ismeretében *általában* is nehezen képzelhető el, hogy egy lelkész ilyesmiket engedjen meg magának nagy tekintélyű patrónusa hitvesével szemben! Hiszen az bármikor előzhette őt birtokai területéről. Úgy tűnik, Payr is érzi az általa írottak fonákságát, mert mintegy magyarázatként hozzáfűzi az esethez: Nádasdy Ferenc „neheztelt" is a nyilvános feddés miatt Magyarira. E „neheztelésre" azonban éppúgy nincsenek hitelt érdemlő bizonyítékai, miként az előzményekre.

Esetleges tévedések vagy félreértések elkerülése végett már itt leszögezzük: nem kívánjuk kétségbe vonni annak a *lehetőségét,* hogy Báthory Erzsébet – akár már férje életében is – megfenyítette valamely szolgálóleányát. Sőt azt sem, hogy egy ilyen fenyítés *végződhetett* az illető halálával is. Az ilyesmi – amint arról bővebben is szólunk majd – nem volt ritka jelenség ebben a korban, nemcsak úr és szolga, de még szülő és gyermek között sem. Az eddig előkerült, hitelt érdemlő adatok azonban nem támasztanak alá olyan feltételezéseket, hogy Báthory Erzsébet férje életében kegyetlenkedett volna udvari személyzetével. Minden erre vonatkozó későbbi állítás csupán visszakövetkeztetés az 161l-es, *kínvallatásokkal* kicsikart vallomásokból. A vallatópincében jegyzőkönyvbe foglaltak azonban a kényszer tényén túl is annyi ellentmondást rejtenek magukban, hogy azokat korántsem lehet hitelt érdemlő bizonyítékokként elfogadni.

A Báthory Erzsébetet elvetemült szörnyetegnek ábrázoló szerzők többsége szükségét érezte, hogy a rémtettek elkövetésének előzményeit és részben okait az „öröklött terheltségen" túl az asszony „örömtelen" házasságában keresse. Ám a frigy jellegére utaló hiteles adatok mindmáig nem kerültek elő. Az igaz, hogy mindkét családnak érdekében állott ez a házasság mind az anyagi megfontolások, mind a társadalmi presztízs szempontjából. Ez azonban még nem zárja ki azt, hogy érzelmi kapcsok is szerepet kaptak a házasság létrejöttében. A ránk maradt egykorú ábrázolások tanúsága szerint Báthory Erzsébet igen szép leány volt, az akkori szépségideál kívánalmai szerint. Arról, hogy milyen is volt a szépségideál ebben az időben, érdekes tájékoztatást kaphatunk többek között Káthay Mihálynak, Bocskai tragikus véget ért fejedelmi kancellárjának egyik 1606-os leveléből: „...legyen virtute [derékségében] Minerva, divitys [gazdagságában] Juno, consorse pulchra Venus [szépségében Vénusz társa]". Megfelelt-e mindezen kívánalmaknak Báthory Erzsébet mint feleség? Ennek csak Nádasdy Ferenc lenne a megmondhatója. Aminthogy azt is csupán Báthory Erzsébet mondhatná meg, hogy milyen férj volt az „erős fekete bég" a hálóházban vagy másutt, a mindennapok során. Csupán azt tudjuk, hogy sok évet megéltek egymás mellett – noha mint protestánsok meglehetősen könnyen el is válhattak volna abban az időben –, valamint hogy az asszony csupán férje halála után öt esztendővel gondolt újabb házasságra, noha – már csak gazdasági és társadalmi helyzetére való tekintettel is – minden bizonnyal akadt volna kérője már a gyászév letelte után is. Ezekből a szimptómákból joggal gondolhatunk rá, hogy Nádasdy Ferenc és Báthory Erzsébet házassága kiegyensúlyozott – talán még azt is megkockáztathatjuk, hogy boldog – emberi kötelék volt. *Nincs semmi bizonyíték arra vonatkozóan, hogy az asszonyt boldogtalanság, szexuális kielégítetlenség vagy egyéb ok lelki betegségbe hajtotta volna e három évtized alatt.*

Méltán felmerülő kérdés: akkor talán özvegyi éveiben bújt elő jelleméből az „ördög" és változtatta őt a kor egyik „szörnyetegévé"? Mit tudunk valójában életének erről a szakaszáról?

A „törökverő" hős özvegye

Még javában dúlt a tizenöt éves, török elleni háború, amikor a híres „fekete bég" negyvenkilenc esztendősen örökre eltávozott nemzete és családja köréből. Olyan helyre, ahol már nem érhette utol többé semmiféle mozgósítási parancs, és ahová már nem jutott el az újabb török támadások híre. Tábori papja és udvari lelkésze, a már többször említett Magyari István, így búcsúztatta őt: „Oh édes hazánknak bástyája, oh vármegyénknek oszlopa, oh szerelmes csillagunk, oh szemünknek édes világa, Isten és császár ő felsége után paizsunk és oltalmunk, ki nagy árvaságra hagytad *szerelmes feleségedet,* gyermekeidet és azokat kikért fejedet az mészárszékre és életedet le tenni nem szántad. Azért az te tőled való elválásodon keserves sírást tesznek nemcsak az Nagyságod *szerelmes házastársa,* édes magzati, attyafiai és jó szolgái, de kesereg az egész Magyarország is. Nem örül az felséges Római Császár, bánkódik az Austriai ház; Bécs tartomány szomorú, kedvetlen az Német Keresztyénség; könnyeznek az hadaknak vezéri, sírnak az erős szívű vitézek és jajgatnak sok szegény özvegyek, árvák, kiket tápláltál, s minden rendbeliek vadnak nagy szomorúságban méltán is bizonyára."

Vajon mennyi volt ebben a halotti búcsúztatóban az igazság, és mennyi a sírbeszédekben általában fellelhető kegyes túlzás? Valóban olyan kiemelkedő jelentőségű,

európai hírnevű személyiség volt Nádasdy Ferenc, mint ahogyan búcsúztató papja állította? Az egykorú források arról vallanak, hogy Nádasdy Ferenc nemcsak bátor katona, Európa-szerte elismert jó hadvezér és nemzetét féltőn szerető politikus volt, de a nemzeti kultúráért is sokat áldozott. Hogy mindezek ellenére mindmáig nem írták meg az egész életművét átfogó biográfiáját, az újabb adósságtétele történetírásunknak és hadtörténet-írásunknak. Ezt a valóban jeles férfiút háborús viszonyok közepette helyezték örök nyugalomra, s emiatt nem tudtak jelen lenni a temetésén még a közeli rokonok sem mindnyájan. Erre utal az elhalt unokatestvérének, Nádasdy Orsolyának a levele is. A levélíró fölöttébb sajnálkozott azon, hogy „az ü édes testének takarására nem mehettem". A török elleni háborúskodás veszélyein túl bizonytalanná tették az utazást a forrongó belső állapotok is. Ez utóbbiak okát a levélíró abban a politikában látta, amelyet Rudolf császár és magyar király folytatott vallási téren: „Most ü felsége az vármegyékre küldött valami articulust, hogy ha pápisták nem lesznek, minden jószágokat elveszik". A rendek erre azt felelték az uralkodónak: „...ha hitiben háborgatja üket, ezután az gyűlésre sem mennek az rovás pénzt is nem akarják megadni". A főrangú levélíró hölgy így zárja politikai tájékoztatását: „Mit ád Isten ezután, nem tudom?"

A következményeket hamarosan megismerhette ő is, hiszen röviddel e levél kelte után kirobbant a Bocskai István vezette Habsburg-ellenes felkelés. A világnak ilyen „fel-háborodott állapotjában" szakadt az özvegyen maradt Báthory Erzsébet vállaira nemcsak gyermekeinek nevelése, de a hatalmas birtokok igazgatásának a terhe is. Negyvennégy éves volt ekkor, közel három évtizedes házasság után maradt egyedül. Báthory Erzsébet özvegységének első esztendőiről ilyeneket olvashatunk Rexa Dezső életrajzában:

„Az özvegyi élet napjai nem voltak békések. Addig, míg a két lány otthon volt, a járás-kelés nagyobb lehetett az özvegy házánál. De *a Ferenc úr halálát követő ötödik hónapban már lakodalom volt* Keresztúron, Nádasdy Katát vette el Homonnay Drugeth György, Zemplén későbbi főispánja; Annát is férjhez adta, akit Zrínyi Miklós vett nőül. Pál is kikerült a háztól, aki Magyari *[így!]* Imre nevű oktatójával Pozsonyban élt. A magára maradt özvegy nagy birtokainak felügyelete miatt sokat utazott... *Magányában, gonosz lelkű környezetében töltött napjai Báthory Erzsébetben felébresztik a degenerált Báthory-vért.* Hajlama a kegyetlenkedéshez mindinkább elhatalmasodott, reá bízott szolgaszemélyzetének nőtagjait a legválogatottabb kínzásokkal pusztította el. *1607-ben még senki sem tudott arról, mik a Nádasdy Ferencné udvarának szörnyű titkai.* Ez év végén volt ugyanis Thurzó nádor Judith leányának Jakussich Andrással, Oroszlánkő urával való házassága. Ennek ünnepére Nádasdyné is hivatalos volt, ami pedig alig lehetett volna, ha az özvegy életének e borzalmairól a nádor, az ország legfőbb ítélő bírája tud vala. De egy vagy két esztendő múltán kitudódott a titok."

Rexa Dezső munkáját azért idéztük kissé hosszasabban, mert ez az *„alapforrás"*, amire a legtöbb, későbbi mű szerzője épít. A tudós levéltáros művét olyan precíz és hiteles adatokon nyugvó feldolgozásnak tekintik – mondhatjuk, világszerte –, amelyre bátran lehet támaszkodni mindenben. De vajon így van-e ez a valóságban is? Valóban olyan pontosak-e az adatai, amint azt általában hiszik? Nos, már korábban is utaltunk rá, milyen sok a pontatlanság, a tényként feltüntetett hipotézis ebben az alapmunkában. Most néhány újabb téves adatra szeretnénk felhívni a figyelmet. Így például arra, hogy Nádasdy Katát nem a „fekete bég" halála után öt hónappal vette el Homonnai Drugeth György, hanem 1610. január 6-án, tehát *hat esztendővel az atya halála után.* Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Nádasdyné egészen eddig nem élt „magányban", hanem serdült korú leánya

társaságában teltek napjai. Az már csak kisebb pontatlanság, hogy Nádasdy Pál nevelőjét nem Magyarinak, hanem Megyerinek hívták. Úgyszintén az is, hogy Thurzó Judit férje nem Jakussich, hanem Jakusith volt. Jobban föl lehet róni azonban azt a pontatlanságot, hogy 1607-ben nem Thurzó György volt a nádor, hanem Illésházy István, ami meglehetősen közismert történeti tény. Mindezt csupán azért említjük, hogy rámutassunk: Rexa írásában még a nyilvánvaló tényeket illetően is *számos pontatlanság* található, ezért semmiképpen sem tekinthető olyan alapforrásnak, amelyre biztosan építhetnénk.

Mert mit is tudunk voltaképp az özvegységben eltöltött esztendőkről? Payr Sándor levéltári adatokra támaszkodó idézett tanulmányának tanúsága szerint *az özvegy,* Pásztori Gergely és más tisztek segítségével, *rendben tartotta uradalmai ügyeit.* Ha leveleit, utasításait olvassuk – írja Payr –, *„egy egészen normális gondolkodású, férjét és gyermekeit szerető, jószágaira gondot viselő, Istent félő s az egyház és iskola javát is szívén viselő főúri nőnek a képe áll előttünk”.*

Báthory Erzsébetnek azok a levelei, amelyeket özvegysége esztendeiből a Batthyány-levéltárban találtunk, Payr kijelentéseit támasztják alá. Az özvegy több levelet írt Batthyány Ferencnek, a Dunántúl leghatalmasabb birtokosának és egyik legműveltebb magyar főurának, aki egyúttal a dunántúli kálvinisták fő „defensora”, védelmezője volt. Az első, özvegyi állapotban írt levele 1604. február 15-én kelt Sárvárott, amikor is Batthyány megbízottja bizonyos írásokat kért tőle a halott hagyatékából. Az asszony megígéri Battyhánynak, hogy „Megyeri úrral” előkeresteti és elküldi azokat. Levelezésük az 1605-ös esztendőben sűrűsödött meg, amikor a Bocskai-szabadságharc hullámai átcsaptak ebbe az országrészbe is. Jóllehet Bocskai István Habsburg-ellenes harca a protestáns vallásszabadság jelszavát is zászlajára írta, a kálvinista Batthyány Ferenc és Báthory Erzsébet mindvégig kitartott a katolikus Habsburg-uralkodó mellett. A dunántúli protestáns vagy nem protestáns magyar főurak ezen magatartásának az okát a két Zrínyi testvér fogalmazta meg talán legtömörebben egy később írott levélben, amit az akkor Bethlen Gábor pártján álló Batthyány Ferencnek küldtek: „...az környülöttünk való országoktól és töröktől is, a melyek minduntalan reánk vigyáznak, előbb vindicáltassunk [védelmeztessünk meg] és békések maradhassunk meg”. 1605-re vonatkozóan el kell mondanunk még azt is, hogy Bocskai a Dunántúlra csupán csekély létszámú felkelő hadat küldött, ezzel szemben a Habsburg-hadvezetés mindvégig erős katonai túlerővel biztosította itteni stratégiai pozícióit. Így érthető, hogy Báthory Erzsébet – noha bátyja, István, Bocskai pártjára állt, és annak fogadott fiát, Gábort Bocskai utódjának szemelték ki – Némethy Gergely hajdúgenerális dunántúli „rezgelődései” idején is kitartott a Habsburg-uralkodó mellett.

1605. január 19-én az asszony arról értesíti Batthyány Ferencet, hogy a kért gabonát most nem tudja Kőszegre szállíttatni, mert jobbágyainak „nincs arra érkezése”. A szombathelyi gyűlésre viszont elküldi Megyeri urat a maga képében. Payr munkájából tudjuk, hogy az özvegy néhány nappal ezután földesúri felhatalmazást adott ki két esperesnek, hogy azok a birtokain levő gyülekezeteket szabadon látogathassák. Ebben elrendelte, hogy a tiszttartók, ispánok, falusi bírák és polgárok tisztességgel fogadják az egyházi elöljárókat, nekik az egyház jövedelmeiről hűen beszámoljanak, továbbá hogy a „lélekkel” való szitko-zódást szigorúan büntessék. Március 9-én az asszony a Székesfehérvár 1602-es török kézre kerülése idején fogságba esett Watthay Ferenc vicekapitány kiszabadítása érdekében írt Batthyánynak, kérve őt mint katonai tisztségviselőt, hogy a csererabként vásárolt török bebocsátásában legyen Wathayné segítségére. Júniusban,

amikor Bocskai felkelő csapatai nagy átmeneti sikereket értek el a Dunántúlon, az özvegy többször is tanácsot kért Batthyánytól a teendőket illetően. Arra hivatkozott, hogy „Kegyelmed mind magamnak, s mind gyermekimnek jó akarója". Várainak katonáit többször figyelmeztette: „...veszteg legyenek és az mi kegyelmes urunknak [Rudolfnak] az hűséget meg tartsák életek fogytáig, mert ha külömben leszen, megbánják". Panaszkodott Batthyánynak, hogy minden készpénze elfogyott, a jobbágyok pedig nem akarnak fizetni. „Annyira jutottam uram, hogy *egyetlen egy jobbágyom szómat nem fogadja, ha százszor parancsolok is nekik, de csak hallani sem akarják!"* Ám úgy látszik, az özvegy ráfizetett az uralkodó iránt tanúsított hűségére, mert a Sopronból kijött német zsoldosok ezzel nem törődve rátörtek a keresztúri kastélyára is, és azt ágyúkkal „tőből kiégették". Ennek okát nem tudhatja, „mert az élő Istennél bizonyságom, hogy az én kegyelmes uramnak híve voltam s leszök is míg élek." Augusztus közepén írt levelében a „nyavalyás" jobbágyai sorsán sajnálkozott, akiknek a katonák minden barmát elhajtották, „csak az rajtok valójában marattanak szegény nyavalyások". Ismét felvetette, hogy nem tud gyalogokat fogadni a váraiba, mert nincsen miből, „az szegény uramtól nem maradott a kivel fogadhatnék, mert az mi volt bizony mind reájok költöttem. Igazat írok Kegyelmednek, szegény uram halálától fogva csak száz forintot sem tettem el a jövedelemből, hanem szolgáimra fizettem." November elején írt leveléből az derül ki, hogy asszony létére némi katonai ismereteket is elsajátított néhai férjétől. Saját várkatonaságát összehasonlítva a vármegyék hadával, kifejti, hogy az ő fizetett gyalogjai „emberséges emberek és fegyveresek, nem úgy mint a vármegye [hada] amelyik egy hétig feltámad, más héten haza megyen".

Báthory Erzsébet Habsburg-hűségét, úgy tűnik, maga Bocskai sem nehezményezte. Legalábbis erre utal az 1606. május 24-én kibocsátott rendelete, amelyben megparancsolta a felső-magyarországi vármegyék elöljáróinak, hogy özvegy Nádasdy Ferencné született gróf Báthory Erzsébet asszony ügyeit, amelyekkel hozzájuk fordul, támogassák, és őt hatósági segélyben részesítsék. Megfordult-e az asszony Bocskai kassai fejedelmi udvarában a fegyvernyugvás időszaka alatt? Találkozott-e ott unokaöccsével – bátyja fogadott fiával és örökösével –, Báthory Gáborral? Látta-e vajon annak húgát, az ekkor tizenkét esztendős Annát, akit Makkai Sándor élénk fantáziája leszbikus pásztorórára egy ágyba bújtatott a többgyermekes nagynénivel? Mindezekre ma még nem tudunk felelni. A további kutatások, a családi levéltárakból előkerülő újabb adatok talán feleletet adnak majd ezekre a kérdésekre is.

Az eddig ismertté vált levelek csupán arról számolnak be, hogy az özvegy 1607 márciusában azon háborgott Batthyánynak: Bánffi Kristóf megszállta Nempti várát, ami pedig nem csupán őt illeti, hanem a rokonságot is. Helytelenítette, amiért Bánffi nem várt az országgyűlésig, ahol döntöttek volna igazáról. Egy esztendővel későbbi írásában azt tudakolta: mikor kell a képviselőjét a megyegyűlésre elküldeni? Júniusban a prédikátorokkal „egyenlő értelemből" (egyetértve) a sárvári iskolamestert a csepregi iskolák gondviselésére rendelte, meghagyván neki, hogy tudós ifjak felől tudakozódjék. Payr Sándor adatai szerint 1609-ben Báthory Erzsébet két „derék ifjút", Kis Bertalant és Lethenyei Istvánt, alumnusaiként (ösztöndíjasokként) saját költségén küldött ki Wittembergába tanulni. Hutter Lénárd egyetemi tanár, a kiváló dogmatikus, e két ifjú érdekében levelet írván a dunántúli espereseknek „dicséretet zengedez a mi hírhedt Báthory Erzsébetünk nevének" – olvashatjuk Payr tanulmányában. Az özvegy több levelet írt ebben az évben Kisfaludi Balázs viceispánnak. Ezek egyikében arra kérte őt: jöjjön hozzá a szolgabírákkal és

esküdtekkel együtt, hogy tanácskozzanak „minemű legények megfogása felől”.

Az egyetlen érdekesebb magánjellegű momentumot az özvegy életéből egyedül Rexa Dezső munkája közli az 1609-es évből, ám meglehetősen furcsa magyarázat kíséretében! „Okmányemléke maradt fenn annak, hogy *1609-ben egy Báthory Erzsébetet valamely Bende László nevű nemes úr megszöktetett,* s az esztergomi káptalan előtt tettek Erzsébet hozzátartozói emiatt az ifjú ellen panaszt, akit olyan bűnnel vádoltak, amivel a mi Erzsébetünk ellen 1609-ben már ő éppen nem vétkezhetett, s így kétségtelen, hogy a Nádasdyné Báthory Erzsébetről hirdetett *eme botrány nem vele történt meg.”* Hogy miért nem? Azért – mondja Rexa –, mert *„negyvenkilenc éves asszonyok megszöktetése miatt nem volt szokásban peres eljárást indítani...”* Ennek a rendkívül jelentős életrajzi adatnak ilyesforma kezelése szinte iskolapéldája annak, amikor a történetíró erőszakolt magyarázattal félretol minden olyan momentumot, ami nem illik az általa előre elképzelt képbe. A családtörténet-kutató Rexa Dezsőnek jól kellett tudnia, hogy a 17. század eleji Magyarországon egyáltalán nem hemzsegtek úgy a Nádasdyné Báthory Erzsébet nevű személyek, hogy könnyedén azt lehessen mondani a talált „okmányemlékre”, hogy az egy *másik* ilyen nevű személyre vonatkozik! Kétségtelen, s nyilván ő is nagyon jól tudta, hogy itt könyvének „hősnőjéről” van szó. Ám a család akarata ellenére férjhez menni akaró asszony alakja egyáltalán nem illik abba a képbe, amit róla Rexa is rajzolt. Ha a szerző nem kötelezi el magát már előre annak, hogy egy elmebeteg, szadista szörnyről ír biográfiát – akit a „bölcs és méltányos” nádor jogosan falaztatott be egy ablaktalan odúba és ítélt meghallgatás nélkül szörnyű halálra, az elevenen elrothadásra –, nos, akkor bizonyára éjt nappallá téve fáradozott volna azon, hogy az eset hátterét és körülményeit kiderítse. Az ugyanis fölöttébb gyenge érv, hogy negyvenkilenc éves asszonyok megszöktetése miatt „nem volt szokásban” peres eljárást indítani! A korszak története bizony ismer ennél sokkal különösebb pereket is. Főként ha akkora vagyonról volt szó, mint amekkora fölött Nádasdyné rendelkezett! Aki majd véglegesen tisztázni óhajtja a Báthory Erzsébet-rejtélyt, annak minden bizonnyal ezen a szálon kell elindulnia, hogy minden homályos részletre fényt deríthessen ebben az oly különös „bűnügyben”.

Ha erre a szerelmi kalandra világosság derül, akkor egy egészen más Nádasdyné-alak lép elénk, mint amilyenről eddig írtak a szakmunkákban. Hiszen Payrnál is azt olvashatjuk, hogy amint 1610 januárjában Báthory Erzsébet a kisebbik leányát is férjhez adta, „a testében, lelkében beteg asszony már a halál gondolatával foglalkozott”. Nos, az a néhány levél, amelyet ebből az esztendőből ismerünk, semmiképpen sem ezt az állítást támasztja alá. Nézzük például azt a levelet, amelyet az asszony 1610. június 28-án írt Sárvárról Batthyány Ferencnek. Ebben a meglehetősen hosszú irományban bécsi házáról értekezik a dunántúli oligarchával. Meg akarja csináltatni a ház tetőzetét, mert a szakember azt mondta neki: „...ha csak egy esztendeig ezen állapotban marad is, mindenestől el vész és nagy költséggel, teljességgel újonnan kelletik megépíteni”. Ha viszont azonnal hozzákezdenek a renováláshoz, kétszázhetvenhárom forintért „most meg jobbíthatnák”. „Emlékezhetik penig Kegyelmed arról, miképpen végezett az szegény urammal Kegyelmed, hogy az meddig jó akaratijából bírja Kegyelmed az felső házakat, addig az épületre is segítséggel lészen... Ha peniglen Kegyelmednek erre kedve nem volna, Kegyelmedet kérem, ne igyekezzék kárt tenni mind nekem, s mind gyermekimnek, mert ilyen okkal egynéhányan kérik házamat, hogy az fedelet minden fogyatkozástól helyre állítják és a házbérből minden esztendőben száz forint szálljon le az építésre.”

Ez a levél, amely pontosan fél esztendővel az asszony befalaztatása előtt íródott,

korántsem tekinthető egy életunt, testében-lelkében beteg személy megnyilatkozásának. Akárcsak az az 1610. augusztus 24-én kelt tiltakozás sem, amelyben az özvegy a vasvári káptalan előtt óvást emelt az őt és családját ért „képtelen vádak" ellen. Három nappal később az özvegy még két csavargó legény megfogatása ügyében írt Sárvárról Kisfaludi Balázs viceispánnak. Kérte őt, hogy Bokor Istókra és Balázs Deákra „támassza rá a falvakat", és mindenképpen fogassa meg őket! Ez az augusztus 24-i levél az utolsó olyan írás, amelyben egy cselekvőképessége teljes birtokában lévő, energikus nagybirtokos asszony intézkedik. Az egy héttel később Keresztúrott készült végrendelet már merőben más ember képét tárja elénk:

„Én az tekintetös és nagyságos Báthory Erzsébeth asszony – kezdődik a szeptember 3-i keltezésű végrendelkezés – az néhai tekintetös és nagyságos Nádasdy Ferenc meghagyott özvegye az Istennek kegyelmességéből meggondolván magam felől immár *koros időre és erőtlen beteges állapotra jutott ügyemet,* melyek az én üdvezült szerelmes uramnak ez világból kimúlásáért keserőségem szenvedéséből naprul napra megerőtlenítte-nek... azért is immár megnehezedett erőmet ismervén... arra indéttattam, melyet teljes szívből magamnak elválasztottam, hogy *csak az én teremtő, megváltó és megszentelő irgalmas uramnak istenemnek kedve keresésében és hálaadásomban akarok életemnek végéig megmaradnom."* Ezért tesz most testamentumot, gyermekeire hagyva minden ingó és ingatlan vagyonát, még azokat is, amelyeket később örökölne rokonaitól!

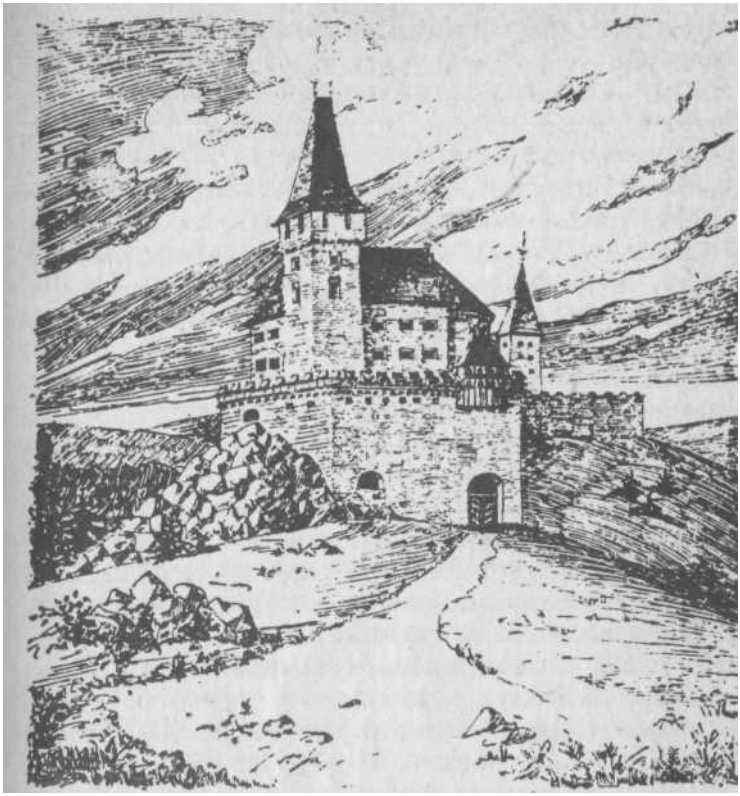

Csejte vára. Huszadik század eleji ábrázolás

Az egy héttel előbb még oly tevékeny özvegy ezzel az írással teljesen *kisemmizte magát* a vagyonából – hangsúlyozottan „szabad akaratából" –, és egyúttal *kiszolgáltatta magát* lányai, vejei és kiskorú fia nevelője, Megyeri úr kénye-kedvének! Úgy véljük, e különös, érthetetlen cselekedetnek fel kellett volna keltenie mindazok érdeklődését, akik az asszony életével foglalkoztak. Ám ennek semmi nyoma nem található a kiterjedt Báthory Erzsébet-irodalomban. Minden szerző – kivéve a nyilvánosságtól megfosztott Hetyéssy Istvánt – elsiklott e furcsaság fölött, és elfogadta, hogy egy „hatalmi tébolyban szenvedő, vérengző" asszony csupán úgy magától lemond minden vagyonáról és hatalmáról, tétlenül várva az előbb-utóbb bekövetkező megtorlást.

Az özvegy életének e drámai fordulatáról az a levél tájékoztat bennünket, amelyet Thurzó György nádor írt Vágújhelyből 1610. december 30-án nejének, Czobor Erzsébetnek: „...én ide érkeztem tegnap este Újhelben, Istennek hála jó egészségben. *Nádasdinét megfogattam és most viszik az várban.* Az kínzó és az ártatlanokat ölő gonosznékat, egy ifjú legínnel edgyütt, melly segítője volt az sok gonoszságnak ím felküldtem [Bicsébe, a nádor várába]. Nagy őrizet és erős fogság alatt legyenek, míg Isten felviszen és törvén szolgáltatik felőlök. Az asszony emberek az varasban lehetnek, az ifjú legín az várban fogságban." Konkrétan Báthory Erzsébet elfogásának körülményeiről ezeket írja a nádor: „Az mikor az csejthei kastélban mentek volna be arra rendelt embereink és szolgáink, akkor is *egy leánt halva találtának az háznál, és második az sok sebek és kínzások mián halálán volt.* Azon képen egy asszonyember is kínozva és sebesedve ült, az többi erős fogságban az kiket jövendő kínzásra tart *az átkozott asszon.* Csak azt várom, hogy az várban vigyék fel az *átkozott asszont* és helére helheztessék [ti. befalaztassék]. Én is mindgyárást megindulok és ha az út szenvedi, holnap haza verekedem."

Az asszony letartóztatásáról röviden beszámol az 1899-ben publikált „Csejthei krónika" is: 1610. „die 29. decembris Báthory Erzsébet asszonyt *megfogták vacsora fölött* és más nap várba vitték".

Az özvegy letartóztatásának előzményeiről és körülményeiről a későbbi irodalom nem egészen egybehangzóan ír. Fessler, a jeles tudós a vérben fürdés legendáját elfogadva azt írja, hogy a halottnak jelentett leányok szülei, megvesztegetve a grófnő szolgáit, megtudták, hogy a halottnak hirdetettek még életben vannak! Ez a dolog a palatínus, vagyis a nádor elé jutott, aki rajtaütött a csejtei váron, így derült fény a szörnyű bűncselekményekre. Rexa szerint „az előkelő úrnő gonosz híre" hamarosan szétterjedt országszerte. „Az úri házakban, várakban és kastélyokban már sok mindent tudtak a szerencsétlen Nádasdy-né viselt dolgairól, s bizonnyal izgató és gyakori beszéd tárgya volt mindez. Egyes vidékeken pedig megjelentek a szülék, a rokonok, akik gyermeküket, atyafiokat veszték a csejthei úrnőnél... Kisült a Nádasdy özvegyi ház titka. S a *szóbeszéd* szerint 60 és 600 között váltakozott az áldozatok száma, amikor Thurzó nádor hírét vette komolyabb helyről, s az ügyet megbeszélvén Nádasdyné fiával és két vejével, elhatározták, hogy eljárnak ellene és gonosz lelkű segítői ellen."

Payr Sándor szerint: „Végre is akadt feljelentő, és Thurzó György, az erélyes nádor, magával vivén Nádasdyné két vejét és Megyeri Imrét, *meglepték és tetten érték* a szerencsétlen asszonyt a csejtei kastélyban."

Dr. Raskó Gabriellának a női bűnözésről írt, tudományos igényű könyvében ezeket olvashatjuk: „Ez év végén a nádor váratlanul megérkezik Csejtére Nádasdyné két vejével és fiának volt gondnokával együtt. *Rettenetes kép tárul eléjük.* A nagyasszony a kastély

alagsori mosóhelyiségében kínzókamarát rendezett be, itt *»in flagranti« találják, meztelenre vetkőztetett fiatal leányok kínzása közben.* Felnyittatják a lezárt helyiségeket, tenetetlen holttesteket, ütlegektől, szúrásoktól súlyosan sérült leányokat találnak... Erzsébet a csejtei várban marad őrizetben." Miután a szerző nem közli, hogy milyen forrásokra alapítja kétségtelenül drámai leírását – hiszen a nádor levele sem szól ilyesmiről –, kénytelenek vagyunk azt hinni, hogy a jelenet csupán saját képzeletének a terméke. Az asszony ugyanis a valóságban *éppen vacsorázott,* amikor rátörtek a nádor emberei.

Utoljára idézzük talán Thurzó nádor életrajzíróját, aki szerint a király után következő legmagasabb közjogi méltóság viselője először 1610 októberében Pozsonyban értesült erről a rendkívüli „bűntényről". Egy – közelebbről meg nem nevezett – informátor arról tájékoztatta őt, hogy Báthory Erzsébet „több mint háromszáz ifjú hajadont meggyilkoltatván, *az ártatlanok vérét női hiúságának hozá áldozatul"*. A nádor viszont ebben az időben éppen a Báthory Erzsébet fia és vejei között támadt *vagyoni vitában* kívánt igazságot tenni. Először nem is akart hitelt adni a szörnyű vádaknak, de később mégis úgy döntött, hogy megbizonyosodik azok felől. Evégett – olvashatjuk – *„maga mellé vette az asszony két vejét"* és más tanúkat, majd december 29-én váratlanul „lepé meg Báthory Erzsébetet bűnfészkében, Csejthe várában".

Ne boncolgassuk most a különféle leírások közötti eltéréseket. Hagyjuk ezt későbbre. Először tekintsük át azt a processzust, amely ezen a néven ment át a köztudatba: „az évszázad bűnpere".

„Az évszázad bűnpere”

Joggal nevezik-e így a Báthory Erzsébet elleni eljárást? Most talán ne firtassuk. Ha minden igaz, amit az asszonyról elmondtak és leírtak, akkor bűncselekménye valóban kiemelkedő helyet foglal el nemcsak a magyar, hanem az egyetemes kriminalisztikában is. A rangsorolás feletti vita helyett viszont inkább azt tekintsük át higgadtan, minden elfogultságtól mentesen, mi az, amit bizonyítottnak tekinthetünk a felmerült vádakból, és mit kell elvetnünk mint nyilvánvaló valótlanságot, vagy legalábbis megnyugtatóan nem bizonyított állítást.

Vádlók és vádak

Ki volt az első vádló? Úgy tűnik, ezt sohasem lehet már teljes bizonyossággal megállapítani. Csupán gyaníthatjuk a személyét. Az időpontot illetően az első támpont az a Pozsonyban 1610 szeptemberében folytatott vizsgálat, amelyet a személynök, vagyis a nádori bíróság vezetője vezetett, és amelynek kapcsán több mint harminc tanút hallgattak ki. Ezt követték az 1611 januárjában folytatott tanúkihallgatások, amelyek során Báthory Erzsébet négy, kínvallatás alá vetett belső szolgáján kívül meghallgattak tizenhárom csejtei lakost is. 1611 júliusában Pozsonyban újabb tanúkihallgatások történtek, amikor több mint kétszáz meghallgatásra került sor. A vizsgálatok során egyesek kényszer hatása alatt tettek vallomást, így mindenekelőtt a vád „koronatanúi”: Újvári János, Jó Ilona, Szentesi Dorottya, Beniczki Katalin (mindőjüket szörnyű kínvallatás alá vetették); mások, például „kopasz” Kocsis Istvánné, felhívásra vagy önkéntes jelentkezés nyomán vallottak.

A meglehetősen kusza, nemegyszer ellentmondó tanúvallomásokból még az asszony ellen emelt vádakat is nehéz pontosan kihámozni. Az első *önkéntes* vádló Ponikenus János csejtei lelkész volt – az özvegy ádáz ellensége. Ezt az érzelmét tükrözi többek között az a levélrészlet is, amelyben úrnője letartóztatása fölött ujjong. A csejtei pap többféle bűnnel is vádolta úrnőjét, így például *boszorkánysággal és ördöngösséggel* is. Ez utóbbiakat az özvegy azáltal követte volna el, hogy kérte a Sátántól a király, a nádor és a fiát oktató Megyeri „szívének szétharapdálását”, nehogy Báthory Erzsébetnek valami „bántalma” legyen. Azzal is vádolta az asszonyt, hogy elfogatása után *macska képében* kísértette őt. Az élénk fantáziával megáldott lelkész állította azt is, hogy Báthory Erzsébet „kannibál lakomákat” rendezett. Ezt állítólag az életben maradt leányoktól hallotta, akik elmondták neki, hogy némelyik megkínzott „tűzön sütött saját teste húsát” volt kénytelen enni. „Más leányoknak húsa, gomba módra összeaprítva és összevagdalva és főzve, fiatal legényeknek, anélkül, hogy tudták volna, mit esznek, volt ételül feladva.” Ponikenus szerint a nagyasszony már *több mint tíz esztendeje gyilkolja a leányokat,* akiknek holttestét titokban a csejtei templomban temettette el. Mindezt a csejtei polgárok jól tudják, hiszen Magyari István – Nádasdy udvari papja – a szószékről nyilvánosan az úrnő szemére vetette a gyilkosságokat.

Az özvegy legutolsó „bűncselekményéről” ezt írta a csejtei lelkész: „Karácsony estéjén a miavai majorosné többféle füvekben fürösztötte a nagyságos asszonyt, s ekkor, a mint hallom, ezen fürdővízzel akartak kenyeret sütni, hogy abból ellenségei egyenek, de ebben el lettek árulva. *Így a Sátán saját kelepcéjébe került!”*

Nem tudjuk, hogy Ponikenus János e levélben leírt vádjai mikor jutottak először a nádor tudomására. Csupán azt konstatálhatjuk, hogy a négy kínvallatás alá vont belső szolga „vallomásai" sok azonos elemet tartalmaznak a lelkész vádjaival. A tortúra alá vetetteknek az alábbi kérdésekre kellett megfelelniük:

„Mennyi ideje, hogy az Asszony [Nádasdyné] mellett lakott, és mint jutott udvarába?"

„Az ultátul fogva mennyi Leányt és Asszony embert eöletett meg?"

„Kik voltak azok, a kiket meg öletett és honnan valók?"

„Kik voltának azok, az kik azféle asszony embereket és leányokat az Udvarban szerzettek és csalogattanak?"

„Minémű kénzással és móddal ölette [Nádasdyné] szegényeket?"

„Kik voltak az eszközi az megölésben és kénzásban?"

„Az holt testeket hová temették, vagy hová tették és kik voltak azok, kik elrekkentették afféle holttesteket, hová temették, mint rekkentették el?"

„Ő maga az asszony [Nádasdyné] kénzotta-e és ölte-e őket és mit mívelt akkor, mikor kénzotta és ölette szegényeket?"

„Mind Csejthén, Sárvárott, Keresztúrott, Beckóban és egybütt is melly helyeken ölette és kénoztatta szegényeket?"

„Az emberek közül kik voltak, az kik tudták, vagy látták volna efféle cselekedeteit az asszonynak?"

„Mennyi időtől fogvást tudgyák, vagy értették az asszonynak iszonyú cselekedeteit hogy kezdte volna?"

A vád „koronatanúit" az alábbi sorrendben bírták vallomásra: Újvári János (Johannes, más néven Ficzkó); Jó Ilona (Heléna), Nagy István özvegye; Szentesi Dorottya, Szőcs Benedek özvegye; Beniczki Katalin Boda Jánosné. *A vallomások kínzások hatására születtek.* Az ilyen tortúrák menetéről számos egykorú leírás maradt az utókorra. Ezekből megtudhatjuk, hogy a vádlottat a hóhér, a vallató és a jegyzőkönyvvezető jelenlétében mezítelenre levetkőztették. Hátratett kezeit összekötözték, s a hosszú kötelet egy mennyezeti csigán általvetették. Ilyen testhelyzetben magasra vonták, miáltal a vállízületek kifordultak. Már ez is szörnyen fájdalmas lehetett, de a vallatók általában nem érték be ennyivel. A csigára vont személy lábaira nagy köveket kötöttek, s úgy húzták fel a magasba, ami a deréktájon okozott alig elviselhető kínokat. A lábakat a hírhedt spanyolcsizmába fogták, amelynek csavarjait szorítva egyre fokozni lehetett a megvallatott kínjait. Ha ez sem bizonyult elegendőnek, fáklyákkal égették, tüzes szerszámokkal szurkálták, megtüzesített fogókkal tépdesték a kihallgatott testét. Valahányszor a boldogtalan elájult a kínzás közben, vízzel leöntötték, és folytatták a tortúrát. Enyhébb kínzásnak számított, amikor pálinkát öntöttek a vallatott fejére és meggyújtották, vagy ha szöges deszkára fektették, és a nemi szervét erősen megkorbácsolták. Némelykor több liter vizet erőltettek a gyomrába, víztől felpuffadt hasára deszkát tettek és azon táncoltak. A kortársak fantáziája meglehetősen „találékonynak" bizonyult, ha kínzásra került sor. S jóllehet e régi korok emberei talán jobban tűrték a fizikai szenvedéseket a maiaknál, egy ilyen tortúrát jóformán senki sem tudott átvészelni akaratának teljes megtörése nélkül. A kínzásokat ugyanis a legtöbb esetben mindaddig folytatták, amíg az alávetett személy azt nem vallotta, amit kívántak tőle. Így „ismerték be" hat-nyolc éves gyermekek, hogy az ördöggel fajtalankodtak, vagy seprűnyélen röpködtek az éjszakában.

Ilyen kínzások hatására születtek azok a „beismerő vallomások" is, amelyekkel a

bicsei vár kínzókamrájában „kezelés” alá vett négy személy nem csupán a maga bűnösségét ismerte el, de a Nádasdyné elleni terhelő adatok zömét is szolgáltatta.

A megkínzottak a felsorolt kérdésekre még így sem adtak mindenben egybehangzó feleleteket. A megölt leányok számát például Újvári János harmincötnek, Szentesi Dorottya harmincnak, Beniczki Katalin ötvennek mondta, míg Jó Ilona nem tudott számot megjelölni. A kínzási módozatokról Újvári János azt vallotta, hogy a leányok kezeit hátrakötözték, és sokszor addig verték őket, amíg a testük meghasadozott. Egy leánynak, akit a nádor még életben talált Csejtén, Szentesi Dorottya metélte a kezét ollóval. Másoknak „talpokat, tenyereket mindaddig verték, hogy egy végben kétszázig elütöttenek rajta”.

Jó Ilona azt beismerte, hogy ő volt a leányok fő kínzója, de a felelősséget igyekezett Báthory Erzsébetre hárítani, mondván, hogy az ő parancsára cselekedett mindent. Elmondása szerint a leányokat hosszú időn át hideg vízben állatták. Máskor megtüzesített kulcsot vagy pénzdarabot nyomtak a kezükbe. Volt olyan, akinek mézzel kenték be a mezítelen testét, és úgy állították bogarak közé. Aki a kínzások alatt eszméletét vesztette, annak olajos papírt dugtak a lábujjai közé, s azt meggyújtva térítették magához az elaléltat.

Szentesi Dorottya azt vallotta, hogy a leányokat széklábakkal és dorongokkal verték. Másoknak tűket szurkáltak az ujjaiba és az ajkába. E „vallomások” szerint az is előfordult, hogy a megölt leányok holttestét egy ágy alá rakták, „szöszt” dobtak rá, és sokáig így tartották; „olly büdös volt az egész kastély, hogy mind ki érzett”.

Arra vonatkozóan, hogy Nádasdyné személyesen is részt vett-e a leányok kínzásában, a vallomások általában igenlőek voltak. Jó Ilona szerint: „Ő maga az Asszony verte, kénzotta a leányokat, úgy annyira, hogy ő magán merő vér volt néha az ing, hogy mást kellett reá venni; mosatta az véres kőfalat is. Az Dorkó asszony [Szentesi Dorottya] mikor verte, ő maga is ott állott az asszony.” „Ő maga verte az Asszony a leányokat” – állította Szentesi Dorottya, s ezt erősítgette Beniczki Katalin is. Újvári János szerint az özvegy „orczáját, mindenét szaggatta a leányoknak és körme között gyakdosta” őket. Szentesi Dorottya vallomása szerint, amikor Báthory Erzsébet betegen feküdt, az ágyához kellett vinni az éppen soron levő áldozatot, és az úrnő „darabot harapott ki az orczájából és az vállából”. Más alkalommal az özvegy „az égő gyertyát az mezételen leánynak az szemérmes testébe sütögette”.

A vád tanúin kívül terhelő vallomásokat tettek Báthory Erzsébet ellen más meghallgatottak is, olyanok, akiket nem vetettek tortúra alá. Egy Zsuzsanna nevű szolgáló például elmondta: „Nádasdyné *roppant mészárlást* vitt véghez szolgáló társnői között.” Más vallomás szerint egy ismeretlen, „férfiruhába öltözött nő” segített az özvegynek a kínzásokban. Az egyik meghallgatott *hatszázötven* meggyilkoltról *hallott,* a másik viszont csak *nyolcvanról.* Egy harmadik tanú szerint csupán *három esztendő alatt harminc* leányt öltek meg. Ugyanő vallott arról is, hogy Nádasdyné „nagyon ügyes a bűbájosságban és méregkeverésben”, s az asszony a király és a nádor életére tört! Az utolsóként kihallgatott Gönczi Istvánné elmondta, hogy „a gyalázatosan megöltek között volt az ő tízéves leánya is, akit, midőn meg akart látogatni, nem lett hozzá bebocsátva, legnagyobb fájdalmára”.

Némely tanúvallomás az elhalt *Nádasdy Ferencet is vádolta a kegyetlenkedésben való bűnrészességgel.* Így például Jó Ilona azt vallotta, hogy amikor az úrnője „*az megholt úr húgát”* mezítelenre vetkeztetve, és mézzel bekenve a bogarak prédájának dobta, Nádasdy az esetet saját szemével nézte végig. Sőt ő tanította a feleségét arra is, hogy az elalélt

leányokat lábujjuk közé dugott és meggyújtott olajos papírral keltse eszméletre. (E vallomáshoz csupán egyetlen széljegyzetet fűznénk: *Nádasdy Ferencnek nem is volt húga!)*

Dr. Antall József és dr. Kapronczay Károly orvostörténészek azt állítják, hogy Báthory Erzsébet maga is tett beismerő vallomást a bűneiről, ám mind ezt, mind *az asszony naplóját az asszony fia kikérte a nádori irattárból,* s ezek az iratok az idők folyamán elkallódtak. „Márpedig lelkivilágáról, cselekedeteinek indítóokairól ezek a források adhattak volna pontos képet." Miután e vallomás és napló létezéséről más forrás nem beszél – sőt éppen ellenkezőleg, mind azt állítja, hogy az asszonyt követelése ellenére sem hallgatták ki –, a szerzőpárosnak ezt az állítását szintén téves adatnak kell tekintenünk. Akárcsak azt, hogy „Báthory Erzsébetről nem maradt fenn korabeli ábrázolás". Ezt az arcképet ugyanis már Rexa is közölte 1908-as biográfiája mellékleteként. Lehetséges volna, hogy a két orvostörténész még ezt az alapmunkát sem ismerte?

Ugyanúgy némi fenntartással kell fogadnunk dr. Raskó Gabriella azon állítását is, hogy nyolcvan gyilkosságot „bizonyítottnak" tekinthetünk. Noha e sorok írója nem végzett jogi stúdiumokat, ezek híján is kétségbe vonja, hogy Báthory Erzsébetnek akár egyetlen gyilkosságát is *hitelt érdemlően bizonyítottnak* lehetne minősíteni! Álláspontunkat ezzel kapcsolatban a következőkben szeretnénk kifejteni.

Furcsa per – különös ítélet

A Báthory Erzsébet személye körüli legendakör keletkezéséhez nem csekély mértékben járult hozzá az ellene folytatott eljárás szokatlan volta, nem utolsósorban pedig az az *„ítéletlevél",* amelyet ebben az ügyben kiadtak. A jogtörténet ugyan sok furcsa esetet följegyzett már az elmúlt korok joggyakorlatából, ám nem sok olyat ismer, amikor letartóztatásban lévő, *sokrendbeli gyilkosságban elmarasztalt, élő főbűnöst ki sem hallgattak a saját ügyében!* Különösen főrangú személyt, méghozzá – és ez nem mellékes szempont – a 17. század eleji Magyarországon. Nem sokkal azután, hogy a bécsi békekötés külön pontban szavatolta: nemes személyek ellen indított büntetőeljárásnál *elengedhetetlen jogi kritérium a vádlott szabályos megidézése és meghallgatása az ellene emelt vádakkal kapcsolatban.* Érdekes módon ezt a kritériumot más alkalommal Thurzó nádor is elengedhetetlen előfeltételnek tartotta a magyarországi joggyakorlatban, sokkal enyhébb elmarasztalás esetében is. Az 1609-es országgyűlésen például azt mondotta az ekkor még nem különösebben magas egyházi méltóságot betöltő Pázmány Péter megbüntetését követelő honatyáknak: *„Kihallgatás nélkül a tetten ért gonosztevőt sem lehet elítélni,* a méltányosság követeli, hogy Pázmány kihallgattassék: harmadnapra az országgyűlés színe elé idézi, ha vétkesnek bizonyul, akkor, az után a megállapítandó büntetést nem fogja elkerülni."

Nézzük meg, hogy ezzel szemben mi is történt Nádasdy Ferenc özvegye esetében, aki pedig az ország egyik főrangú asszonya volt. Amint arról már szóltunk, 1610 decemberének végén a nádor emberei a csejtei kastélyban rajtaütöttek az éppen vacsoraasztalnál ülő asszonyon, akit a rendelkezésünkre álló adatok tanúsága szerint sem ekkor, sem később nem hallgattak ki a vele szemben felmerülő vádakkal kapcsolatban. S mindezt az a Thurzó nádor tette, aki szerint „kihallgatás nélkül a tetten ért gonosztevőt sem lehet elítélni". Ez esetben mégis mellőzte a kihallgatást!

Ehelyett az asszony négy belső szolgálóját fogolyként Bicsére szállították, ott 1611.

január 2-án kínvallatás alá fogták őket, majd öt nappal később megszületett az alább ítéletlevél:

„...Miután nyilvánvaló, hogy Isten után, a király ő felsége s az ország karai és rendeinek megegyező szavazatával azért választatott a méltóságos Úr [Thurzó György] a nádorság kiváló méltóságára, hogy hivatalához képest, személyekre való tekintet nélkül védelmezze a jókat és ártatlanokat, a gonoszokat pedig megbüntesse, s ő méltósága eleget akarván tenni kötelességének, más üdvös és hasznos végzések befejeztével *nem akarván szemet hunyni és süket lenni azon női nemnél a világ kezdetétől fogva nem tapasztalt iszonyú kegyetlenségre és az emberi vér ellen elkövetett zsarnokságra, melynek részesévé lett Báthory Erzsébet,* boldog emlékű s a haza előtt felette érdemes Nádasdy Ferencnek özvegye, *melyet ez szobalányain, más asszonyon és ártatlan lelkeken elkövetett, s ilyeneket csaknem hihetetlen számban e világból kiirtott;* alapos vizsgálatot rendelt el ő ellene a Nádasdynéra vádkép felhozott vétség ügyében, melynél *a vádlott saját szolgáinak vallomásaiból kiderült a vád valódisága.*

Ennek tudomásulvétele után ő Méltósága a pozsonyi oktávából [időszakos törvényülésről] hazamenet, magával vivén gróf Zrínyi Miklóst és Drugeth Györgyöt, az említett úrnő vejeit, az arra kiválasztott szolgákat, Megyery Imrét, Nádasdy Pál árvának gondnokát, nem csekély szolga és katonai kísérettel a Csejthe mezővárosban levő kastélyba ment, s *már a bemenetelnél meggyőződött arról, mit a tanúk vallottak.* Egy Doricza nevű leányt ugyanis halva találtak ütések és kínzások következtében, más hasonlókép halálig marcangolt haldokló két leányt is találtak a kastélyban; itt találták Nádasdynét is.

Ezen iszonyú, s több mint állatias dühöngés és kegyetlenségre ő Méltósága felette felindult, s a vele volt kíséret tanácsával összehangzólag Nádasdynét, mint *vért szomjazó, szívó istentelen asszonyt, kit a vétségen kaptak Csejthe várába, örök fogságra ítélte és elfogatta;* Ficzkó Jánost, Ilonát, Dorottyát s Katalint, mint segédkező cinkostársakat, oly borzasztó mészárlás eszközeit, melyet maguk is bevallottak, a bíró urak elé állítja, s az ő iszonyatos tetteikért legkeményebb büntetést kér reájuk szabatni, hogy ekkép az igazságszolgáltatás elégtételt nyerjen, s hogy hasonló gonoszságoktól mások is elrettentessenek."

A bűnrészesek és a csejtei tanúk vallomásainak tudomásul vétele után a következő határozat hozatott:

„Miután a vádlottaknak nyilvános vallomásaiból... nemkülönben az előbb felhozott tanúk [ti. a csejteiek] vallomásaiból, de *különösen Dorottyának mint elsőrendű bűntársnak vallomásaiból bebizonyosodott, hogy az úrnő az ártatlan női vér ellen iszonyú vétséget követett el...* végre mindenek az igazságszolgáltatás szerint megfontoltatván általunk, a vádlottak ellen nyíltan és nyilvánosan a következő ítélet hozatott.

Minthogy a vádlott [?] illetve a vádlottaknak úgy a törvényszék előtt tett önkényes [önkéntes] valamint a kínpadon tett vallomásaiból és a tanúk bizonyításaiból a legnyilvánvalóbban *bebizonyultak a vádlottak vétségei...* ítélkeztünk, hogy legelőbb Ilonának, másodikul Dorottyának, mint az akkora és oly nagy *vérbűn* legelső intézőinek a gyilkosokra hozott törvényre méltóan, mind a két kezük ujjai, melyekkel mint eszközökkel annyi sok kínzást és mészárlást követtek el, és melyeket keresztény vérbe mártogatták, hóhér által vasfogóval kitépessenek; ezután pedig élve máglyára dobassanak. A mi pedig Ficzkó Jánost illeti, a kit ifjú életkora és kevesebb bűntényben való részessége ment, ő fejvesztésre ítéltetik, és vértelen holttestét egyesítve a másik két elítélt testével,

máglyán megégetni kívánjuk. Egyebekben pedig Katalin, miután két vádlott társnője őt mentette és egyedül Ficzkó János vallomására őt elítélni legkevésbé sem lehetett, addig tartassék börtönben fogva, míg ellene nyilván bizonyítható egyéb vétségek fel nem merülnek."

Az 1611. január 7-én kelt, latin nyelvű ítéletlevél – amelyet Rexa Dezső fordításában részben feloldottan közöltünk – ugyan nem szól róla, de más forrásból tudjuk, hogy a három elítélten a halálos ítéletet *azonnal* végrehajtották! Ezzel viszont eltűntek a „vád koronatanúi", hiszen az egyetlen életben hagyott személy érvényesen nem tanúskodhatott. *A fővádlottra, Nádasdynéra a bíróság nem hozott külön ítéletet,* hanem hallgatólagosan jóváhagyta a nádor döntését az asszony életfogytig tartó fogságáról.

Az özvegy letartóztatásától haláláig a csejtei várnak egy ablaktalan kamrájában volt befalazva. A külvilággal csupán egy akkora nyíláson át érintkezhetett, ametyen eledelét és italát beadhatták neki. Payr szerint egyetlen vénasszonyt rendeltek szolgálatára, a várnagyokat pedig megeskették, hogy a papokon kívül *senkit nem bocsátanak be hozzá.* Hogyan teltek napjai e sivár környezetben – erről rendkívül keveset tudunk. Csupán annyit, hogy *ártatlannak tekintvén magát, nem szűnt meg követelni bíróság elé állítását és szabadon bocsátását!* A csejtei birtokot 1611 októberében szétosztották fia és Zrínyi Miklós között. A következő konkrét adat 1614. július 31-ről való, amikor is a fogoly az esztergomi káptalan két kanonokja előtt pótvégrendelkezést tett. Ennek során előadta, „hogy ő Keresztúr nevű várost, mely Abaújvár megyében fekszik, leányának, Nádasdy Katalin, tekintetes és nagyságos Homonnai Drugeth György nejének, már mint fogoly, csak úgy adá át és engedé át, hogy ezt csak ideiglenesen bírhassa, nem pedig teljesen és örökösen. Magának Homonnay György úrnak nem engedélyezte másképen, csupán hogy a bevallót [Báthory Erzsébetet] börtönében segélyezze. Örökbe azért sem adhatta, mert a többi gyermek szintén úgy sajátja, mint leánya, a nagyságos úr neje. Ha akarta volna is és most is akarná őket jószágaiból kizárni, ezt nem tehetné, de nem is akarja tenni. Kívánsága az, hogy a bevalló minden birtokait ezek [fia és két leánya] magok között osszák fel; végre, midőn 1610. évben aláírta amaz iratot, melyben Homonnay György úrnak a jószágok feletti birtoklásáról rendelkezett, a bevalló már fogságban volt."

A két kanonok tanúsítása szerint Báthory Erzsébet asszony előttük „személyesen jelen lévén, szabadon és akadálytalanul vallott". Feltűnően rossz egészségi állapotot az irat tanúsága szerint nem észleltek rajta. Rexa Dezső megjegyzi az asszonyról írt biográfiában: „A lelkifurdalás nem őrölte testi erejét." Végrendelkezése idején „oly nyugodt, büntetlenséget [!] érző lelkiismerettel számol el földi javairól", mintha nem lenne oka „rémes álmokat látni, ha megjött alkonya". A csejtei krónikából tudjuk, hogy nem sokkal a végrendelkezése után, 1614. augusztus 18-án fia, Nádasdy Pál a „harmadik részt kiadta a csejthei és beczkói jószágból Homonnai uramnak".

Három nappal ezután, „...Die 21 augusti Báthory Erzsébet asszony várban megholt 2 órakor éjfél után. Die 25 novembris csejthei templomban eltemettetett." Ezt erősíti meg Závodszki György, Thurzó nádor egyik familiárisa is naplójában, hozzátéve, hogy „körülbelül négy év előtt tettének iszonyatossága és kegyetlensége miatt örök fogságra vettetvén, ugyanazon Csejthén éjszakai időben kiadta lelkét". Szepsi Laczkó Máté protestáns prédikátor november 23-át jelöli meg a hirtelen és gyanús halál napjaként, amíg Krapinai Istvánnál azt olvashatjuk, hogy „az embergyilkosságban hírhedt meghalt Csejthén, fogságban, 1614. augusztus 14-én hirtelen halállal, kereszt és fény nélkül".

A per kortársi visszhangja

Vajon hogyan fogadták a nemesi kortársak a rendi jogok újjáéledésének, a nemesi demokrácia virágzásának időszakában, hogy az ország egyik legelőkelőbb úrnőjét, a törvényes előírások mellőzésével, a nádor *önkényesen* életfogytig tartó fogságra vetette?

Mielőtt megkísérelnénk erre a kérdésre válaszolni, vessünk egy pillantást arra, hogy milyen jogi normák és erkölcsi szokások szerint élt az az osztály, amelynek Báthory Erzsébet is tagja volt. Ezt követően pedig azt vizsgáljuk meg, hogy milyen hatalmi jogköre, cselekvési szabadsága volt a nádornak a bécsi békekötés utáni királyi Magyarországon.

A „magyar romlás századának" egyik kiváló historikusa, Acsády Ignác az 1880-as években elmondja, hogy a 17. században a magyar főúri osztály „főleg nyers, nyakas, féket-fegyelmet tűrni, önuralmat gyakorolni nem tudó" emberekből állt. Számos esetben előfordult, hogy részeg urak *megölték valamely szolgájukat vagy jobbágyukat*, amit különben „józan állapotban is megtettek, s a harag pillanatnyi föllobbanásában olyan lelkiismereti furdalás nélkül szúrták agyon, amint ma összeszidják inasukat". S ilyen atrocitásokat nem csupán kegyetlenkedő, „jobbágynyúzó" nemesek követtek el. „Jó szívű, éppen nem kegyetlen főurak, mint például Bethlen Péter [Bethlen Gábor fejedelem unokaöccse], Wesselényi Ferenc, Zrínyi Péter grófok nevéhez fűződnek ily vérengzések." A kor főurai mindezt „büntetlenül tehették". A jobbágyot vagy belső szolgát nem reklamálta senki. Ezek megölésével „legföljebb önmagát károsította a földesúr". A rokonok akkor sem gondolhattak megtorlásra, ha az áldozat nemesember volt, „mert a befolyásos főúrral szemben megszűnt a törvény büntető hatalma, s még szerencsések voltak [a megöltek rokonai], ha némi vérdíjat vagy anyagi kárpótlást nyerhettek tőle". Acsády határozottan leszögezi: „Az ilyen emberölés akkor általában más büntetőjogi és morális beszámítás alá esett, mint ma" – mármint a 19. században.

Vajon mennyiben támasztják alá a jeles történész megállapításait az egykori törvények és jogszabályok?

Dr. Raskó Gabriella a női bűnözésről szóló művében azt írja: Báthory Erzsébet „nemcsak jobbágyi, de nemesi származású leányokat is halálra kínzott, ezért pedig fővesztés és vagyonelkobzás járt". Ez a megállapítása azonban némi ellentétben áll a korabeli törvénykezés alapját alkotó Werbőczy-féle „Hármaskönyv"-nek a szerző által is idézett részével, amely szerint „asszony és nőnemben lévő személyek ellen főbenjáró ítélttet el nem határoznak, hanem az ország régi szokása szerint csakis a feje díját és vakságát illető ítéletet hoznak". Főbenjáró ítéletet a „Hármaskönyv" szerint csakis olyan nők ellen lehet kimondani, „akik férjüket, szülőiket és saját gyermeküket ölik meg, mivel hogy ez hűtlenség vétkeinek számába esik". Maga a nádor is arra hivatkozott az uralkodónak küldött 1611. március 30-i fölterjesztésében: „...mivel ritka eset, hogy nők ílynemű vétséget követnének el", az országgyűlésnek kell majd dönteni arról, hogy „vajon a nők ílynemű vétsége a nyelvnek kivágása vagy fejvesztéssel büntetendő-e". Az érvényben lévő törvények és jogszokások szerint tehát Báthory Erzsébet akárhány nemesi vagy nem nemesi szolgáját is megölethette volna, még a cselekmények teljes bebizonyítottsága esetén sem lehetett volna *törvényesen* halálra ítélni, hiszen egyikükkel sem állt közvetlen rokoni kapcsolatban.

Arra pedig, hogy milyen is volt valójában a kor bíráskodási és tanúskodási rendszere, némi támpontot kaphatunk Magyari István híres intelmeiből: „Jól meglássátok azért

törvénytevők, ítélőmesterek, bírák, prókátorok etc. és ez példákat szemetek előtt forgatván, minden dolognak végére mennyetek, minekelőtte törvényt mondanátok, barátságért, fizetésért, gyűlölségért, félelemért semmit se ítéllyetek... igaz törvént szolgáltassatok, egyik félnek sem kedvezvén...". Ezek az „intelmek" arra utalnak, hogy a bírák, még a legmagasabb rangúak is, abban az időben is hajlottak arra, hogy a hatalom gátlástalan kiszolgálói legyenek, és úgy tűnik, a megvesztegetés sem volt idegen a kor bíráitól. Elegendő talán utalnunk Illésházy István hírhedt „hűtlenségi perére", és abban Istvánffy Miklós nádori helytartó szerepére. Ám nem valami magas erkölcsi szinten állhatott abban az időben a tanúk igazmondása sem. Legalábbis erre utal Magyarinak a tanúkhoz intézett intelme: „Szólhatnék itt a hamis tanúkról is, kik avagy fizetésért, avagy barátságért, néha bosszúságból, s néha félelemből is hamis dolgokat bizonyítanak..."

De vajon volt-e olyan hatalma Thurzó nádornak a királyi Magyarországon, amellyel esetleg a valóságnak nem megfelelő vallomásra késztessen nemes vagy nem nemes tanúságtévőket? Úgy véljük, önmaga az a körülmény, hogy egy főrangú asszonyt saját döntése alapján, *megidézés és meghallgatás nélkül* még a királlyal is szembeszegülve *életfogytiglani fogságra vetett,* ez önmagában is óriási hatalomról tanúskodik! Acsády úgy fogalmazott, hogy a nádor jogköre „királyinak mondható, s a szorosabb felségjogok kivételével csaknem mindenben helyettesíté az uralkodót". A nádor volt a feje az ország hadügyének, közigazgatásának és igazságszolgáltatásának. Évi javadalmazása 24 000 forint készpénz volt, hússzor annyi, mint egy másik zászlósúrnak, az országbírónak. „A királytól kijelölve s az országtól megválasztva úgyszólván *független volt mindenkitől,* és olyan hatalmat gyakorolt, amely nemcsak a királyéval concurrált, hanem olyan különféle képességeket is föltételezett, melyek csak a legritkább esetekben szoktak egy emberben egyesülni."

S vajon milyen ember volt a nádori méltóságot betöltő és ezt a széles körű, szinte korlátlan hatalmat gyakorló Thurzó György, aki nyílt törvénysértést követett el az ország egyik főrangú asszonyával szemben? Ha röviden akarnánk jellemezni egyéniségét, azt mondhatnánk: korának gyermeke, akiben jól megfért egymással a bátor, önfeláldozó magatartás és az alattomos praktikálás, a vélt vagy tényleges igazságért való kiállás és a hatalmi visszaélés, az érzelmes könnyek hullatása és a kegyetlenség. Tehát mindazok az ellentmondások, amelyek a machiavellista kor emberét, politikusát jellemezték. Thurzó György 1567-ben született, és már ifjan kivette részét a török elleni harcokból. Katonai érdemei alapján 1598-ban már királyi tanácsos, majd főpohárnok és főasztalmester lett. A Bocskai-szabadságharc idején protestáns létére mindvégig kitartott a Habsburg-uralkodó mellett, jóllehet *titkon* hűséget fogadott Bocskai Istvánnak is, hogy ezzel birtokait óvja a hajdúk pusztításaitól. Királyi engedéllyel Kassán is felkereste Bocskait, akinek udvarában jóízűen iddogált a felkelés vezérével. 1606-ban tiltakozott az önálló Erdély visszaállítása miatt. Habsburg-hűségéért még ebben az évben megkapta Árva megye örökös főispánságát, 1609 végén pedig Magyarország nádorává választották. Az Illésházy környezetében forgolódó Rimay János 1608-ban egy korántsem hízelgő paszkvillust írt Thurzóról:

„Ha az Bál az Isten, mért nem követed azt,
Ha magyar vagy, miért nem szánod hazádat,
Kár, hogy felejtetted el tennen magadat,
Jobb volna töltened az tennen kasodat."

Rimay véleményében könnyen kimutatható a Thurzóval sok tekintetben nem egyező

Illésházy István kedvének keresése. Idézhetnénk ugyanis olyan egykorú levelet, amelyben magyar végvári katonák éppen azért dicsérik Thurzót, mert nemcsak a maga „ládáinak" megtöltésén fáradozott. Az is igaz, hogy amikor tehette, Thurzó szembeszegült az ellenreformáció gátlástalan előretörésével a királyi Magyarországon, és – főként a későbbiek folyamán – gátolta a bécsi udvar nem egy exponensének Erdély bekebelezésére irányuló terveit is. Ez utóbbit főként azért tette, mert magának és családjának akarta megszerezni Erdély trónját! Emiatt és személyes sértődöttségből ádáz ellenfele volt Báthory Gábor erdélyi fejedelemnek, akinek nemcsak megbuktatásán fáradozott, hanem életére is tört. Az 1611-ben keletkezett egykorú erdélyi históriás ének így jellemezte őt:

„Szép szint mutató palatínus urunk
Gyönge szép szavó, de mindenben rontónk
Vagy ki jól tudod, te vagy egy árulónk
Meg mutatod, hogy vagy mi oltalmazónk.

Szín mutatásból téteted az csatát
Az urak előtt átkozod magadot
Te nem akarod az mi romlásinkat
De sőt kívánod megmaradásunkat."

Mennyiben függhetett össze Thurzó erdélyi fejedelmi aspirációja és Báthory-ellenessége a Nádasdyné ügyében tanúsított magatartásával? Erről a későbbiekben még szólni kívánunk. Itt csupán arra akartunk röviden rámutatni, hogy *mint nádornak,* az adott hatalmi körülmények között, *módjában állt koholt vádak alapján, a törvényes előírások durva megsértésével is fellépnie az özvegy ellen.* Különösen úgy, hogy ehhez segítséget kapott három „zászlósúrtól", Homonnai Drugeth Györgytől és Zrínyi Miklóstól, az asszony vejeitől, valamint a tizenkét esztendős Nádasdy Pál nevében intézkedő „Megyeri úrtól".

Homonnai Drugeth György, aki a leírások szerint korának egyik legszebb férfija volt, rövid élete során rendkívül változatos, sőt kalandos pályát futott be. A hasonnevű, fölöttébb indulatoskodó atya és a „szelíd lelkű" Dóczy Fruzsina 1583-ban született fiáról maga Rudolf császár és magyar király írta: „...okos, tanult lélek lakja daliás szép testét". Csakhogy ez a dalia 1598-ban olyan hatalmaskodásokat követ el nemesek ellen, hogy ezért 1601-ben, távollétében, fej- és jószágvesztésre ítélték. Lengyelországba menekült, de 1603-ban sikerült kegyelmet kieszközölnie az uralkodótól. A Bocskai-szabadságharcban unokabátyja, Bálint társaságában a „Kamara üldözöttjeként" vesz részt. Ennek ellenére 1606-ban a rendek nem az ő javára döntenek a felmerült birtokvitában. A szabadságharc után a bécsi udvar kegyét kezdi keresni, s ezért katolizál is. 1608-ban Rimay – vagy a paszkvillust másoló Szepsi Laczkó Máté – már így jellemzi őt:

„Ne hidd el magadat az te szépségedben
Bátor alább hadnál az pénzes misében
Nem mondom, hogy élnél feslett erkölcsödben
De hogy bálványt tisztelsz, bánom én szívemben."

Szepsi Laczkó Máté prédikátor, az elfogulatlannak bajosan nevezhető krónikaíró szerint Homonnai Drugeth György, hogy megszerezze unokabátyjának és gyermekének va-

gyonát, mindkettőjüket megmérgezte, így ült örökükbe. Tudjuk, hogy 1611-ben a Báthory Gábor megbuktatására Erdélybe törő sereg egyik parancsnoka volt. Habsburg-hűségéért 1614-ben aranygyapjas rendet kapott. Ezután Bethlen Gábort akarta fegyveresen megbuktatni, amíg 1620 elején váratlanul meg nem halt lengyelországi emigrációjában.

Homonnai e rövid életrajza, úgy hisszük, híven tükrözi egy meglehetősen *gátlástalan, kalandorságtól sem visszariadó* ember portréját. Annyi bizonyos, hogy özvegy Nádasdynéról csupán azután kezdtek „súgni-búgni" az emberek, csak azután röppentek föl különféle hírek az özvegyi ház szörnyűségeiről, miután ez a férfi Báthory Erzsébet veje lett. Gyaníthatóan ő volt az is, aki mind anyósát, mind sógorát, Zrínyi Miklóst bevádolta az udvarnál és a nádornál, hogy azok egyetértenek a magyar királyság megszerzésére támadást szervező Báthory Gábor erdélyi fejedelemmel! Anyósa elfogatásakor, úgy tűnik, a háttérben maradt. Sőt az idézett második végrendelet tanúsága szerint megígérte a fogságba vetett asszonynak, hogy gondoskodik róla. Mennyiben tett eleget ígéretének? Volt-e köze a fogoly hirtelen és gyanús halálához? Mindezt a jövő kutatóinak kell majd kideríteniük.

Az özvegy elfogását ha nem is szorgalmazó, de támogató másik vőt, Zrínyi Miklós dunántúli nagybirtokost így jellemzi Rimay csúfolódó verse:

„Igyunk jó vitézek, fejenként jól lakjunk
Országunk javára asztaltul vigyázzunk
Illy nagy sellyegekell [serlegekkel] ellenséggel víjjunk
Tyúkkal, malatzokkal Csáktornyán harczoljunk."

E néhány sorból az derül ki, mintha Nádasdy Anna férje inkább dáridókat kedvelő nagybirtokos lett volna, semmint katona vagy politikus elme. Az egykorú krónikák nem sok megörökítésre érdemes adatot tartalmaznak. A Thurzó-levéltárban mégis olvasható egy 1610. december 16-án – tehát *Báthory Erzsébet letartóztatása előtt két héttel kelt* – okmány, amelyben ünnepélyesen *tiltakozik* a titkos tanács előtt elhangzott azon vád ellen, hogy ő is felesküdött Báthory Gábor erdélyi fejedelemnek, és ennek folyományaként ezen országrészt, valamint Ausztria tartományait igyekszik az erdélyi fejedelem kezére játszani. Az 1611. január 7-én kelt „ítéletlevél" szerint ő is ott volt Csejtén december végén, és beleegyezését adta, hogy az állítólag „tettenért" nagyasszonyt örökös fogságra vesse a nádor. Maga Thurzó a feleségének küldött beszámolójában nem tesz említést erről. Ugyanakkor 1611. február 12-én kelt levelében Zrínyi Miklós, a nádor „legalázatosabb szolgája" igazolja, hogy amit Thurzó az asszonnyal tett, „nagyobb jónkra, böcsületünk megmaradására és reánk következendő gyalázatnak is eltávoztatására vagyon, hogysem mint történhetnék" – nos, ebből az tűnik ki, hogy Zrínyi nem volt ott Csejtén, csupán hallomásból tudja az anyósával történteket! Volt-e szerepe anyósa bevádolásában? Ma még nem tudjuk.

Az özvegy fia, Nádasdy Pál, aki szintén köszönetet mondott a nádornak az anyjával szemben tanúsított „kíméletéért", ekkor még csak 12 éves volt. Helyette nyilvánvalóan nevelője, a „vörös Megyeri" nyilatkozott. Ebből a levélből az is kitűnik, hogy a nádor egy „titkon tartandó" írásban őt is felszólította egy ilyen, tettét igazoló nyilatkozat megtételére, amelyet Zrínyi Miklóséval egyetemben az uralkodó elé akar terjeszteni.

II. Mátyás ugyanis az első pillanattól kezdve *törvényellenesnek* deklarálta Thurzónak az özveggyel szembeni eljárását, és követelte, hogy Nádasdynét – saját kérésének is

megfelelően – állítsák bíróság elé, ahol ügye tisztázódhat. Az uralkodó először 1611. január 11-én adott ilyen utasítást a nádornak, majd február 26-án, március 18-án, április 10-én, végül 1613. január 24-én ismételte meg rendelkezését. Szerfölött érdekes az az okfejtés, amellyel a nádor igyekezett megindokolni és igazolni az özveggyel szembeni vitathatatlanul törvénysértő eljárását! 1611. január 25-i felterjesztésében előadta, hogy azért *kellett* Báthory Erzsébetet törvényes elítéltetése előtt fogságra vetnie, mert az *Báthory Gábor fejedelemhez akart menekülni.* Két hónappal később viszont azzal mentegetőzött: „A tekintetes és nagyságos Mádasdyné perét, a periratok áttekintésére rendelkezésünkre álló idő rövidsége miatt megindítani nem lehetett." A nagyasszonyt azért nem tudta a törvényes előírásoknak megfelelően meghallgatásra bíróság elé idézni, *„mivel a foglyok holtaknak tekintetnek"*, s ezért őt, a fogságra vetettet „idejekorán a fogságban értesíteni nem lehetett". Különben is Báthory Erzsébet vejei és a fia is beleegyeztek, hogy az özvegy örökös fogságra vettessék, s hiába rendeznének nyílt tárgyalást, abból a királyi kamarának haszna nem lehetne, mert az asszony már mindenét szétosztotta. Ez utóbbira hivatkozik a királyi kamara ez időben kelt felterjesztése is, hozzátéve, hogy per esetén az özvegy megegyezhetne az elhaltak hozzátartozóival. Végül is csupán 1613-ban terjesztették fel a tanúvallomások jegyzőkönyveit az uralkodónak.

Hogy az esetről tudomást szerző nemesi társadalom miként vélekedett az asszony önkényes bebörtönzéséről? Nos, az első híradást Ponikenus János csejtei lelkész 1611. január 1-i levele szolgáltatja. A Lányi Éliás evangélikus superintendensnek írt levélben a csejtei pap így méltatlankodik: „Lásd, Tisztelendő Uram, mennyi sok bűn terheli eme gonosz heroinát, annak dacára mégis bízik a megyében és a prédicátorokat mondja fogsága okozóinak, ugyanolyan módon, mint a többi itt lakók, kik az evangélikus pásztorok szemére vetik, hogy ők minden zavarnak és botránynak az okozói.". II. Mátyás is azt írta 1611. április 17-i levelében a nádornak: „...már eddig is többek megütközését és panaszát hallottuk, hogy ő [Nádasdyné] nem lett idézve, sem pedig *nem bizonyítottak rá semmit!" A* király „hallatlan és szokatlan" dolognak minősítette a nádor eljárását, megemlítve, hogy Nádasdyné „maga sem panaszkodik másról, mint hogy minden törvény ellenére, idézés, kihallgatás vagy ítélethozatal nélkül börtönbe vetve él".

A Csejtén vacsora közben lerohant és fogságra vetett asszony első reagálásáról szintén a csejtei lelkész tájékoztat bennünket, aki – szlovák anyanyelvű lévén – egy magyarul tudó paptársával látogatta meg az asszonyt 1610. december 31-én. Ezt a rendkívül érdekes és tanulságos, részben latin, részben szlovák nyelvű levélrészletet Rexa Dezső fordításában közöljük:

„Alighogy ezen gonosz asszonyt első belépésünkkor üdvözöltük és az ő esete fölött sajnálkoztunk, mindjárt azt mondja:

– Ti két pásztorok vagytok okai ezen fogságomnak!

Tisztelendő Zakariás úr, leszetei pásztor magyarul szabadkozik, s ennek szabadkozásában megnyugszik és mondja:

– Ha te nem is vagy oka, de bizonyára a csejthei pásztor az, ez minden egyes szónoklatában ellenem dörgött.

Zakariás úr felelé:

– Ne higgye ezt Nagyságod!

Mire az asszony:

– Én tanúkkal is be tudom bizonyítani, hogy úgy tett!

Én pedig mondám:

– Az isten igéjét hirdettem, és ha valamikor a Nagyságod lelkiismerete vádolva érezte magát, nem én vagyok az oka, mert névleg sohasem neveztem.

Mire a fogoly nő felele:

– Neked, neked kell előbb meghalnod, azután Megyeri úrnak [Nádasdy Pál nevelőjének]. *Ti, ti ketten vagytok okai az én keserves fogságomnak.* Mit gondoltok, hogy nem fognak-e zavarok támadni emiatt? Hiszen már a Tiszán túl felkelés indul, és maholnap itt lesznek, *eme rajtam elkövetett igazságtalanságot az erdélyi fejedelem úr meg fog fogja bosszulni."*

A jámbor (vagy kevésbé jámbor) csejtei lelkész értetlenül hallgatta ez utóbbi szavakat, amikor lefordították neki. Utólagosan hozzáfűzte vélekedését: „...kit bízott meg a katonaság megrendelésével, arról nem szólt, és arról sem, hogy kinek a terve ez." A kor információs viszonyaira jellemzően úgy látszik, hogy hozzá el sem jutottak azoknak a zavaroknak a hírei, amelyek ebben az évben a Tiszántúlon és Felső-Magyarországon végbementek. E *politikai háttér* azonban elkerülte az esettel később foglalkozók figyelmét is, jóllehet történetét már a múlt század végén feldolgozták. Ezért csupán vázlatosan kívánunk utalni azokra az eseményekre, amelyekre a fogságba vetett asszony hivatkozott, és amelyek szerepet kaptak Zrínyi Miklós 1610. december 16-i tiltakozásában is.

Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány 1610 márciusától fogva sorozatosan jelentette Thurzó nádornak: Báthory Gábor fejedelem nem titkolt terve az, hogy hajdúival a magyar királyi koronát magának megszerezze. Erre már megtette a politikai és a katonai előkészületeket is. Más forrásból tudjuk, hogy e nagyszabású akció előkészítése keretében a fejedelem követei még Moszkvába is eljutottak.

E tájban történt a széki merénylet Báthory Gábor ellen, amelyről érdemes néhány szót ejtenünk. Az 1610 márciusában lezajló eseményt Móricz Zsigmond a „Tündérkert"-ben férji becsületükben megsértett erdélyi urak akciójaként ábrázolja, akik egy Basa János nevű lovászmestert bíznak meg Báthory megölésével. Az azonban bejutva a fejedelemhez, bevallja neki, miért küldték. A merénylet így meghiúsul, s a fejedelem leszámol az összeesküvőkkel. Mindenesetre a kísérlet, amelynek szálai a királyi Magyarországra nyúltak, csak tovább mérgesítette a helyzetet. Thurzó ugyan találkozott a fejedelemmel Szatmár mellett, de egyezség nem jött létre közöttük. A hazatérő nádor ekkor támadást szervezett Báthory megbuktatására, a fejedelem viszont a magyarországi végvárak katonáit eskette egymás után a maga pártjára. Egyes adatok szerint ekkor jutottak el az emberei a több erős magánvárat birtokló Báthory Erzsébethez, a fejedelem nagynénjéhez is. A támadás azonban elmaradt, mert Báthory előbb otthon akart rendet csinálni, és a szász városok megtörésére készült. Ezt hallva, a nádor augusztus végén a királyhoz utazott, ahol az egykorú feljegyzés szerint „ismét forral az fejedelem ellen, mely dolog az magyar nemzetnek nagy kárára esék". Ezt követően került sor a Nádasdyné elleni vizsgálatokra. Elfogatására pedig akkor, amikor Báthory Gábor egy furfangos hadicsellel bevette Nagyszebeni, és ezzel csapást mért a Habsburg-politika erdélyi bázisát jelentő szászokra.

Milyen összefüggés van e dátumok egybeesése között? Ennek tisztázása a jövőbeni kutatásokra vár. Ma csak annyit tudunk az eseményekről, amennyi a jelen munkában szerepel. Annyi bizonyos, hogy az 1606 és 1614 közötti magyarországi és erdélyi politikai és katonai történetben ma is ugyancsak sok a fehér folt. Éppen ezért remélhetjük, hogy a jövőbeni kutatások sok érdekes részletre fényt deríthetnek Báthory Gábor 1610-es magyarországi terveivel kapcsolatban is.

A történész meditációja a „csejtei szörny” ügyéről

Áttekintve Nádasdy Ferencné Báthory Erzsébet életének és perének történetét, óhatatlanul két olyan kérdés bukkan elénk, amelyekre válaszolnunk kell, vagy legalábbis keresnünk kell a kielégítő választ.

A „csejtei szörnynek” nevezett asszony – tekintettel a kor erkölcsi felfogására és szokásaira, valamint saját vagyoni, társadalmi helyzetére – elkövet*hette-e* mindazokat a bűncselekményeket, amelyeket az egykorú periratok és a későbbi munkák neki fölróttak?

Megnyugtatóan *bizonyított-e* az, hogy mindezeket valóban *el is követte?*

Az első kérdésre adandó választ részben már érintettük a per tárgyalásánál. Ezért jórészt csak összegezni és kiegészíteni kívánjuk az elmondottakat. Kétségtelen tény, hogy e korszak erkölcsi normáiról és szokásairól felszínes ismereteink vannak. A különböző időkben íródott történeti munkák meglehetősen ellentmondásos képet tárnak elénk e kor emberének mindennapjairól. Ez részben abból adódik, hogy e kor magyar története, amint arra már többször is utaltunk, fölöttébb hézagosan feltárt területe nemzeti históriánknak. A feltárási hiányosságok mellett az eltérő értékelések egy további oka az is, hogy az egyes korok történetírói többnyire elfogultsággal szemlélték az elébük táruló jelenségeket, s az előzetesen megalkotott képbe nem illő momentumokat vagy egyenesen elhallgatták, vagy igyekeztek átsiklani felettük. Számos történetírót elvakított valamely vallásfelekezethez való tartozása, vagy olyan politikai megfontotolások, amelyek egy meghatározott tétel bizonyítására sarkallták őket.

Akik a török hódoltság kori magyar nagybirtokosok életkörülményeiről eddig írtak, azok nagyon sokszor vagy eltúlozták és idealizálták nemcsak a nemzeti históriában betöltött szerepüket, vagy pedig kizárólag negatív jelenségeket voltak hajlandók konstatálni mind történeti szerepükben, mind emberi magatartásukban. Így született meg a „honmentő” vagy a „honáruló”, az erkölcsi példaképül szolgáló vagy a feneketlen romlottságot mutató nagybirtokosok általánosított alakja a magyar történetírás egyik vagy másik korszakában. Sok esetben történészek vallási hovatartozása csinált törökbérenc szeparatistákat a Habsburg-ellenes küzdelmek harcosaiból, vagy aulikus „labanc” honárulókat a török elleni harc ügyének elsőbbségét vallókból.

Minden bizonnyal hosszabb időnek kell eltelnie, amíg eltűnnek a kutatás „fehér foltjai”, és megszületnek a mindenfajta elfogultságtól, előítélettől mentes értékelések. Ám amíg ez bekövetkezik, addig is meg kell kísérelnünk a tisztánlátást török hódoltság kori történelmünk viszonyaiban. Általában is, és a jelen esetben konkrétan Báthory Erzsébet ügyében is. Akkor is, amikor arra a kérdésre keressük a választ, hogy egy minden bizonnyal épelméjű, három évtizeden át kiegyensúlyozott házaséletet élő asszony, több gyermek anyja, elkövethette-e mindazt a ma már aberrációnak minősülő cselekményt, amellyel vádolták, és amelyek elkövetését a terhére rótták? Kapcsoljuk ki most vizsgálódásunk köréből a „vérben fürdés” vagy „vérben mosdás” vádját, hiszen azt a per folyamán soha fel sem vetették, és azt is tudjuk, hogy az egy évszázaddal később keletkezett legenda csupán! De vizsgáljuk meg azt, hogy Nádasdyné Báthory Erzsébet – részben férje asszisztálásával – halálra kínoz*hatott-e* vagy kínoz*tathatott-e* több tucat vagy több száz szolgálatában álló nőszemélyt? Elképzelhető-e az, hogy egy, a kor tudásszintjéhez mérten művelt, előkelő és vallásos nagyasszony elrendeljen – vagy akár csak el is tűrjön – a környezetében olyan kegyetlen fegyelmezéseket, amelyek sorra a

megfenyítettek halálával végződnek? Beleillik-e a kor emberének erkölcsi és érzelmi világképébe az, hogy ilyen kínzások láttán vagy azokban való aktív részvétel közben szadista hajlamaikat kiéljék, vagy éppen szexuális kielégülést érezzenek?

A felvetett kérdésekre, úgy véljük, bátran határozott igennel válaszolhatunk. A 16-17. század Európa-szerte a roppant szélsőségek világa volt, nemcsak a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális élet területén, de az emberi érzelmekben és viselkedésformákban is. „A cél szentesíti az eszközt" elvet történetírásunk szerette kisajátítani a nyugati világ és főként a Habsburg-udvar és politikusai számára. Pedig valójában ezt vallották és alkalmazták protestánsok és katolikusok, Habsburgellenesek és aulikusok, nagy emberek és kisemberek egyaránt. Ez a gátlástalanság nem csupán a vagyonszerzésben vagy a hatalmi harcokban nyilvánult meg, hanem az érzelmi életben is. Az általános kép vizsgálatánál mindenekelőtt azt kell figyelembe vennünk, hogy a török kori Magyarországon az egységes központi hatalom hiánya, pontosabban az egymás céljait gyakran keresztező három központi hatalom egymás mellett létezése ösztönzőleg hatott *minden* erőszakhajlam kiélésére. Hiszen az egyik felségterületen elkövetett legcégéresebb bűntett következményei elől is egy-két napi járóföldnyi távolságban már büntetlenséget lehetett találni. S arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a kor embere már szinte a gyermekévektől kezdve olyan szörnyűségek gyakori szemlélőjévé vált, amelyek látványa a legcsekélyebb aberrációs hajlam esetén is féktelen szenvedélyeket korbácsolhatott fel benne. Gondoljunk csak a mindig nyilvánosan végrehajtott, különféle rafinált kínzásokkal fűszerezett kivégzésekre, a piactereken megrendezett vesszőzésekre, az akasztófákon vagy karókon hetekig aszalódó, oszló holttestek látványára. Hiszen például mindazt a kegyetlenséget, amit Báthory Erzsébetnek fölróttak, maguk a bírák, a vallatók végrehajtották a kínvallatás alá vontakon! S ezt megtették még olyan emberekkel is, akik a várható kínoktól menekedni akarván, kínzások nélkül is beismertek volna mindent, amit csak kívántak tőlük. Ki tudná megmondani, hány vizsgálóbíró érzett akár még szexuális kielégülést is egy-egy ilyen processzus alkalmával, s hány vallatás oka volt pusztán a bíró perverz hajlama?

Mindezt figyelembe véve nem tartjuk eleve lehetetlennek és kizártnak, hogy Báthory Erzsébet udvarában, akár az ő jelenlétében is, végrehajthattak olyan fenyítéseket, amelyek a megfenyítettek halálával végződhettek. S azt sem, hogy a klimaxos korba lépő asszony még élvezhette is a kínzások látványát. Ám mindehhez hozzátartozik az is, hogy ha tett vagy tétetett ilyeneket, a kor szokásainak, valamint a maga társadalmi helyzetének és jogkörének megfelelően cselekedett, s így azokért nem érzett bűntudatot, hiszen meggyőződése szerint „joga volt hozzá" – mert mások is ezt csinálták!

A kor irodalmából derül ki, hogy *szörnyű verések között nevelték* a nemes ifjakat is mind otthon, mind az iskolában. Pedig előkelő, gazdag családok tagjai voltak. Még inkább természetesnek számított ebben a korban a szolgák és a belső cselédek kegyetlenül szigorú fegyelmezése. Ha eközben meghalt valaki, a halál okozója csupán kártérítéssel tartozott a halálra vert szolga szüleinek vagy hozzátartozóinak. S az is téves úton jár, aki a szexuális aberrációkat kizárólag főúri, vagy legalábbis tehetősebb nemesi körökben keresi. Nem beszélve a pásztorfiúk gyakori, állatokkal űzött fajtalankodásáról, nem csekély meglepetéssel olvashatjuk egykori forrásokban, hogy az „enervált kékvérűeknek" korántsem nevezhető hajdúk legalább olyan kéjjel vadászták és „élték" a serdülő fiúkat, mint a lányokat. Róluk írták legtöbben azt is, hogy a polgári lakossággal szemben sokszor oly rafinált, szadista kínzásokat alkalmaztak, amelyeket korántsem indokolt az, hogy a nép elrejtette az élelmiszereket vagy egyéb értékeit. Feljegyeztek olyan eseteket, hogy a

katonák a megerőszakolt leányoknak vagy asszonyoknak levágták a mellét, fölvágták a hasát, éretlen magzatokat vágtak ki az anyjukból, és hasonló szörnyű kegyetlenségeket követtek el! Ebben a korban a hosszú lándzsás gyalogzsoldosok kedvelt „társasjátéka" volt az olyan vetélkedő, hogy ki tud egy szúrással több egymás mögé állított embert átdöfni, vagy ki tud több gyermeket egy lándzsára „felfűzni"?

Szinte vég nélkül sorolhatók az olyan esetek, amelyek egyértelműen amellett tanúskodnak, hogy a török kori Magyarországon meglehetősen elvadult szokások uralkodtak. Ez nagyrészt egyenesen abból következett, hogy az ország állandó hadszíntérré vált, ami fölborította a kialakult békés együttélési normákat. Másrészt a Magyarországon sűrűn megforduló, itt hosszabb-rövidebb időt eltöltő idegen katonák – és sokszor hozzátartozóik – számos külföldi erkölcsi szokást ismertettek meg a magyarokkal és terjesztettek el köztük. A török élet férfi- és női homoszexualitása, a tatárok még ekkor is dívó emberáldozatai ugyanúgy ismertté váltak Magyarországon és Erdélyben, mint az olasz fejedelmi udvarok vagy a nyugat-európai abszolút uralkodók körül kifejlődött fülledt, rafináltan erotikus világ. Ebben az összefüggésben szemlélve a Báthory Erzsébetnek felrótt cselekményeket, nem lehet felelősséggel azt állítani, hogy egy magyar főúri udvarban ilyesmik nem fordul*hattak* elő a századforduló körüli években. Hiszen amint éppen Nádasdy Ferenc tábori papja írta: „...ha megnyitván szemeinket kétfelé nézünk, rettenetes paráznaságokat, bujaságokat, házasságtöréseket és tisztátlanságokat találunk minden rendbeli emberek között országinkban, mely fertelmességet is az Úr Isten mind testben, mind lélekben meg szokott büntetni".

Nehezebb helyzetben vagyunk azon kérdés megválaszolásánál, hogy Báthory Erzsébet *valóban elkövette-e mindazokat a cselekményeket, amelyeket a meghallgatott tanúk és az ügyben kiadott ítéletlevél neki fölróttak?* Egyfelől a kihallgatottak nagy száma és több vallomás egybehangzó volta azt látszik erősíteni – a vitathatatlan alaki törvénysértések ellenére –, hogy az asszony olyan súlyos cselekményeket követett el, amelyeket még az akkori jogfelfogás szerint is méltán büntettek életfogytig tartó rabsággal. Ám a kor társadalmát ismerő történészt kevésbé kápráztatja el a tanúvallomások nagy száma és a vallomások egybecsengése, mint a mai jogi normák szerint gondolkodókat! Különösen, amikor egy olyan nagy hatalmú személy akart terhelő vallomásokat produkálni minél nagyobb számban, amilyen Magyarország nádora volt. Hozzászámítva mindehhez azt a körülményt, hogy a vallomások tekintélyes része *hallomások útján nyert értesüléseket* rögzített, vagy hogy *a tanúk nem is írták alá vallomásaikat* (még azok sem, akik tudtak írni, s így még az sem tekinthető bizonyosnak, hogy valóban mondták, amik a protocollumokban szerepelnek), vagy a bírák korruptságát és a hatalomhoz való szolgai igazodását, nemkülönben az asszony fogságra vetését elfogadó közvetlen rokonok anyagi érdekeltségét, és Thurzó nádor nyíltan kimutatható Báthory-ellenességét – akkor ugyancsak joggal elbizonytalanodhatunk.

A befolyásos rokonaitól magára hagyott özvegyet ugyanis abban az esetben is elmarasztalhatta volna a nádori hatalom, ha valójában egyetlen szolgálóleányát sem kínoztatja vagy öleti meg. Hiszen tudjuk, hogy ebben a korban mennyi asszonyt vagy leányt marasztaltak el „törvényes" úton, számos tanú önkéntes vallomása alapján „boszorkányság, bűbájosság" elkövetése miatt – amiket különben az esetek túlnyomó többségében maguk a megvádoltak és halálra ítéltek is beismertek –, jóllehet boszorkányok nem létezhettek ekkor sem!

Érdekes módon Báthory Erzsébet ügyével a legtöbb kortárs krónika nem foglalkozik.

Amelyik említi, az is általában úgy szól az esetről, mint Szepsi Laczkó Máté, a Lorántffy család udvari prédikátora: „1610. 29. decembr. Báthory Erzsébetet Csejtén kő közé rakják, mivel haragjában [!] egynehány leány asszonyát megölte, el is rekkentött bennök iszonyúképpen." Úgy tűnik, hogy az egykorú közvélemény azon része, amelyik helyt adott a nádor vádjainak, egyszerűen erős felindulásból elkövetett cselekményeknek minősíti azokat, nem pedig beteges eltévelyedés megnyilvánulásainak. Az asszony élettörténetéről előkerült dokumentumok nem is támasztanak alá semmiféle terheltséget, ifjú korban kiütköző aberráltságot, vagy egyéb olyan abnormitást, amit a vallomásokban szereplő szörnyűségek előzményeinek lehetne minősíteni. Ezért azt kell mondanunk, hogy minden ilyen eszmefuttatás – még ha pszichografológiai vizsgálatok támasztják is alá azokat – nem tekinthető egyébnek a periratokban olvasható cselekmények utólagos visszavetítésénél! Ne feledjük, e kor főúri udvarai nem voltak hermetikusan elzárt területek, ahol éveken át titokban, a világ szemétől rejtetten lehetett volna elkövetni kirívó rémtetteket. Hiszen például az asszony mellett 1610 januárjáig ott élt serdült korú leánya is, és a nagyszámú udvarnépen kívül állandóan tartózkodott ott valaki a terjedelmes rokonságból. Nem lévén akkor még szállodarendszer Magyarországon, egy-egy kastély töltötte be ezt a funkciót, még a szegről-végről rokon nemesek számára is. Nem beszélve azokról, akik földönfutókká váltak a török harcok vagy különböző elemi csapások miatt, s így sokszor hosszú évekig „vendégeskedtek" egy-egy főúri vagy tehetősebb nemesi udvarban.

Szinte elképzelhetetlen, hogy az özvegy környezetében – egyes állítások szerint – egy évtizeden át folytatott rettenetes kínzásokról és gyilkosságokról a közvélemény csupán 1610 második felében szerzett volna tudomást, és csupán ekkor lett a „súgás-búgásból" vádemelő panasztevés! Hiszen a vallomások szerint az udvarban megölt leányok többsége nemes volt. Ezek szülei mégis másként mozoghattak a feudális jog világában – még egy nagybirtokossal szemben is –, mint például a jobbágyleányok szülei. Szintúgy nehezen hihető, hogy az a Nádasdy Orsolya, akit némely tanúvallomások szerint már serdülő leányként mézzel bekenve, mezítelenül állítottak a bogarak közé, 1604-ben mint „jótevőjéről" emlékezzen meg az őt így megkínoztató, illetve a kínzást eltűrő Nádasdy Ferencről, és a hálás szeretet hangján írjon Báthory Erzsébetnek is. Az is némileg különös, hogy azt a „kopasz" Kocsis Istvánnét, aki egyes vallomások szerint maga is részt vett a leányok megkínzásában, felelősségrevonástól mentesítve szerepeltették a „vád tanújaként"!

Ám a legkülönösebb és a perrel szemben a legtöbb gyanút keltő momentum Thurzó György nádor viselkedése. Gondoljuk el: éveken át gyűjti szorgalmasan a terhelő adatokat az asszony ellen, de még a királlyal is szembeszegül az asszony bíróság elé állítása miatt, különböző álindokokkal utasítva vissza mind az uralkodó, mind Báthory Erzsébet ilyen irányú követelését. Az üggyel foglalkozó szerzők a nádor viselkedését részint „bölcsességnek", részint a Báthory Erzsébet „kímélésére" irányuló törekvésnek igyekeztek feltüntetni. „A nádor magatartása kezdettől fogva arra irányult – írja dr. Raskó Gabriella –, hogy az ügy minél kevesebb port verjen fel, s erre – az Erzsébethez fűződő rokoni kapcsolaton kívül – jelentős politikai okai is voltak. Az Erdélyben ez idő tájt uralkodó Báthory Gábor – szintén Erzsébet rokona – ugyanis egyelőre még igen jó kapcsolatban volt a törökkel, a nádornak és a Habsburgoknak pedig igen fontos volt a Porta további támadásainak megakadályozása és Báthory esetleges közvetítőként való megnyerése". Emellett a hajdúkérdés rendezését is a fejedelemtől várta a nádor, és a szökött jobbágyok visszaszolgáltatását is, ezért „nem kívánta legkevésbé sem veszélyeztetni a fejedelemmel való jó viszonyt egy-egy rokona elleni kemény eljárással".

Nos, nem tudjuk, hogy a több száz tanú felvonultatása és az éveken át tartó kihallgatások mennyiben tekinthetők minél kevesebb por felverésére irányuló szándéknak. Véleményünk szerint ugyancsak bajosan. Ami pedig a rokoni kapcsolatokat illeti, legjobb tudomásunk szerint Thurzó nem az asszonnyal, hanem az annak bebörtönzését elfogadó és ebből anyagi hasznot is húzó Zrínyi Miklóssal volt ilyen kapcsolatban. Magunk részéről, az egykorú adatok ismeretében ugyancsak nehezen tudnánk „jó viszonyt" konstatálni akár 1610-ben, akár 161l-ben a nádor és Báthory Gábor között. Hiszen ebben az időben a nádor mindent elkövetett Báthory megbuktatására, mindenféle „praktikákat" szőtt a fejedelem ellen. A török viszont éppen ekkor volt hatalmi mélypontján, amit Bécsben is jól tudtak, és talán sohasem tartottak oly kevéssé egy török támadástól, mint éppen ebben az időben. Mindezek alapján kétkedéssel kell fogadnunk a jeles jogtörténész magyarázatát, s kénytelenek vagyunk a nádor cselekvésének okát másban keresni.

Talán abban, amit már Hetyéssy István is felvetett: *az asszony börtönbe vetésével a nádor olyan bírósági vizsgálat elől vonta el őt, amelyik minden bizonnyal a felségárulás bűntettét állapította volna meg az özveggyel szemben.* Ezzel pedig teljes vagyonelkobzás járt volna, a bécsi udvar javára. Ennek megakadályozására kreálta a nádor a szolgálóleányokon elkövetett kegyetlenkedések és gyilkosságok vádját, jól tudván, hogy az azok miatti elmarasztalás nem jelenti egyúttal a hatalmas családi birtokok elkobzását! Természetesen ma még ez csupán hipotézis, akárcsak az, hogy milyen anyagi hasznot húzott mindebből Thurzó nádor. Ezek kiderítése a jövő kutatásaira vár. Annyi azonban már most is megállapítható, hogy a Báthory név meghurcolása méltán alkalmas eszköznek tűnt számára a család magyarországi tekintélyének csökkentése érdekében; ezzel nem csekély mértékben ronthatta a magyar királyság megszerzését is célul tűző ifjú erdélyi fejedelem esélyeit, sőt gyengítette otthoni helyzetét is. Mindez pedig érdekében állott a Báthoryakat gyűlölő és az erdélyi fejedelmi trón megszerzésére törekvő nádornak.

Báthory Erzsébet. (Csók István 1895-ben festette a képet, amely a második világháborúban megsemmisült)

Bárki joggal felvetheti persze, hogy az elmondottakban is sok a ma még bizonyítatlan hipotézis. Ez kétségtelen, akárcsak az, hogy a *teljes* igazságot Báthory Erzsébet ügyében csakis újabb kutatási eredmények tisztázhatják. Azzal a körülménnyel is számolnunk kell, hogy a perdöntő források megsemmisülése mindörökre elzárja előlünk ennek lehetőségét. Ma csupán annyit mondhatunk el felelősséggel, hogy *az asszonnyal szembeni eljárás súlyosan törvénysértő volt,* ellentétben állt mind a törvénykezés alapját képező *„Tripartitum”* vonatkozó cikkelyeivel, mind a bécsi békekötésben rögzített ide vonatkozó pontokkal. Thurzó nádort semmiféle indok sem mentheti fel a törvénysértés elkövetésének ódiuma alól! A Báthory Erzsébet elleni processzus törvénysértő jellege – a vádlott kihallgatásának mellőzése, a védekezés vagy ellenbizonyítás lehetőségeitől való megfosztása, a koronatanúkkal szemben alkalmazott kínvallatások –, párosulva egyéb zavaró momentumokkal, megkérdőjelezik Báthory Erzsébetnek *minden* felmerült vádpontban való egyértelmű, bebizonyított elmarasztalhatóságát. Megnyugtató módon mindmáig az sem nyert bizonyítást, hogy Báthory Erzsébet bármikor akár egyetlen szolgálóját is halálra verette vagy kínoztatta volna! Az olyan vádak viszont, hogy szépsége megőrzésére szüzek vérében fürdött – akik között még saját leányát is megölette –, vagy hogy leszbikus szadista orgiákat rendezett, amelyek folyamán még emberevés is előfordult, bátran sorolhatók a minden alapot nélkülöző legendák közé.

Bizonnyal ezután is lesznek olyanok, nemcsak külföldön, de itthon is, akik továbbra is megőrzik magukban az őrült, szadista, szexuálisan aberrált Báthory Erzsébet képét. Azt, amelyet oly szemléletesen ábrázol Csók István festménye is. Feleki László írja – párhuzamot vonva III. Richárd angol király és Báthory Erzsébet köztudatban élő alakja között –, hogy „ez a hamis kép éppen úgy meggyökeredzett a köztudatban, mint *az a sok rágalom,* amellyel ellenségei Báthory Erzsébetet elhalmozták. A történelmi rehabilitálások rendszerint sikertelenek, a rágalmakból mindig ragad valami, különösen ha olyan tehetséges ember műveli őket, mint az avoni hattyú.” Igaz, Báthory Erzsébetről nem Shakespeare vagy hozzá hasonlítható tehetségek költötték a képtelenebbnél képtelenebb rágalmakat, ám miután sokan és sokszor leírták ugyanazokat, a vádak – még a legképtelenebbek is – ezáltal a bizonyítottság *látszatát* keltik!

Egy szokatlan, bizarr bűnöket elkövető szörnyalak mindenképpen érdekesebb, ideg- és érzékborzolóbb, mint egy netán ártatatlanul meghurcolt áldozat. Éppen ezért jelen sorok írója tudja, hogy kételyeket támasztó adatai csakis azoknál találhatnak meghallgatásra, akik elfogulatlan nyitottsággal tudják fogadni a régitől, a megszokottól eltérő újat. Hány ilyen olvasónk lehet? Erre nézve csupán találgathatunk. Egyes megnyilvánulások – például az a kis cikk, amely az *Élet és Irodalom* 1981.. évi 24. számának „Páratlan oldal”-án megjelent és más hasonló reflexiók – arra utalnak, hogy egyre nő azoknak a száma, akik a történelmi pletykákra kevésbé fogékonyak, mint a „ködoszlató tanulmányokra”.

ZSIGMOND,
AZ „ŐRJÖNGŐ ZSARNOK”

„Egy névhez érkeztünk, melynek említésére, mint a »Római Éjszakákban«, koporsók nyílnak meg, s a legnagyobb férfiak fejetlen árnyai jelennek meg... Egy fejedelemhez, kiről Kazinczy Ferenc azon megjegyzést tette, nem tudja, az őrjöngők vagy a gonosztevők közé sorolja.”

(*KŐVÁRI LÁSZLÓ* ERDÉLYI TÖRTÉNETÍRÓ JELLEMZÉSE BÁTHORY ZSIGMONDRÓL)

Báthory Zsigmond alakja a történeti köztudatban

Vajon elszigetelt jelenségnek, egyéni véleménynek tekinthető-e az a jellemzés, amelyet az első nagy 19. századi Erdély-történeti szintézis írójától, Kővári Lászlótól idéztünk? Attól a historikustól, aki Báthory Zsigmond és Mihai Viteazul kivételével valamennyi erdélyi uralkodóra talált dicsérő, vagy legalább mentegető szavakat. A kérdés vizsgálatához a teljességre törekvés igénye nélkül idézzünk néhány olyan véleményt az utókor történeti és szépirodalmából, amelyek kétségtelenül döntő mértékben alakították – mondhatni meghatározták – e fejedelemnek a mai köztudatban is élő képét.

Nagy Iván, a magyar nemesi családok történetének fáradhatatlan kutatója, Kővárihoz hasonlóan, ugyancsak nehezen talált akár egyetlen jó szót is a somlyai Báthory család ezen sarjának jellemzésénél. A krónikákra hivatkozva már azt is baljós előjelnek minősítette, hogy a monda szerint Zsigmond „véres kezekkel jött a világra". Nagybátyja, István, lengyel király és erdélyi fejedelem, a gyermek „írott képét" szemlélve állítólag „semmi vonást nem ismert rajta a Báthoryakból". Ebben a többértelmű följegyzésben valamiféle „elfajzásra" utaló megállapítás is rejtőzik, jóllehet csak arról volt szó, hogy Zsigmond – amint ez fiúgyermekeknél olyan gyakori – édesanyjára, Bocskai Erzsébetre hasonlított. A továbbiakban Nagy Iván ugyancsak röviden foglalja össze az erdélyi fejedelem uralkodását: „Változó, szeszélyes, ingatag jellem. Atyja után az erdélyi fejedelmi székbe ülvén, arról kétszer is leköszön, elcseréli az oppelni hercegséggel. Nejét, Mária Krisztiernát hazaküldi, majd meg visszakívánja. Boldizsár testvéreit és többeket kivégeztetett. Végre bíbornokság után sóvárog. Prágában, hová utoljára vonta meg magát, halt meg 1602-ben kora 41-ik évében. Ott temették el Zsigmond király kápolnájában."

Életrajzot tulajdonképpen egyedül Lénárt József, egy maros-vásárhelyi tanár írt Zsigmondról, száz esztendeje. A rövid kis tanulmány meglehetősen szűk forrásanyag alapján tárgyalja és elemzi Zsigmond életét, jellemét, uralkodásának történetét. A szerző Zsigmond ifjúkori „jellemferdülésének" fő okát abban látja, hogy nagyon korán a jezsuiták káros befolyása alá került. A tőlük kapott „átkos nevelés" eredményeként jelentkezett nála az első „kardinális jellemhiba": a „kétszínűség", amelytől már csupán egyetlen lépés volt „az eskü megszegéséig". Később e fogyatékosságokhoz újabbak társultak. Így többek között „a korlátlan uralomvágy és zsarnoki önkény, mit árnyékként követett az ingatag, s a pillanat hatása alatt elkövetni szokott kegyetlenség, gyilkolás, s végül a zaklatott lelkiismeret alattomossága és gyávasága". Terrorizmusával kiölt az erdélyi rendekből minden ellenállást. Életművét Lénárt így összegezi: „...az ő sorsa az volt, hogy születésétől bukásáig *a jezsuiták bábjátéka* legyen, és azoknak káros befolyása alatt nemcsak könnyelmű, ingatag politikai tettekre ragadtassák, hanem a végén a haza és nemzetárulással határos eljárásra vetemedjék."

Lénárt Józsefről mindenesetre bajosan lehetne elmondani, hogy azért fogott a biográfia megírásába, hogy a lehetőség határai között objektív képet igyekezzék rajzolni „hőséről". Ám szemmel láthatóan nem fűtötte ilyen ambíció Jakab Eleket, a másik erdélyi historikust sem, aki így fogalmazott: „Báthory Zsigmond egész élete bizonyítja zsarnokságát." Egyéniségéről Acsády Ignác igyekezett a Lénárt József-féle portrénál valamivel árnyaltabb képet rajzolni a millenniumi magyar történetben. Megállapítása szerint Báthory Zsigmond egyénisége végletes volt. Némelykor az önállóság „bámulatos fokára" emelkedett, máskor viszont „a legalacsonyabb befolyások rabja". Acsády úgy látja,

Zsigmond egész habitusa fölöttébb hasonló Rudolf császáréhoz, s alakja „igaz rejtély lenne, ha lelkivilágát testi bajai nem magyaráznák". Zsigmond ugyanis a Báhoryak „családi betegségében, eskórban [epilepszia] szenvedett". Emellett az is kínozta, hogy „nem volt férfi". E betegségek miatt szervezete, „ha nem is döntötte a téboly sötétjébe, kisebb-nagyobb mértékben megfosztotta értelmi erejétől". Zavaros agya következetesség és törvényszerűség nélkül ragadta őt egyik végletből a másikba. „Egyszer a lángész, máskor a hülye félbolond, egyszer a hős, másszor a gyáva benyomását teszi." Alapvetően ezt az értékelést vette át és részletezte Makkai László is 1944-ben megjelent Erdély-történeti szintézisében. Jellemzése szerint Báthory Zsigmond „úgy érezte, hogy a Báthory név nagy tettekre kötelezi őt, de becsvágyát nem támogatta igazi Báthory jellem". Kivételes műveltsége, átlagon felüli szónoki képessége és egyéb tehetsége ellenére Zsigmond „egészében véve mindig középszerű" maradt. Makkai kiemeli Zsigmond tulajdonságai közül határtalan hiúságát, valamint azt, hogy „mint minden dilettáns, betegesen rettegett a kritikától". Ezért vette körül magát hízelgő olasz udvaroncokkal, és tartotta távol az erdélyieket, akik – Makkai megfogalmazása szerint – „élesen bírálták éretlenségét".

S vajon mit olvashat Zsigmondról egy mai érdeklődő a marxista történetírás eredményeit tükrözni hivatott „Új Magyar Lexikon"-ban?

„Báthory Kristóf fia és utóda. 1588-ban vette át a kormányzást. Ingatag, határozatlan politikája súlyos károkat okozott Erdélynek. Jezsuita nevelőinek befolyására 1595-ben szakított a törökökkel és szövetséget kötött a Habsburgokkal. A Habsburg-ellenes erdélyi főurakat kivégeztette. Még ez évben megverte Gyurgyevónál a törököket, viszont 1596-ban Habsburg Rudolf király seregeivel együtt Mezőkeresztesnél csatát vesztett. 1597-ben átadta Erdélyt a Habsburgoknak az Oppeln-Ratibor-i hercegségért. Ezután még háromszor tért vissza Erdélybe. Először 1598-ban, de akkor átadta a fejedelemséget Báthory András lengyelországi bíborosnak. Ennek halála (1599. okt. 31.) után újból visszatért, de 1600-ban Mihály havasalföldi vajdától vereséget szenvedett. 1601-ben – amikor az erdélyi uralkodó rétegek melléje álltak – Basta Habsburg tábornok verte meg Goroszlónál, majd Mihály vajda seregei kiűzték Erdélyből. Miután 1602-ben sikertelenül kísérletezett, kiegyezett a Habsburgudvarral, melynek kenyerén élt Csehországban haláláig."

Ez a meglehetősen szűkszavú és nem egy ténybeli pontatlanságot is tartalmazó életrajzi adatfelsorolás nem foglalkozik Zsigmond személyiségével. Annál inkább az a már korábban is idézett tanulmány, amely Benda Kálmán tollából látott napvilágot a Báthoryak írásán végzett pszichografológiai vizsgálatok nyomán. Ez az elemzés megállapította, hogy Zsigmond, írásának tanúsága szerint, „külsőleg férfias, sőt robusztus, de belül hisztériás és neuraszténiás volt". Átlagon felüli képességeihez és művészi érzékéhez szertelen, szenvedélyes természetet és labilis idegrendszert örökölt. „Uralkodói egyéniség volt, de öntudata makacssággal, hiúsággal, hovatovább már mániákus akaratossággal vegyült." Nem volt hajlandó alkalmazkodni, ellenvéleményt nem tűrt, depressziós hangulatain nem tudott úrrá lenni. Emberi magatartásának a „kegyetlenség" és a „zsarnokság" volt a fő jellemzője. A pszichografológiai vizsgálat megállapításai szerint ez az állandó lázban égő ember huszonhárom esztendős korában már teljesen kiéltnek mutatkozott. Ekkor döbbent rá arra, „hogy férfiereje cserbenhagyta, impotenssé vált". Ám az sem zárható ki – mondja a pszichografológus –, hogy Báthory Zsigmond vérbajos volt. Benda Kálmán ehhez a szakvéleményhez hozzáfűzi, hogy a pszichografológiai vizsgálat által kimutatott „lelki összeroppanás hatott ki politikai és uralkodói magatartására, s vált Erdély katasztrófájává".

A történettudomány adatfeltárásai és értékítéletei *általában* befolyásolják a szépirodalmi feldolgozások, a történelmi regények íróit. Akadnak azonban olyan szépírók, akik bámulatosan kevés kortörténeti ismeret alapján írnak vaskos, úgynevezett történeti regényeket. Vannak azután olyan esetek is, amikor az író ismeri ugyan a történettudománynak az általa tárgyalt korra vonatkozó eredményeit, mégis a feltárt adatoktól eltérően írja le az eseményeket és ábrázolja hőseit. Az eltérés oka lehet az, hogy élni kíván a szépírói szabadsággal, vagy az, hogy nem értett egyet a historikusokkal.

A következőkben három szépirodalmi ábrázolást kívánunk röviden ismertetni Báthory Zsigmondról: Jósika Miklósét, Kemény Zsigmondét és Passuth Lászlóét. Elsőnek talán nézzük meg, hogyan látta és igyekezett láttatni a három regényíró Zsigmond külső megjelenését.

Jósikánál a fejedelem inkább magas, mint középtermetű, egészséges arcú, de „nem úri vonásokkal" megáldott ifjúként lép elénk az „Abafi" című regényben. A fiatalembernek szőke haja rövid fürtökben simult nyakához, a homloka kiálló, szemei kékek és kifejezés nélküliek. Orrát a sas- és bagolyorr közötti formához hasonlítja, száját „közönséges" jelzővel illeti. „Ezen arcnak – írja –, mely együttvéve, a szó közönséges értelmében rút nem volt, kifejezése csak további vizsgálat után mutatkozék. Volt igenis e kiálló homlokon s ezekben a kék szemekben valami durvaság, a kegyetlenség szelleme; volt azon fogtüntető mosolyban s a feszes tartásban elegye a hiúságnak s büszkeségnek, de figyelemmel tekintve az egészet, önkéntelen meglepetve érzé magát a vizsgáló azon meggyőződéstől, hogy az egész arcon valami habozás, valami határozatlan ingatagság uralkodik". Ruházatáról megtudhatjuk, hogy a fiatal, erőteljes, széles vállú férfiún violaszín bársonydolmány volt, amely a térdéig ért. A dolmány bő ujjai csupán a könyököket takarták el, s így kilógott alóla a narancsszínű ujjas. Mindkét felső ruhadarab gazdagon hímzett volt. A narancsszínű nadrág combközépig ezüsttel kivarrott. Fekete topán zárta be az öltözetet, s az ifjú derekán gazdag mívű, bogláros, vert s aranyozott öv feszült.

Kemény Zsigmond a tizenkilenc éves Báthoryt így láttatja „Gyulai Pál" című munkájában: karcsú ifjú, közép termettel, rövidre vágott gesztenyeszínű hajjal. Mélyen ülő szemek, „melyek vagy a földön nyugvának, vagy kémlőn s kétkedve tévedtek arcról arcra". Amikor reggeli öltözékében megjelenik, arról elmondja Kemény, hogy „kiáltó színű" teveszőr kelméből készült, sztambuli divat szerint, és kaftánt visel. „E tény, a fenséges egyén politikai vélekedésével, mely állandóan Prágához nehézkedett, semmi viszonyban nem volt, mert csupán a kényelem után vágyó, hogy ne mondjam sybaritai személyét árulta el."

S vessünk még egy pillantást arra, miként jelenik meg a hírhedtté vált házassága előtt álló Zsigmond Passuth László „Sárkányfog" című regényében. Egy amolyan „előférfipróbán" szerepelteti őt a szerző, egyik regényalakjával, Floricával, a román pap lányával hozva össze hősét. A leány kérvénnyel megy a fejedelemhez, de a tanácsosok azt várták, hogy szépségével lángra lobbantja a nőktől húzódozó ifjú Báthory vérét.

„Florica elindul a szőnyeggel borított lépcsőn. Kezében összecsavart papírlap, instanciája. Drága viganóban jár, vezeti a hadnagy, átveszi a kamarás, irányítja az udvarmester. Minden fordulón urak bókolnak feléje, alabárdosok nyitják szét sorukat, darabontok mosolyognak a román lányra, amint megy a folyosókon; mosolyognak a falak is Floricára, aki talán több mint egyszerű kérvényező. Megnyílik az utolsó ajtó, utána csak egy szőnyeg lebben, ott áll vele szemben Zsigmond, ugyanazzal a fiúarccal, talián köntösben, harisnyanadrágban, kunkori cipellővel, övén aranymarkolatú tőrrel, gyöngyös

háló szorítja le fürtjeit, keze úgy nyúlik ki a csipkekézelőből, mint sápadt, csodálatos virág. Jön Florica elé, akit Csáky prezentál latin szóval, ahogy illik, s hallja, már kattan utána az ajtó zára, lábdobbanás követi, mint amikor elvonul az őrség. S marad Florica kettesben – Zsigmonddal." A várt folytatás persze elmarad... A fejedelem nem erőszakoskodik a leánnyal, nem tépi le köntösét, nem rabolja el szüzességét, de beszél neki a tengeren túli világról, ahol szentnek tartják a quetzal madarat, amelynek zöld tollat a kezében tartja.

S az életből távozó Báthory Zsigmond alakja, alig néhány arasszal innen a határmezsgyén, amikor segélyt koldul a prágai spanyol követnél, Cunigánál, így bukkan elénk Passuth regényében:

„Aki országok ura volt, most nyugtalan, kóválygó tekintettel néz körül: nem leselkednek-e orgyilkosok vagy fogdmegek a spanyol követ palotájában? Cuniga arra gondol: ez az ember majd akkora szolgálatokat tett a kereszténységnek, mint egykoron Don Juan de Austria. Egyetlen ékszer sincs a díszruháján, mely valóban felemás: magyar mente, de prágai udvari kabát, olasz cipellő, kardja ékes még a drágakövektől, jobbján gyűrű, különös pecséttel." Cuniga szánalommal nézi az aranygyapjas lovagot, aki sűrűn köhög. Arca beesett, karja vézna. „Ahogy .kinyújtja ujjait a kopott csipkekézelőből, olyan mint csontváz szellemkeze..."

IN UTRUMQVE PARATUS

SIGISMUNDS BATHORI FÜRST IN SIBENBÜRGEN

Báthory Zsigmond

A regényírók nemcsak leírták Báthory külsejét, de igyekeztek értékelni is tetteit, s a magyar históriában betöltött szerepét. Jósika Miklós – aki családjának felemelkedését legközvetlenebbül Báthory Zsigmondnak köszönhette, de akinek a család fényét megalapozó ősét is Zsigmond segítségével végeztette ki Rudolf császár – így jellemzi őt: „...túlságig habozó cselekvései, kegyetlen ölettetései, őt nagyobb részénél az erdélyieknek, sőt a külső udvaroknál is gyűlöletessé tevék". Ennek ellenére varázs övezte alakját, ami Jósika szerint „Báthory István bölcs, s Erdélyre nézve mindig emlékezetes uralkodási szakából magyarázható". Emellett Zsigmondnak magának is volt személyi vonzereje, mert „bírt nemcsak azon közvitézi személyes bátorsággal, mely oly mindennapi a katonai életben, hanem némi vezéri felelősséggel is". Ebből magyarázható, hogy az erdélyiek egy része hajlandó volt – ha nem is megbocsátani, de legalább mentegetni Báthory kegyetlenkedéseit, ingatagságát pedig fiatal korának vagy rossz tanácsadóinak számlájára írni.

Kemény Zsigmond szerint – aki nagyrészt őse, Kemény János értékelését követte – kegyetlen volt Zsigmond, de korántsem olyan mértékben, mint XI. Lajos, Caligula vagy Don Miguel. Ezt főként arra alapítja, hogy Báthory ugyan kitervelte a kegyetlenségeket, de nem volt leleményes a kínzóeszközök használatában. Mert akikkel összehasonlítják őt, azok egyenesen „gyönyört találtak a bűnben, művészi tökélyre emelték a tortúrát". Vagyis mai megfogalmazás szerint szadisták voltak, akik élvezték az emberek kínzását és a szenvedés látványát, ami Zsigmondról nem mondható el.

Passuth, aki Jósikánál és Keménynél sokkal szélesebb és mélyebb korismerettel tárgyalja regényében Báthory Zsigmond történetét, kitér az egyenes, nyílt ítéletmondás elől. Nyilván tudja, miért: nem akar a köztudatban gyökeret vert negatív értékítéletekkel szembeszállni. Minden bizonnyal az elmaradt értékítélet helyett közli azt a sírfeliratot, amelyet az egykoron Báthory Zsigmond udvarában apródoskodó Bethlen Gábor íratott hajdani ura végső nyughelye fölé: „...Erdélyből *a legjobb fejedelemnek*... Olvasó, mondd el azoknak, akiknek a Szerencse kedvezéséből nyitott még az emberi lét kapuja, hogy a cseh föld takarja Báthory Zsigmond elhalt fejedelmet, akit a kegyetlen sors a földtől elragadott s porig sújtott. Még emléke sem lett volna annak, aki ennyire magányosan maradt, hacsak famulusainak a legnagyobb viharok között is megingathatatlan hűsége e sírt föl nem állította volna mély gyászában..."

A „famulus", aki a prágai Szent Vitus székesegyház Zsigmond kápolnájában e fájdalmas latin nyelvű epitáfiumot írta, Váradjai Nemes György volt, a messzi Erdélyországból. Aki küldte őt, s akinek akaratát kőbe vésette 1629. március 12-én, azt Erdély legnagyobb fejedelmeként tartja számon az utókor emlékezete. Vajon csupán a halál utáni életre készülődő fejedelem kegyessége mondatta e dicsérő szavakat? Olyanokat, amelyek fölöttébb hasonlítanak a Bocskai István 1606-os végrendeletében olvasható értékeléshez. Vagy mégis több volt Báthory Zsigmond egy országát tönkretevő terhelt őrjöngőnél, kegyetlen tömeggyilkosnál? Ezekre a kérdésekre szeretnénk feleletet kapni, amikor vallatóra fogjuk a korabeli forrásokat, szembesítve azokat az eluralkodott vádló legendákkal. Ám mielőtt Báthory Zsigmond életét és uralkodását vizsgálnánk, vessünk egy pillantást arra a korra, amelyben született, élt, uralkodott és meghalt, száműzötten és nyomorultan, a távoli Prága városában.

Táguló világ - gyorsuló idő

Mindössze négy évtizedet ölel fel az az időszak, amelyet Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem születésétől haláláig e világon eltöltött, ám ennek a néhány évtizednek különös jelentősége van nemcsak a magyar, de az egyetemes történelemben is. A nagy földrajzi felfedezések nyomán kitágult világban felgyorsult az élet mind a gazdaság, mind a társadalom fejlődése, mind a politikai változások és a kulturális élet területén. Valahogy „kizökkent az idő" a régi, lassú ritmusából, és a kortársak joggal feltehették – ki félve, ki bízón – a nagy kérdést: „Merre tart Európa?"

Merre tartott Európa?

A kortársak ugyancsak eltérő feleletet adhattak erre a kérdésre A fejlődés irányát ugyanis fölöttébb másként észlelhette az, aki földrészünk nyugati felén, vagy a mediterrán, vagy éppen a keleti vidékein élt. A nagy földrajzi felfedezések hatása ugyanis rendkívül eltérő változásokat hozott Európa egyes részein. Általában elmondható, hogy a világpiac létrejötte és gyors fejlődése mindenütt hatott a korábban ugyancsak álmos lassúsággal hömpölygő gazdasági, társadalmi és politikai életre. Ám ugyanakkor sokarcúvá is vált Európa, mert ez a változás más és más jelenségek előidézője lett az egyes vidékeken. A gazdaság területén például egyfelől elmélyülő válságjelenségek, másfelől, ezzel szinte párhuzamosan, jól érzékelhető fejlődés jelei vetítették előre árnyékukat, hogy azután a 17. században kiteljesedjenek. Az egyre erősödő gazdasági „kihívásnak"mindenekelőtt Németalföld és Anglia tudott megfelelni, és a sors furcsa játékaként sokkal kevésbé az a Spanyolország, ahonnan a felfedezés kiindult, és ahová szinte özönlött az Újvilágból az arany és ezüst. Ez az első pillantásra mesés gazdagság ugyanis a gazdasági és társadalmi fejlődés gátjává vált annak az uralkodónak a birodalmában, ahol az egykorú megfogalmazás szerint sohasem nyugodott le a nap.

Sokkal érthetőbbek voltak a hanyatlás jelei a Földközi-tenger medencéjében, a nemrég még virágzó itáliai városállamokban. Mindenekelőtt „Szent Márk köztársaságában" Velencében. A fő kereskedelmi útvonalak nyugatra helyeződése –párosulva a Földközi-tengernek amolyan török birodalmi „beltengerré" válásával – törvényszerűen gazdasági hanyatlást idézett elő a mediterrán tájakon. Ám bekövetkezett a gazdasági pangás Közép- és Kelet-Európában is, ami elsősorban a megindult munkamegosztás megrekedésében, a városfejlődés lassulásában jutott kifejezésre. A közvetlen török uralom alá került Balkán-félsziget gazdaságilag is beszorult a török viszonyok fojtogató béklyói közé; ez a gazdasági és társadalmi rendszer valóban a fejlődés zsákutcájának bizonyult.

Európa egészét tekintve a feudális társadalmi rend még szilárdan tartotta magát, jóllehet Németalföld polgárai és szegénysége már a tőkés fejlődés gátjainak lerombolásáért vívta harcát a spanyol monarchiával, és érlelődtek az új társadalmi rend előfeltételei Angliában is. A polgárság érdekeit szolgáló reformáció nagy térhódítása még kevéssé tükröződött a társadalom arculatán. Sőt a 16. század végén már ellentámadásba lendült a katolikus egyház, s előrevetültek az árnyai a nem sokkal később kirobbanó első nagy európai fegyveres konfrontációnak, a harmincéves háborúnak.

A kor társadalmi életére mindenekelőtt az *abszolút monarchiák* megerősödése nyomta rá bélyegét.

Közismert tény, hogy az úgynevezett klasszikus abszolút monarchiák létrejöttének alapfeltétele volt a gazdag adózó polgárság, a fejlett állami adminisztráció és az uralkodótól függő állandó zsoldoshadsereg megléte. Az abszolút monarchia elsősorban és alapvetően a nemesi uralom fenntartásának korszerűsített politikai formája volt a paraszti tömegek felett. A nyugateurópai abszolút államok politikai szerkezetét lényegileg a paraszti osztály új helyzete, az ebből származó fenyegetés határozta meg, valamint a felemelkedő új osztály, a városi polgárság nyomása. A nyugat-európai abszolutizmusok sajátos, ellentmondásos helyzete abban gyökerezett, hogy amikor az új viszonyok között a feudális osztályuralom védelmét és fenntartását szolgálta, ugyanakkor a felhasznált eszközök *egy ideig* megfeleltek és kedveztek a feltörekvő és előtérbe nyomuló kereskedő- és manufaktúra-burzsoázia érdekeinek is. Az ilyen uralmi rendszerek általában a viszonylag polgáriasuk, nagyjából egynyelvű és egyvallású államokban jöttek létre.

Európa nyugati és keleti részének fejlődése között a feudalizmus korai, illetve érett szakaszában is mutatkoztak számottevő eltérések, de még inkább a késő középkori vagy kora újkori szakaszban lett egyre markánsabb ez a különbség. Az eltérés természetesen kitapintható volt a nyugat-európai és kelet-európai abszolutizmusok arculatán is. A nemzetközi államrendszer nyomásának kényszere alatt létrejövő kelet-európai abszolutizmusoknak alkalmazkodniuk kellett belső gazdasági, társadalmi alapjaikhoz, azokhoz a sajátos körülményekhez, amelyeket a jobbágyi kötöttség továbbélése és a városi fejlődés korlátozása jellemzett. Ezek az abszolút monarchiák megerősítették és kiterjesztették a feudális földesurak jogait jobbágyaik felett és a városokkal szemben, hogy cserében a földesurak lemondjanak rendi képviseleti jogaikról a központi hatalom javára.

A gazdasági-társadalmi viszonyok belső feszítőereje végül szintén az abszolutizmus felé hatott Kelet-Európában, és egy irányban hatott a külső veszélyérzettel, a nemzetközi államrendszer nyomásával. Így jött létre az abszolút monarchia az Elbától keletre fekvő területek nagy részén is, és így történt, hogy az abszolutizmus Kelet-Európában szorosan a feudális rendszer kései kiadásával fonódott össze.

Léteztek e két formán kívül úgynevezett despotikus abszolutizmusok is, fejlett polgárság és a föld-magántulajdonos feudális osztály nélkül. Ilyen volt mindenekelőtt a török birodalom, ahol a szultán gyakorolt, szinte teljesen korlátlanul, minden hatalmat. Ennek a hatalomnak a végsőkig ki volt szolgáltatva mindenki, a látszólag leghatalmasabbtól a legapróbbig. Az egyén, a legmagasabb polcon levő is, a szultáni hatalom kreatúrája volt, hatalma pedig a despotikus szultáni hatalom ráruházott, de bármikor, minden indoklás nélkül visszavehető része. Erre a politikai formációra az állam lakosainak teljes vagyoni és létbizonytalansága nyomta rá a bélyegét.

Ha a különféle abszolutizmusok közös vonását keressük, akkor elsősorban azt kell látnunk, hogy ezekben az uralkodó már nem *primus inter pares,* nem első az egyenlők között, hanem olyan szuverén, aki „Isten kegyelméből" uralkodik, és tulajdonképpen egyedül a mindenhatónak tartozik számadással. Miután az abszolút uralkodó kezében volt a hadügyek és a külügyek irányítása is, ezzel olyan hatalomra tett szert a rendekkel szemben, amelyet azok egyre kevésbé mertek vitatni vagy kétségbe vonni. Az uralkodó vezetési és magatartásnormáit szinte mindenütt a nagy olasz gondolkodó és államférfi, Machiavelli tanításai szabályozták. Ezekről még bővebben is szólunk.

A nemesség és a polgárság között egyensúlyozó abszolutizmusok rányomták

bélyegüket a kor kulturális és erkölcsi arculatára is. Az egy kézben felhalmozott gazdasági javak döntő többsége ugyan a hadikiadásokra és a fényűző külsőségekre megy el, de azért jut belőle kulturális célokra és a művészetek támogatására is. S ez egyúttal azt jelenti, hogy a hatalmasabb egyeduralkodókat majmoló kisebb fejedelmek vagy nagybirtokosok is a korábbinál többet költenek a tudományok és a művészetek támogatására. A császári, királyi és fejedelmi udvarokban új erkölcsi normák és szokások honosodnak meg. Az abszolút uralkodó rendelkezik nemcsak alattvalói anyagi javaival, de magánéletével is. Főként az udvari nemesség körében egyre általánosabbá válik az a szokás, hogy a monarcha gátlástalanul „birtokba veszi" udvara asszonyait és leányait is. Szemben a korábbi erkölcsi felfogással, egyre inkább gyökeret ver az a nézet, hogy az uralkodó ágyában eltöltött pásztoróra nem megbecstelenítő sem a nőre, sem annak férjére vagy szüleire nézve; sőt egyenesen kitüntetés! Az udvari nemesség szinte versengve kínálja fel a serdültebb leányait – vagy ha úgy tetszik, serdülő fiait, s természetesen kívánatosnak ítélt feleségét is – az uralkodónak, és boldog, ha az kegyeskedik őket ágyasokként elfogadni. Nem utolsósorban azért, mert ez az esetek többségében jelentős birtokadományokat, hivatali előléptetéseket hoz a férjnek vagy az atyának. A leányok és asszonyok nagy többsége, neveltetése eredményeként, maga is megtiszteltetésnek érzi, ha az uralkodó hosszabb vagy rövidebb időre benne találja meg örömszerzése tárgyát.

A szexuális élet ezen udvari „belterjesedéséhez" minden bizonnyal hozzájárult az az objektív körülmény is, hogy Európában éppen a 16. század utolsó harmadában terjedt, pusztított egy rendkívül riasztó betegség: a vérbaj. Az egykorú leírások arra utalnak, hogy ez az Amerikából tömegesen behurcolt betegség rendkívül rövid idő alatt végzett áldozataival. A gyorsan ölő, fájdalmas kór nem egy esetben elérte az uralkodókat is. Éppen ezért fokozott jelentőséget kapott az, hogy szem előtt lévő – lehetőleg még érintetlen – szerelmi partner kerüljön a különböző rendű és rangú hatalmasságok ágyába. Nem tudjuk bizonyosan, de könnyen lehetséges, hogy az akkoriban gyorsan ölő szifilisztől való félelem hatott serkentőleg a homoszexualitás elburjánzására is, jóllehet végső soron az egyneműek kapcsolata sem zárta ki az ilyen fertőzés lehetőségét.

Az abszolút uralkodók, a régi királyokkal ellentétben, egyre ritkábban hagyták el palotáikat. Végletes példa a Hradzsin falai közé zárkózó – sőt mondhatni temetkező – Rudolf császár, de a többi, „Isten kegyelméből uralkodó" koronás fő is ideje nagy részét palotáinak zárt világában élte le. Ezáltal viszont törvényszerűen egyre inkább elszakadt népének mindennapi életétől. Egyúttal megnőtt a szerepük az udvari kegyenceknek, akiknek hízelgő szava sokszor döntött emberi sorsokban vagy nagyobb horderejű államügyekben is. A középkori királyokkal ellentétben az abszolút uralkodók egyre ritkábban vettek részt személyesen a hadjáratokban. Ez szintén azt eredményezte, hogy a korábbi férfias erényeket egyre inkább mások váltották fel. A bátorságnál többre becsülték a ravaszságot, az őszinteségnél a hazug színlelést, a hibák megmutatásánál a kendőzést, a szépítést.

Az uralkodók és az őket követő udvaroncok és udvarhölgyek ruházata is igazodott a megváltozott életformához. Az új ruházati cikkek nagy része alkalmatlan volt arra, hogy azokat a palotákon kívül is viselhessék, az utcákon, de főként a szabad természetben. Mindinkább egyetlen hatalmas színpaddá változott az abszolút uralkodói udvarok világa, ahol a „szereplők" – az uralkodótól a legutolsó udvari tisztségviselőkig – a meghatározott szerepkört játszották a szerepekhez illő kosztümökben.

Ebben a világban más lett a szépségideál is! Amíg a reneszánsz korban egészséges,

életvidám erotika tört át a középkori vallásos tilalmakon, az abszolutizmus világában a házasságtörés lassan sikk lett, és a házasságok ebben a világban alig voltak többek alkalmi érdekközösségeknél. A minél rafináltabb érzéki örömök hajszolása szabad utat nyitott a nemi aberrációk előtérbe kerülésének és elburjánzásának. A férfi és női homoszexuális kapcsolatok, amelyek korábban a különböző objektív kényszerhelyzetek – hosszabb tábori élet, a kolostorok zárt, egynemű világa vagy keleten a háremvilág – titkolt következményei voltak, az abszolutizmus világában sokszor fitogtatott divattá váltak. Nagy fellendülés volt tapasztalható a pornográf irodalom és festészet terén. Az udvari társalgásban is egyre nagyobb helyet kapott a szexuális élet rafináltan körülírt taglalása. A női ideál a feleség, az anya helyett egyre inkább a kívánatos szerető lett, akinek „feltakart" ruházata is a szeretkezésre való állandó készséget volt hivatva kifejezni.

Mégsem kell azt hinnünk, hogy a szimptómák egyformán jelentkeztek minden egyes abszolút uralkodó udvarában. Az egykorú források adatai alapján az általános tendenciák mellett számos eltérést tapasztalni az egyes udvarokban mind a pompa, mind az erkölcsi viszonyok terén. Érvényesült az egyházak befolyása, az egyéni hajlamok, hajlandóságok motiváló hatása és több más tényező is. Az viszont elmondható, hogy *az abszolutizmus lényege mindenütt teret engedett ilyen tendenciák érvényesülésének.*

„Tündérország" Báthory Zsigmond korában

Eddigi ismereteink tanúsága szerint elsőnek Nádasdy Tamás nádor, Báthory Erzsébet apósa nevezte Erdélyt a 16. század közepén a tündérekre utaló szóval „állhatatlan országnak". Vele csaknem egyidőben írta Kvendi Székely Lukács egyik levelében: „A kegyelmes isten legyen velünk s vigyen engemet ki *ez tendér országból."* Az erdélyiek „állhatatlanságára" utaló jelző az utókor tudatában módosult. Általában úgy hiszik ma is, hogy a középkori Magyarország e sajátos varázsú része természeti szépségei miatt kapta a „Tündérország" nevet. A valóságban török támadásoknak kitett magyarországiak a 16. században úgy látták, hogy az erdélyiek – önző érdekeiket előtérbe állítva – cserbenhagyták őket, és „lepaktáltak" a törökkel a magyarság kárára. „Hajas törököknek" csúfolták őket a tizenöt éves háború alatt itt küzdő magyarországi hajdúk is, és „árulóknak" tartották, amiért a magyarság ősi ellenségével, a törökkel szövetkeztek. Az ilyen és ehhez hasonló vádak elhangzottak a későbbi időkben is, szembeállítva a törökellenes harcot „önként" vállaló „nyugati" magyarokat a törökkel önkéntes szövetségre lépő és a magyar ügyet „eláruló" erdélyiekkel. Ám ezek a vádak éppoly történelmietlenek és igazságtalanok, mint a „transzszilvanikus", erdélyi szemléletű történetírók olyan értékelései, amelyek a török hódoltság kori magyarság fennmaradását főként az erdélyiek javára írják.

Mindenekelőtt azt kell világosan látni, hogy amint a királyi Magyarország népe nem önként, hanem a *történelmi kényszernek* engedve vívta a török elleni harcot és fogadta el az eredményes harchoz elengedhetetlenül szükséges Habsburg fensőbbséget, ugyanúgy a keleti országrész, Erdéllyel együtt, szintén csak a történelmi kényszer hatására hódolt meg a töröknek és fogadta el a függő, vazallusi állapotot. Az adott viszonyok között *mindkét politika* magyar érdekeket szolgált; egymást nem kizárva, hanem feltételezve és kiegészítve.

Ady Endre, Gyulai Pált búcsúztató költeményében, így nevezte ezt a keleti országrészben létrejött államalakulatot: *„Kis Erdélyország, kis sorsunk vidéke."* Úgy véljük, a nagy magyar poéta ez alkalommal is ráérzett a történelmi igazságra. Már a Szapolyai

János, majd fia, János Zsigmond, uralma alatt létrejött keleti magyar királyság is csupán sápadt visszfénye volt nemcsak Hunyadi Mátyás Magyarországának, de a Mohács előtti magyar királyságnak is. Ennek az államalakulatnak a léte szorosan a török politikai megfontolásoktól, a szultáni kegytől függött. Nem kevésbé azé az erdélyi fejedelemségé, amely Báthory István 1571. évi trónra lépésével létrejött. Ha e függő viszony okát keressük, elegendő talán arra gondolnunk, hogy egy közel harmincmilliós lélekszámú, majd negyedmilliós jól felfegyverzett, ütőképes hadsereggel rendelkező birodalom került kapcsolatba egy egymillió lakosú, legfeljebb 25 000 úgy-ahogy felfegyverzett katonát kiállítani tudó erdélyi állammal, amelyet három oldalról ölelt át és préselt harapófogóba a török hódoltság, amiért is másfajta kapcsolat alig alakulhatott volna ki közöttük.

A Habsburg hatalomtól gyakorlatilag független, de török vazallus *erdélyi fejedelemség* léte tulajdonképpen 1571-ben kezdődött, Báthory István megválasztásával. Szapolyai János váratlanul elhunyt fia II. János néven még „ellenkirály" volt, aki igényt tartott az egész töröktől meg nem szállt magyar terület fölötti uralomra. Jóllehet Báthory Istvánt csak erdélyi vajdának ismerte el a magyar királyi koronát is viselő Habsburg uralkodó, ez azonban nem változtatott a tényleges hatalmi viszonyokon. Báthory ugyanolyan független volt Ferdinándtól, mint II. János vagy János Zsigmond, és ő is ugyanolyan függő helyzetben volt a Portától, akárcsak királyi címet viselő elődje. Belpolitikai téren viszont ő is korlátlan úr volt.

Területileg sem változott ez az új államalakulat: a középkori Erdélyen kívül most is magába foglalta a *Partiumot* – vagyis a Részeket – és a Váradtól északra elterülő tisztántúli területeket. A *Partium*ban magasodtak Magyarország leggazdagabb oligarcháinak várai, itt terültek el hatalmas várbirtokaik is. Több erdélyi fejedelem itteni gazdasági túlsúlyára támaszkodva nyerte el a trónt, mert Erdélyben az uralkodó osztály túlnyomórészt kis- és középbirtokos nemesekből állt.

A régi középkori vajdaság területén a feudális viszonyok inkább csak a központi vidékeken fejlődtek ki, a lakosság jelentős része nem került jobbágysorba. Ennek fő oka az volt, hogy a katonai szolgálat a határőrvidéki hagyományok alapján személyi és gazdasági szabadságot biztosított a várakban és a várak körül lakó félszabad rétegeknek. Legnagyobb tömegben a székelyeknek, akik a soraikban megindult társadalmi differenciálódás ellenére még mindig jelentős szabad katonai erőt képviseltek Erdélyben. Más kérdés, hogy ez a fajta katonaság már egyre kevésbé felelt meg a hadművészet fejlődése szabta követelményeknek.

A 16. század utolsó harmadában mintegy egymilliónyi lakosságú erdélyi fejedelemségben magyarok, székelyek, szászok, románok, rácok és ukránok éltek. A legnagyobb lélekszámot, mintegy 550 000 főt ebben az időben a magyar ajkúak tették ki. Ezért, valamint a korábbi történeti hagyományok miatt a magyar volt a hivatalos nyelv. Általában elmondható, hogy gazdasági téren az egész fejedelemség területét a gazdasági elszigetelődés tendenciái, a mezőgazdasági fejlődés megtorpanása és a jobbágyterhek nagymérvű növekedése jellemezte. A társadalmi életre a feudális viszonyok háborítatlansága nyomta rá bélyegét. Politikai helyzetét tekintve Erdély a hozzácsatolt, sűrűn lakott *Partiummal,* a középkori magyar királyság örököse – egyúttal a török birodalom „különleges státusú része" – egyszerre volt a középkori hagyományok konzervatív őrzője és az új nyugati eszmeáramlatok befogadója. A török vazallusság az adott történelmi keretekben *viszonylag nyugodt életkörülményeket* biztosított a 16. század második felében, egészen a tizenöt éves háborúig.

A kormányzati viszonyokat illetően Erdélyben a fejedelem szinte *korlátlan úr* volt a rendek felett. Élet és halál ura, a szó legszorosabb értelmében. Uralkodói önkényét legfeljebb saját hatalmának véges volta vagy a török Porta tilalma korlátozhatta. Szekfű Gyula írja nagy történeti szintézisében, hogy az erdélyi országgyűlésnél „szolgálatkészebb testület alig van a XVI. században, mikor még a rendiség utolsó kemény harcát folytatja a fejlődő abszolutizmussal". Valóban elmondható, hogy szemben a magyarországi helyzettel, ahol a Habsburg-uralkodók csak késhegyre menő küzdelmek árán képesek akár egy morzsányit is lefaragni a rendi jogokból, Erdélyben az országgyűlési rendek szolgai végrehajtói minden fejedelmi óhajnak. Csupán akkor tudják akaratukat akár csak átmenetileg is érvényesíteni a fejedelemmel szemben, amikor az valamilyen ok miatt nem élvezi a legfőbb hatalmi forrás, a török Porta támogatását. A szultánok ugyanis minden atnamében garanciát vállaltak arra, hogy az általuk elismert fejedelmet megoltalmazzák mind a kívülről jövő támadások, mind alattvalóik lázongásaival szemben. A szultáni garanciát rövidtávon az Erdéllyel szomszédos hódoltsági várak török helyőrsége biztosította, de ha szükségesnek mutatkozott, katonaságot irányítottak ide a szomszédos román vajdaságokból, sőt a török birodalom távolabbi részeiből is. Ily módon a legfeljebb két-háromezer udvari katonával rendelkező erdélyi fejedelmek hatalmát óriási fegyveres erő támogatta, ők tehát korlátlanabb urai lehettek alattvalóiknak, mint a legtöbb európai fejedelem. Persze nem csupán a szultáni garancia volt az erdélyi fejedelmek hatalmi forrása, hanem egyéb gazdasági és társadalmi tényezők is. Így például a fejedelmek többségének gazdasági túlsúlya a rendekkel szemben. A Báthoryak esetében például hatalmas *partiumi* birtokaik. Ám ezt erősítette az ország lakosságának etnikai és vallási megosztottsága.

Egy korábbi megfogalmazás szerint az erdélyi és a magyarországi hatalmi viszonyok közötti különbség létrejöttéhez hozzájárult egy olyan momentum is, hogy a magyarországi nemesek jóformán a csatatérekről mentek az udvarba, a „halál vőlegényei" voltak, s emiatt egészen más elbánást kívánhattak maguknak, mint a nyugodt, békés viszonyok között élő erdélyiek. E megfogalmazás szerint a „kegyetlen zsarnokság" alatt élő erdélyi főurakat és nemeseket még az a hit sem fűthette, mint a protestáns francia főurakat vagy az angol katolikus hitvallókat, hiszen az erdélyi fejedelmek vallási türelmi politikája a legerősebb lelki fegyvert, „a vértanú hitvallását" csavarta ki a kezükből. Minden bizonnyal ilyen és ehhez hasonló szubjektív okok *is* hozzájárultak a magyarországitól jelentősen eltérő erdélyi hatalmi viszonyok létrejöttéhez. A lényeget mégis a korábban számba vett objektív tényezőkben kell keresnünk.

A gyulafehérvári fejedelmi udvarról, ahol Báthory Zsigmond életének nagyobb felét leélte, több egykorú leírást ismerünk. Rendkívül szemléletes az a kép, amelyet Pierre Lescalopier francia követ festett róla 1574-ben, amikor Báthory Istvánnal, a későbbi lengyel királlyal tárgyalt ebben a városban. A fejedelmi székhelyről többek között elmondja, hogy annak „vára nagy és erős, mellette a forgalmas és sűrűn lakott mezőváros. Ebben nem laknak sem németek, sem oláhok: itt mindenki az ország eredeti nyelvén, magyarul beszél, mivel Erdély korábban Magyarország tartománya volt." A közelmúltban publikált követjelentésből megtudhatjuk, hogy amikor Lescalopier kihallgatást kapott a fejedelemtől, „aki Somlyó örökös urainak nemes házából származik", az igen szívélyesen fogadta őt. Kezét nyújtotta, ami nagy kitüntetés, „és nem engedte megcsókolni a kezét". Érdekességként megjegyzi, hogy Báthory István nem hajlandó németül beszélni, „noha jól bírja a nyelvet", és még szász alattvalóival is csak latinul vagy magyarul érintkezik.

Megtudhatjuk azt is, hogy amikor Blandrata orvosdoktor, egyúttal a fejedelem tanácsosa, megvendégelte őt, ebéd közben mindvégig zene szólt. Elragadtatva ír a pompásabbnál pompásabb vendégeskedésekről, a fejedelem gazdagságáról, lovairól, fegyvertáráról. Még János Zsigmond káprázatos hadisátrát is megmutatták neki, amely a mezőn felállítva „kastélyhoz volt hasonló, csipkés oromzatú vászonfalai távolabbról kőből valóknak tűntek, elöl-hátul nagy kapuval. Belül négy pavilonra oszlott, mellettük négy kisebb a ruhák tárolására. A sátor közepén nagy terem, a falak körül istállók, valamint a lovászok és a szolgák szállásai. Minden kötélzet selyemből készült." A francia követ nagy elismeréssel szólt arról a vízvezetékrendszerről is, amellyel Báthory István „egy mérföld távolságból" vezettette a palotába a friss vizet. A másik érdekesség, amelyet följegyzésre méltónak ítélt, hogy a katolikus fejedelem alatt élő török vazallus ország templomaiban a hívek így végzik imájukat: „Pusztítsd el a pápák és a török zsarnokságát!" Ha a török vazallussághoz hozzávesszük azt a nem lényegtelen körülményt, hogy a nagy hatalmú fejedelem hithű római katolikus volt, nos, akkor ez a jelenség ugyancsak érdekes színfolt a hetvenes évek erdélyi életében. A fejedelmi udvar Báthory Zsigmond uralkodása idején sok új vonással gazdagodott. Erről azonban később szólunk, mert a változások összefüggésben voltak azzal a politikai fordulattal is, amelyet Zsigmond fejedelemsége hozott Erdély életében.

Báthory Zsigmond élete és uralkodása

Három évtized történetéről lesz szó az elkövetkezőkben; ebből az időszakból több mint egy évtizeden át meghatározó jellegűek voltak Erdély életében Zsigmond fejedelmi döntései. Ezeknek az általában negatívan megítélt döntéseknek a forrásait, okait a történetírók többsége Zsigmond különféle *jellemtorzulásaiban* vélte felfedezni, amelyeket a fejedelem részben családi terheltségként hozott volna magával, részben pedig neveltetése és káros környezeti befolyások nyomán alakultak ki benne. Ezért kissé részletesebben kell szólnunk származásáról és neveltetésének körülményeiről, természetesen most is szembesítve a legendákat a történeti tényekkel.

Származás, gyermekévek

Szamosközy István, az Itáliát járt neves erdélyi történetíró így örökítette meg Zsigmond születésének körülményeit: „1573. Az mely esztendőben született Váradon Báthory Zsigmond, az váradi fűtemplomnak az gombja ledűlt, úgy hogy aláhanyatlott, mely még most is azonképpen áll.”. Ehhez a baljós jelhez hozzáfűzte, hogy az újszülöttnek, aki hét hónapra jött a világra, mindkét tenyere teli volt vérrel, *„immaturus et sine epidermis natus* [éretlen magzatként született]”. Ám más furcsaságok is történtek ezzel az éretlenül született csecsemővel. Egy alkalommal például, amikor a dajka fürösztötte, „az a teknőben *hallá változott* volt, melyet nagy hirtelen megmondván az anyjának, ismét gyermek képiben változott; még akkor is változó volt”. Adódtak egyéb nehézségek is ezzel a néha halként fickándozó gyermekkel. Alig tudtak szoptatós dajkát találni mellé, mert az újszülött „mind elharapdálta, harapdosta csecseket”. Emiatt néha három-négy dajka is megfordult hetente Báthory Kristóf váradi főkapitány palotájában. Amikor pedig már felcseperedett Zsigmond, állítólag minden kezébe kerülő madárnak kitekerte a nyakát, ami már ekkor megmutatta a benne rejlő gonosz, gyilkos hajlamokat.

Így ír Zsigmond születéséről és első éveiről a tudós Szamosközy, akinek adatait szívesen idézgették – s idézgetik még ma is – a Báthory Zsigmondról író történészek. Annál kevésbé ismert és idézett például az a levél, amelyet Antonio Possevino jezsuita atya írt 1585-ben Tartuból a mantovai hercegnőnek. Ebben a levélíró fölöttébb dicséri az ifjú Zsigmond „elméje élénkségét”, istenfélő könyörületességét és az irodalmi tudományokban való jártasságát. Ezek a tulajdonságok állítólag már hétesztendős korában megmutatkoztak nála. Különösen szilárdnak mutatkozott a vallásos hitben. Ennek bizonyságára Possevino leír egy jelenetet, amely a gyermek Zsigmond és anyja, a kálvinista Bocskai Erzsébet között játszódott le:

– Jól tudom, Zsigmond, miért mutatsz ilyen szeretetet a katolikus vallás iránt: mert tetszeni akarsz a királynak, nagybátyádnak.

Mire a gyermek így felelt:

– Én nem tudom ezt. Nem vagyok szeretettel az igaz vallás iránt másért, mint Istenért, s ha én úgy akarnék tenni, hogy hasonlítsak a királyhoz, tudom, hogy neki több esze van, mint egy olyan asszonynak, mint Ön!

A jezsuita atya elmondja még azt is, hogy a gyermek az őt szolgáló erdélyi ifjakat megeskette, „hogyha bármelyikük visszatér a szüleihez, akkor sem hagyja el haláláig a katolikus vallást”. Az ariánus eretnekeket pedig így korholja: „Hogy hívjátok ti a

Szentlelket vagy Krisztust, kiknek tagadjátok isteni lényegét?”

Talán ez a néhány momentum is híven tükrözi, hogy Báthory Zsigmond életét születésétől fogva milyen kortársi legendák és ellenlegendák vették körül. A protestáns erdélyieknek sok minden nem tetszett a katolikus Báthoryak életében, szokásaiban. Még azt is erősen kifogásolta az Itáliát látott Szamosközy, hogy Zsigmond atyja, Kristóf hagyta magát egy „olasztól megcsúfoltatni”, amikor Blandrata javaslatára Griseldisnek keresztelték Zsigmond húgát, akit később a lengyel kancellár vett nőül. Ez a név – írja Szamosközy – „talán az Chrysa névből származik, ki az komédiában egy kurvának neve, avagy az Briseis névtül formálta Blandrata, ki Achilles kurvája volt Homérosnál”. Apró, de jellemző adalék arra az idegenkedésre, amely a katolikus Báthory családot körülvette.

A későbbi magyar történetírás általában a korabeli erdélyi véleményeket vette át és éltette tovább. Érdekesen tükrözi ezt a folyamatot például az első nagy Erdély-történeti szintézist készítő Kővári László munkája, amelyben a szerző így összegzi a Báthoryak politikáját: „Báthory István és Kristóf fél török, fél osztrák; a jezsuita pártoló Báthory Zsigmond egészen osztrák... míg Báthory Gábor mint hitehagyott, elébb török, majd osztrák érzelmű lőn – miért trónját és életét veszté”. A többször idézett két orvostörténész tanulmánya nemcsak Báthory Zsigmondot tekinti klinikai kóresetnek, hanem atyját, Kristófot is, megállapítva róla: *„...élete utolsó éveiben erős melankólia vett erőt rajta, és kevéssel halála előtt már senkit sem tűrt meg maga mellett”*. Ellenőrizhetetlen, hogy e két jeles orvostudós honnan merítette ezeket az adatokat külföldön is publikált közös művéhez. Állításaik jó részével Benda Kálmán is perbe száll pszichografológiai tanulmányában, noha *általában* tőle sem idegen a Báthoryak „terheltségének” gondolata. Kristóf esetében mégis így foglal állást: írása ellenvetést nem tűrő, tekintélyt parancsoló embernek mutatja, akinél a nagy műveltség bölcsességgel párosult. Látta saját lehetőségének határait, másokkal szemben korrekt volt, ha időnként úrrá lett is rajta szangvinikus, kirobbanó természete. Idézve Rákosné Ács Klárát, hozzáteszi: „Nagyvonalú volt, szerette a pompát, de feltétlenül ragaszkodott családjához, s legjobban a szűkebb családi életben érezte magát. *Írása nem mutatja a nyomát melankóliának!”*

Nincs tehát elfogadható alapja annak az állításnak, hogy Báthory Zsigmond idegbeteg atya gyermekeként látta volna meg a napvilágot. Anyjáról, Bocskai Erzsébetről pedig már a Báthory-ház legádázabb ellenfelei sem állítottak ilyesmit. Kristóf váradi főkapitány, öccsének, Istvánnak lengyel királlyá választása után erdélyi vajdaként irányította az országot, István főségének elismerésével. 1581 elején meghalt a felesége, a gyász miatt összeroppant. Halálát közeledni érezvén, az 1581-es országgyűlésen még életében utódjává választatta az ekkor nem egészen nyolcesztendős Zsigmondot. Az ellenzéket különböző eszközökkel elhallgattatták. A betegeskedő Kristóf a fiú mellé tizenkét tanácsost rendelt. Ezek élén unokatestvére, Csáky Dénes, valamint sógora, az ekkor huszonnégy éves Bocskai István állt. Nem sokkal ezután, május 27-én meghalt az 51 éves vajda, akit így búcsúztat Kővári László erdélyi történész: „...kit azon dicsőség kísért koporsójába, hogy alatta béke honolt és honfivér nem ömlött, egy fiút léptete trónra, ki apja ebbéli mulasztásait, fájdalom, a borzalomig pótolta.”

A nyolcesztendős Zsigmond egyelőre csupán tanult, hogy megfelelően felkészülve vehesse át az uralkodást, amikor eljön az ideje. A kormányzás gondja a tizenkét tanácsosra hárult, akik továbbra is a lengyel király irányítása alatt intézték az erdélyi ügyeket. Báthory István 1583-ban egy szűkebb vezető testületet állított a gyakorlati kormányzás élére: Kendi Sándor első tanácsos, Kovacsóczy Farkas kancellár és Sombori

László ítélőmester személyében. A lengyel király személyesen irányította az ifjú Zsigmond neveltetését. Több levelét ismerjük a fiú neveléséről, amelyek kissé részletesebben foglalkoznak a fejedelmi hivatásra való felkészítéssel, amint az Szamosközy leírásából általában ismertté vált.

Báthory István lengyel király három héttel bátyja halála után arra inti a tanácsosokat, hogy különös gondot fordítsanak „az árvának nevelésére". Lelkükre köti, hogy a tanítás eddigi menetében semmiféle változtatást ne eszközöljenek, és vallásában őt „meg ne háborítsák". A két jezsuita oktatót, Leleszi Jánost és Vásárhelyi Gergelyt ugyanolyan állapotban tartsák, amint azok Kristóf idején voltak. Ugyanazok az inasok maradjanak Zsigmond körül, akik eddig voltak. 1583 tavaszán már a hármastanács tagjainak adott részletes utasításokat e tárgyban. A korábbiak megismétlésén túl intézkedett arról, hogy az immáron tizedik évébe lépő ifjú fejedelem udvarmestere „az rendelt órában az fejedelemhez és az udvarhoz menjen, az fejedelmet a tanuságra [tanulásra] avagy az szentségnek hallására és vadászni vigye, onnat esmég meghozza és az udvarban szorgalmatosan meglásson mindeneket". A hármastanács tagjai válaszlevelükben jelentették a lengyel királynak: „Urunk ő Nagysága felől azt írhatjuk Felségednek Kegyelmes urunk, hogy legyen hála, jó egészségben vagyon és az mint illik, úgy tanul és nevelkedik." Szamosközy följegyzésének tanúsága szerint a király többek között azt is előírta, hogy az ifjúnak étkezés közben főként három dologról beszéljenek: idegen országokról, hadi dolgokról és a vitézkedésről, valamint a vadászatról.

A hármastanács tagjai rendszeresen beszámoltak Zsigmond egészségi állapotáról. 1584 augusztusában például azt jelentették, hogy az ifjú fejedelemnek a rekkenő hőség miatt volt „valami alteratiója [gyengélkedése]", de ez csupán a szokásos dolog, nem kell miatta aggódni. István király azonban, úgy tűnik, komolyabban vette a dolgot. Válaszából kiérződik a neheztelés is: „...a féle alteratio ott szokott inkább történni, a hol kevesebb gondviselés vagyon embernek maga tartására." Intette őket, hogy „főképpen gyümölcs ételnek sokától oltalmazzák az attyafiát".

1584-ig Zsigmond nagybátyja, Bocskai István töltötte be az udvarmesteri tisztséget. Ám amikor megnősült, egyre kevesebbet tartózkodott a fejedelem mellett. Kérte is felmentését e tisztség alól, de nehezen tudtak helyette megfelelő személyt találni. Ennek oka a lengyel király szerint az volt, hogy az erdélyiek idegent nehezen tűrnek el maguk között, jóllehet „egyéb nemzet közt közönséggel politicusb [politikusabb] embereket találhatnánk, hogynem a mi nemzetségünk közt". Olyan személyhez ragaszkodott a király, „ki látott, hallott, tudós és expertus [szakértő] ember volna, kinek erkölcse, szava, cselekedeti, magatartása minden jó erkölcsre, tudományra és külső dolgokra való okosságra óránként való példa lenne". Ám ilyen embert Erdélyben „nehéz megtalálni" – teszi hozzá lemondóan.

A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint Báthory István egészen 1586 végén bekövetkezett hirtelen haláláig szerető, féltő gondoskodással irányította Zsigmond nevelését, s az uralkodói hivatásra való felkészítését. Arra, ami Szamosközy följegyzésében az utókorra maradt – tudniillik hogy a király Zsigmond arcképét nézegetve könnyes szemmel szánakozott azon, hogy az ifjún nincs semmi Báthory-vonás – nincsenek hitelt érdemlő bizonyítékok. Mint ahogyan sok más olyan kortársi feljegyzésre sincs, amelyek a fejedelem zsarnoki hajlamát és „vérszomjasságát" már gyermekkorában is megállapítani vélték bizonyos jelekből.

Az a körülmény, hogy névlegesen a kiskorú fejedelem uralkodott, de valójában a

hármastanács, majd egy ideig Giczy János váradi főkapitány kormányzóként intézte a dolgokat, kétségtelenül sok zavarnak és visszaélésnek a forrásává lett. Főként Báthory István hirtelen halála után, amikor Zsigmond unokatestvérei, Boldizsár és István is hazakényszerültek Lengyelországból Erdélybe. Lassan két udvar alakult ki: egy Gyulafehérvárott, a fejedelmi székhelyen, a másik pedig Fogarasban, Boldizsár birtokközpontjában. Hízelgők, intrikusok itt is, ott is bőven akadtak, akik pecsenyéjüket sütögették a hatalmi villongások tüzénél. Minden bizonnyal ezek az okok is hozzájárultak ahhoz a döntéshez, amely az 1588. decemberi medgyesi gyűlésen született. Ott ugyanis a tizenöt éves Zsigmondot nagykorúvá nyilvánították, és azon kikötéssel, hogy tanácsosai beleegyezése nélkül semmit se tegyen, a kormányzást az ő kezébe adták.

Az „absolutus princeps"

Képes-e egy tizenöt esztendős ifjú felelősséggel és bölcsen kormányozni egy országot? Ilyen vagy hasonló kérdés nemegyszer előtérbe került a monarchiák történetében, amikor is az elől korai halála, vagy a más okból bekövetkező trónváltozás miatt alig serdült korú ifjú került az államvezetés élére. A kor uralkodási elveit és gyakorlati teendőit megfogalmazó Machiavelli szerint az öröklött országokban, „ahol már hozzászoktak a fejedelmi vérhez", nem olyan nehéz a kormányzás az ifjú fejedelem számára, mint másutt, mert itt elegendő „az ősök által létrehozott rendet meg nem bolygatni és a viszonyokhoz illeszkedni". Zsigmond önálló uralkodásának első három esztendeje látszólag e megállapítás jegyében telt el. Szamosközy az 1588-as évről följegyezte: „Mikor az meggyesi gyűlésről az ország eloszlott volna, irtanak volt articulusokat [törvénycikkeket) sok rendbeli dolgokrul, a jezsuiták kiküldéséről az országból és sok több dolgokrul, és hogy az fejedelem Zsigmond *absolutus princeps [itt:* teljes jogú fejedelem] ne legyen, mert még illendő ideje ahoz nem volna". Ám ezt követően Zsigmond hívei, tanácskozván Báthory Boldizsárral és másokkal, úgy döntöttek, „hogy az articulusnak egynéhány cikkit megváltoztatják és Zsigmondot absolutus princepsnek írják".

A korlátlan fejedelmi hatalmat már Báthory István megteremtette Erdélyben az 1570-es években. Mit jelentett ez? Többek között a rendi akarat semmibevételét s a rendi ellenállási törekvések legvéresebb letörését, jóllehet a *ius resistendi,* a büntetlen ellenállás joga elvileg Erdélyben is érvényben volt. Ez a rendekkel szembeni szinte korlátlan hatalom részben a Báthory család hatalmi túlsúlyára, részben pedig a szultáni garanciára támaszkodott. Báthory István lengyel királlyá választásával még inkább megerősödtek a Báthoryak pozíciói Erdélyben. Ez a kétségbevonhatatlan hatalmi túlsúly nem módosult lényegében azután sem, hogy István halálával a lengyel hatalom kisugárzása megszűnt. Erdélyben Báthory volt a fejedelem, az országos főkapitány és a váradi főkapitány: Zsigmond, Boldizsár és István személyében. Báthory András bíboros a katolikus egyház, a pápaság támogatását szavatolta a családnak. Ilyen erőviszonyok között Báthory Zsigmond korlátlan hatalmát legfeljebb csak egy másik Báthory vonhatta volna kétségbe. Ez néhány esztendővel később be is következett, a nyolcvanas évek végén azonban még háborítatlannak látszott az összhang a családon belül. Úgy tűnt, a Báthory rokonság arra egyesíti erejét, hogy Zsigmond „absolutus princeps" voltát erősítse, támogassa minden eszközzel.

Hogyan élt Zsigmond ezekben az években abszolút fejedelemként a gyulafehérvári palotában – erre Szamosközytől kapunk, ha nem is mindig tárgyilagos, de mindenképpen részletes tájékoztatást. Az itáliai kulturális hatások már Báthory István idején elterjedtek

Gyulafehérvárott, s így Zsigmondra csupán azok továbbfejlesztése, kiteljesítése maradt. A leírások szerint udvara hű mása volt az itáliai fejedelmi rezidenciáknak. A boltíves termek falait jórészt velencei kárpitok és itáliai „képírók" freskói borították. A nehéz, faragott bútorzat nagy része is olasz, vagy Itáliában tanult magyar mesterek keze munkája volt. Az itáliai udvarokat utánozta a fejedelmi múzeum, a könyvtár és a gazdag levéltár is. A múzeumban nagy számmal voltak régi páncélok, sisakok, vértezetek és más olyan dísztárgyak, amelyek „nem annyira anyaguknál, mint inkább koruknál fogva szent és sérthetetlen emlékeknek", valamint „becses régiségeknek" minősültek. Itt volt többek között a nagy Hunyadi János kardja és deréköve, ám akadtak egészen másfajta emléktárgyak is. Volt például Báthory Zsigmond udvari múzeumában néhány olyan pigmeus koponya, amelyeket annak idején még a Nagy Szulejmán szultán küldött János Zsigmondnak, aki II. János néven a magyar királyi címet viselte.

Báthory Zsigmond palotája valóban „egy darab Itália" volt Erdély zordon bércei között. Nemcsak a tárgyak származtak olasz földről, de az udvaroncok nagy része is. A beáramlásukat féltékenyen szemlélő Szamosközy megfogalmazása szerint „a legnemesebb nemzet szemét képviselői" előtt Zsigmond nem csupán az udvarát nyitotta meg, de bizalmas környezetébe is befogadta őket, s állítólag „éjjel-nappal egy fedél alatt élt velük". Ezek az Itália „meghatározhatatlan zugaiból" érkező olaszok, mihelyt az erdélyi udvarba kerültek, a fejedelem baráti körébe férkőztek, és azonnal kicsinosodtak, „csupa selyemben, tele erszénnyel fontoskodtak, minden szennyüket, a nélkülözés mocskát úgy levetették, mint tavaszi vedléskor bőrüket a kígyók". Arról, hogy honnan ez az erős ellenszenv, Szamosközy további sorai vallanak: Báthory Zsigmond ebből a „szedett-vedett olasz népségből egyeseket tanácsosai közé iktatott, másokat komornyikjává tett, mindenféle ajándékokkal halmozta el őket, legtöbbjüket az udvar előkelőbb tisztségeibe emelte. Így történt, hogy honfitársainak, akármilyen nemes származású ifjaknak szolgálatait visszautasította vagy hanyagul kezelte, és mindig csak olaszokkal vétette magát körül".

Miket tanult Zsigmond Itália fiaitól? Legtöbbjüktől – legalábbis Szamosközy véleménye szerint – semmi jót. Hiszen a többség nem is értett semmiféle hasznos tudományhoz vagy mesterséghez. Mert kikből is álltak Zsigmond olasz kedvencei? Énekesekből, lantosokból, citerásokból, fuvolásokból, kartánchoz muzsikálókból, jó hangú papokból „és egyéb félbolondokból". A fejedelem egyre-másra fogadta szolgálatába a zöldség- és virágkertészeket, szakácsokat, édességkészítőket, hurkatöltőket, olasz módra ügyeskedő sajtmestereket, színészeket, bohócokat, udvari bolondokat, szabókat, tréfacsinálókat, bajvívókat és az „öklöző labda püfölőit". Nem hiányoztak e léhűtők közül a mágusok és szellemidézők sem, akiknek az „átkozott mesterkedésével a gyulafehérvári nagyobb palotában Hunyadi Jánosnak és más rég halott embereknek az árnyait megidéztette, és tőlük vállalkozásainak kimenetelét tudakolta". Ezek az olaszok állandóan Itáliát, az ottani életet dicsőítették az ifjú fejedelem előtt, sőt arra igyekeztek rávenni: hagyja el a török torkában lévő országot minél előbb! „Az itteni barbárságot finom olasz szokásokkal kellene felcserélnie; ilyen, az emberi nem díszére és gyönyörűségére született fejedelemhez igazán nem illik ez a magyarországi barbárságban töltött élet; Itália fényében vagy a császári udvar ragyogásában, minden férfierénynek mintegy színházában kell bemutatni tehetségét és isteni szellemét. E tartomány nyomorúságos fészek ahhoz, hogy az ő nagyságát és dicsőségét befogadhassa". De Báthory Zsigmond személyéről nemcsak a gyulafehérvári udvar olasz „léhűtői" mondtak

elismerő, dicsőítő szavakat. Elegendő talán utalnunk a kor neves zeneszerzőjére, Fra Girolamo Diruta ferences szerzetesre, aki „*Il Transilvano”* („Az Erdélyi”) című zeneművét 1593. április 10-én Velencében ezzel az ajánlással látta el: „Mikor elhatároztam, hogy megírom, ó Fenséges Fejedelem, e művemet a zenében jártas emberek számára, azt is elhatároztam, hogy azt Fenségednek adom és ajánlom, *mint ama ország legméltóbb fejedelmének, akinek nevét a könyv is viseli címében”*. Az ajánlott mű a mai értékelések szerint „a zenetörténet egyik legjelesebb, a 16-17. század fordulójának kétségtelenül legnépszerűbb, legtöbbet forgatott billentyűs hangszeriskolája”. Az általános zenetörténeti és hangszertörténeti jelentőségén túl Diruta „*// Transilvanó”*-ja „sokféle magyar vonatkozása” miatt is figyelmet érdemel.

A magyar történetírók jelentős része hajlott is rá, hogy Zsigmond kárhoztatott cselekményeit és döntéseit főként az olasz udvari hízelkedőknek rója föl. A dolgok tüzetesebb szemrevételezése azonban azt sugallja, hogy ha érték is ilyen vagy ehhez hasonló befolyások az ifjú fejedelmet olasz udvaroncai részéről, a döntések azért sokkal bonyolultabb hatások eredményeként születtek. Zsigmondra ugyanis nemcsak – és minden bizonnyal nem is elsősorban – ezek az olaszok voltak hatással, hanem a nevelői. Nemkülönben környezetének olyan tagjai, mint például Carillo atya, a Szamosközy szerint is rendkívül művelt, széles látókörű gyóntató. Nem utolsósorban befolyásolta döntéseit nagybátyja, Bocskai István, aki többször is mellette állt élete sorsdöntő fordulataiban, és hatékonyan „súgott” neki a teendőket illetően.

Nem szabad elfeledkezni arról a nagyon lényeges dologról sem, hogy Zsigmondot már a Báthory István által kijelölt nevelői a valláserkölcsi tanítások mellett a machiavellista tanok szellemében is igyekeztek felkészíteni a fejedelmi teendőkre. Lényegében ebben a szellemben készítettek fel más uralkodókat is, és ezeket az elveket sajátította el a kor szinte valamennyi politikusa, hiszen csakis ezek szellemében lehetett ebben a korban hatalomra jutni, és főként a hatalmat megtartani. Niccoló Machiavelli, akit Engels is a reneszánsz „sokoldalú óriásai” közt említ, több művet írt, de egyik sem váltott ki oly széles körű érdeklődést és főként hatást, mint az „*// Principe”,* „A fejedelem” című munkája. Mind a kortársakat, mind az utókor embereit ez a mű tartotta bűvöletben és ragadtatta sokszor szélsőséges gyűlöletre és átkozódásokra. Katolikusok és protestánsok, kardinálisok és jezsuita páterek, királyok és császárok halmozták el ezt a művet szitkokkal – és követték tanait csendben és szorgalmasan. Valójában *nem is tehettek másként,* hiszen amikor a fejedelmi abszolutizmus kialakult és uralkodó államformává vált Európa nagy részén, így vagy úgy, de Machiavelli tanítása érvényesült. A köztudatban az él még napjainkban is, hogy Machiavelli politikai tanításainak lényege: a cél szentesíti az eszközt, ez igazol a hatalom részéről elkövetett mindenfajta kegyetlenséget és csalárdságot. Ez a felfogás leegyszerűsítése, sőt vulgarizálása Machiavelli tanainak, amelyek lényegét sokkal inkább fedheti az a megfogalmazás: az eredmény, a siker feledteti, hogy az eszközök *esetleg* nem voltak tisztességesek.

Az uralkodás normáit természetesen nem Machiavelli ötlötte ki – hiszen azok nagy részét, ösztönösen vagy tudatosan, korábban is követte mindenfajta egyeduralkodó –, a nagy olasz gondolkodó csupán rendszerezte azokat. A huszonhét különböző hosszúságú fejezetből huszonnégy általános politikai normavítákat tartalmaz, és csupán három foglalkozik meghatározott, konkrét történeti problémával, jóllehet az általános tartalmú fejezetekben is vannak történeti hivatkozások. Milyen általános politikai kérdéseket tárgyal Machiavelli műve? Szól a különféle típusú egyeduralmakról; tanácsokat ad arra,

hogyan kell kormányozni a különféle monarchiákat; hogyan lehet megítélni egy állam katonai erejét; beszél a különféle fajtájú hadseregekről; az olyan tettekről, „amelyekért az embert; különösképp pedig a fejedelmet dicsérik vagy kárhoztatják”; a fejedelmek bőkezűségéről vagy fösvénységéről; a könyörületességről és a kegyetlenségről, vagyis „inkább szeressék-e a fejedelmet, mint féljék”; hogyan tartsa meg a fejedelem az adott szót, és hogyan kerülje el a megvetést és a gyűlöletet; miképp cselekedjék a fejedelem, hogy becsüljék őt; a tanácsadókról; hogyan kell elkerülni a hízelgőket, és végül, hogy mit ér a szerencse az emberi dolgokban, és hogyan lehet vele szembeszállni. Úgy véljük, már csupán e vázlatos felsorolás is érzékeltetheti, hogy Machiavelli tanai felölelik mindazt, amit a politika tudományának nevezhetünk az abszolút monarchiák korában. Kérdés, vajon mennyit sajátított el mindezekből az a Báthory Zsigmond fejedelem, aki 1589-től „absolutus princepsnek” írta és tartotta is magát?

Talán akkor kaphatjuk erről a legszemléletesebb képet, ha élete és uralkodása sorsfordulóin vesszük vizsgálat alá Báthory Zsigmond cselekedeteit.

1594: hóhérpallos, kötél, száműzetés

Véres, drámai események színhelyévé vált „kincses” Kolozsvár 1594 augusztusának utolsó napjaiban. Egy vasárnap a fejedelmi szálláson összegyűlt „tanácsurak” közé belép a fejedelmi testőrség néhány tisztje és katonája, s felolvassa a letartóztatandó urak névsorát:

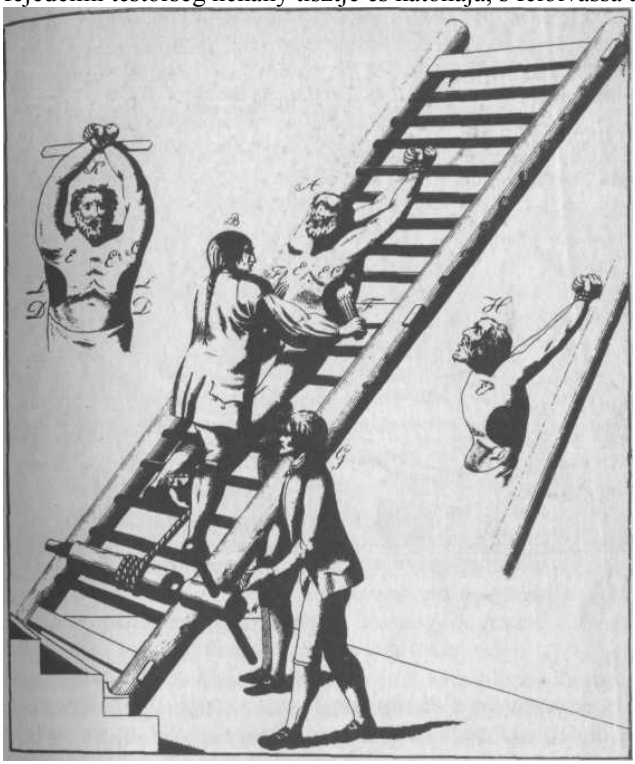

Kínvallatás a létrán.
Anatómiai pontosságú rézmetszet a 18. századból

Báthory Boldizsár országos főkapitány, Kovacsóczy Farkas fejedelmi kancellár, Kendi Sándor első tanácsos, Kendi Gábor és Kendi Ferenc, szintén tanácsosok, Iffjú János főispán (a fejedelem unokatestvéreinek mostohaapja), Forró János főispán, a katonai érdemekkel elhalmozott Bornemissza János, a lengyel király vitéz kapitánya, Gerendi Jánosfőispán, Szentegyedi Somlyai Gergely fejedelmi tiszttartó, Lónyai Albert, Szilvássi Boldizsár, Czegei Vass György és Szalánczi György erdélyi főurak. Az elfogottak sápadt arccal, balsejtelmektől gyötörve vonultak a testőrkatonák sorfala között a fejedelmi lak pincéiben sebtében berendezett börtönökbe. Néhány óra múltán sorra belép hozzájuk Geszty Ferenc dévai kapitány, s „vérlázító fenyegetések" közepette parancsot írat velük várnagyaiknak és egyéb tisztségviselőiknek, hogy a várakat és uradalmakat minden ellenállás nélkül a fejedelmi biztosok kezére bocsássák!

A „török párti" urak kivégzése. 1594

A rettegésben, bizonytalanságban eltöltött éjszaka után az elfogottak közül Forró Jánost, Gerendi Jánost és Lónyai Albertet a tömlöcből egy vallatópincébe vitték. Néhány perc elteltével velőtrázó ordítás hasított a nyirkos helyiség csöndjébe. A csigázó kötélen Forró János főispán lemeztelenített teste vonaglott embertelen kínban: kifordított kezein lógott a kötélen, lábán hatalmas kő. Földre engedték a testét, de csak azért, hogy az újabb fölhúzásnál ismét kibírhatatlan fájdalom tépje, szaggassa a karokat, a lábakat, a derékízületeket. Miután nyolcszor egymás után megcsigázták, a fájdalomtól és döbbenettől félőrült főispán bevallotta, „ki volt az indíttatója a practicának" a fejedelem ellen. „Sokat vallott – írja Szamosközy –, mert a nagyobbik követ kötötték a lábára." A másik két letartóztatott esetében elegendő volt a kínzóeszközöket megmutatni, máris megszületett a vallomásuk. „Beismerték", hogy ők és társaik összeesküvést szőttek, hogy megdöntsék Báthory Zsigmond uralmát és megöljék a fejedelmet.

A kortárs udvari költő egyéb gonosz szándékát is tudta a Kolozsvárott elfogott uraknak:

„Szándékok is vala ott az uraknak
Az kék garabontokat [udvari testőröket] hogy ott mind levágják,
És három helen várat meggyújtsák,
Várasbeli népet is mind levágják.
És az mellett, hogy űk zsákmányt tegyenek,
Sok drága boltokat hogy föltörjenek,
Számtalan szépségöt el-kivögyenek,
Sok préda marhával űk osztozzanak."

Egy ismeretlen jezsuita azt jelentette 1594. október 2-i levelében, hogy az „összeesküvők" szeptember 28-án templomba menet akarták meggyilkolni a fejedelmet.

A megtorlás nem késett soká. Két nappal elfogatásuk után Kolozsvár piacán hóhér fejezte le Kendi Sándort, Iffjú Jánost, Kendi Gábort, Forró Jánost és Szentegyedi Gergelyt. „Mikor levágták volna őköt, azután nagy zápor eső és mind az öt testet ott mosá meg szépen az eső." Valamivel később börtönében fojtották meg Bornemissza Jánost, Kendi Ferencet, Báthory Boldizsárt és Kovacsóczy Farkast. Az elfogatására küldött poroszlókkal vívott harcban vágták le a többszöri portai követséget járt Szalánczi Lászlót. Volt, aki mérget ivott, így menekülve meg a megszégyenítő kivégzéstől. Báthory Zsigmond néhány elfogottnak megkegyelmezett, ám birtokait ezeknek is ugyanúgy elkobozták, mint a kivégzettekét.

Zsigmond a kivégzések után ilyen beszédben mentette magát, s magyarázta tettének indítóokait; „Ezt nem kegyetlensége miatt, hanem a szükségtől kényszerítve tette, s csak az hullott vissza a fejükre ezeknek, amit ellene mesterkedtek." Ő ugyan számtalan adománnyal halmozta el az ellene támadókat, ám azok „ily nagy jótéteményekért a legrútabb hálátlansággal fizettek neki: arra törekedtek, hogy országától megfosszák". Mindezt maguk is beismerték, s így nyilvánvaló, „hogy *szomorú haláluknak nem ő, hanem önmaguk* voltak az okozói, s ezt ő is fájó szívvel kénytelen elviselni. De mivel *az állam érdeke,* hogy ilyen dolgokat szigorúan megtoroljanak, ő akarata ellenére, s tisztségének kényszerítése által kényszerült ezt a büntetést kimondani."

Ha Zsigmondnak ezeket a Baranyai Decsei János humanista tudós által lejegyzett szavait összevetjük Machiavelli idevonatkozó „útmutatásaival", akkor világosan előttünk áll, hogy a fejedelem ezúttal is a nagy olasz gondolkodó fejedelmeknek ajánlott normatívái szerint cselekedett. Mert mit is olvashatunk ebben a híressé-hírhedtté vált műben? „...igen kevés *példás kivégzés* után könyörületesebbnek tartják a fejedelmet, mint némelyeket, akik túlzott könyörületből szabad folyást engednek a rendetlenségnek... A rendetlenség ugyanis általában *az egész közösséget* veszélyezteti, az uralkodó által elrendelt kivégzések pedig egy-egy személy ellen irányulnak."

De vajon valóban „rendetlenséget" akartak-e azok, akiknek feje porba hullt a kolozsvári piacon, vagy akiknek testéből fojtó kötéllel szorították ki az életet? Mit is akartak tulajdonképpen ezek a politikusok, és miért kerültek szembe a fejedelemmel? A kortársak közül Hiddvégi Mikó Ferenc, Bethlen Gábor komornyikja, majd kedvelt tanácsosa úgy látta, hogy a kivégzett urak „okosságokkal kedvét keresvén mind a két körülünk való monarchának [Rudolf császárnak és a szultánnak], békességben tartották, oltalmazták hazánkat". Haláluk „ártatlanul és törvénytelenül" történt. Hasonló álláspontot foglal el a „Székely Krónika", vagy a következő nemzedék írói közül Kemény János és Szalárdi János. Ezzel szemben Baranyai Decsi János, a jeles humanista tudós,

Szerdahelyi János vagy Szőllősi István, két históriás ének szerzője helyesli és elkerülhetetlennek ítéli Zsigmond cselekedetét, mert ha nem ezt teszi és a kivégzettek életben maradnak, akkor Erdélynek a török oldalán magyar véreik ellen kellett volna harcolnia. Baranyai szerint a törökpárti urak elfogatását és kivégeztetését a *„lex Iulia”* és a *„lex Cornelia”* – vagyis a „felségsértők” és az „orgyilkosok” ellen hozott törvények – alapján foganatosították. A magyarországi kortárs politikusok közül Illésházy István így fogalmazott: az erdélyi „törökpárti” urak, miután úgy látták, hogy nem téríthetik el Zsigmondot a törökkel való szakítás és a török elleni táborhoz való csatlakozás gondolatától, „elárulták” őt, mert úgy vélték, „egy ember vesszen el, a vajda, hogysem az ország”. Thurzó György, a későbbi nádor, feleségének úgy kommentálta az elfogott erdélyi urak drámáját, hogy azok „a keresztyénség mellett nem akartak állni, hanem a török mellé vontak”. Ezért halálukat megérdemeltnek tekintette, noha elfogatásuk és kivégeztetésük körülményei súlyosan sértették a rendi jogokat. Szamosközy följegyzése szerint Nádasdy Ferenc, Báthory Erzsébet férje volt az egyetlen a magyarországi urak közül, aki keményen megrótta Zsigmondot a történtekért.

Az utókor történetírása egészen napjainkig a Báthory Zsigmond tettét egyértelműen elítélő nézeteket tette magáévá. Egyrészt arra hivatkozva, hogy maga a cselekmény kegyetlen, zsarnoki tett volt, egy „hatalmi mániákus” vérengzése, aki szadista hajlamait követve kínoztatta meg és végeztette ki – fölöslegesen – azokat, akik az ország javát nézve vissza akarták tartani őt a török elleni hadba lépéstől. Másfelől azért ítélik el Zsigmond cselekedetét, mert a politikai cél, amelynek érdekében történt, vagyis az ellenzék megsemmisítése, eleve elhibázott volt. A korszak egyik jeles szakértője úgy fogalmazott, hogy az 1594-es Habsburg-szövetség, illetve a törökkel való szembefordulás kérdésében „az ellenzéknek lett igaza”. A Habsburg-szövetség ugyanis nem volt képes legyőzni a törököt, sőt a hadjáratok szörnyű pusztulást hoztak Erdélyre. Ezzel szemben a történelem bebizonyította, hogy „az új erdélyi állam a török függőség mellett is képes volt gazdaságilag, politikailag, kulturálisan egyaránt fejlődni. A sors iróniája, hogy erre Bocskai István adta az első példát, aki 1594-ben Báthory Zsigmond mellé állt, s akinek az ellenzék kivégzésében része volt.”

Nos, ami azt illeti, hogy az ellenzéki urak kivégzésével Zsigmond csupán saját szadista hajlamait élte volna ki – ennek ellentmondani látszanak Machiavelli tanai. A nagy olasz ugyanis azt tanácsolja *minden* fejedelemnek: a hatalmára és politikájára veszélyes embereknek *„úgy kell ártani, hogy ne lehessen félni a bosszútól”*. Különösen szükséges ez háborús veszély esetén, amikor számítani lehet rá, hogy hatalmas ellenség tör az országba. A dolgok rendjéből következik ugyanis, hogy „mihelyt hatalmas ellenség tör valamely állam területére, az addigi uralkodó elleni irigységükben mellé állnak mindazoknak, akik gyengébbek nála”. Úgy véljük, az adott körülmények között Zsigmond joggal számolhatott a török bosszúhadjáratával, amely, ha életben találja a törökpárti ellenzék vezetőit, azok minden bizonnyal belső felkelést, polgárháborút robbantottak volna ki Erdélyben. Machiavelli különben arra vonatkozóan is útmutatást ad, hogy milyennek kell lennie a „jól alkalmazott kegyetlenségnek”, a megtorlásnak. Ilyennek nevezhetjük azt – írja –, „amire hirtelen, a körülmények kényszerítésére kerül sor, s amit nem kitartóan alkalmaznak”. Ahhoz, hogy ezt hatékonyan meg lehessen tenni, előre számba kell venni, hogy a fejedelem „milyen sérelmeket *kénytelen* elkövetni”. Amikor ez a számbavétel megtörtént, „*egyszerre* kell megtenni valamennyit, nehogy megismételni kényszerüljön, s így a megújrázást elkerülve, biztonságot adhat az embereknek, és

kedvezményekkel megnyerheti őket". A történtek ismeretében bátran elmondhatjuk, hogy *az 1594. évi megtorlás* – akár Bocskai és Geszty követelte azokat Zsigmondtól, akár saját elhatározásából cselekedte is – *lényegében Machiavelli összegzésének megfelelően ment végbe.* Akárcsak Báthory István megtorló akciója a kerelőszentpáli ütközet után, amely különben sem kevésbé véres, sem kevésbé kegyetlen vagy törvényellenes nem volt, mint Zsigmond 1594-es megtorlása. Ott ugyanis az történt, hogy a Békés Gáspár ellenfejedelemhez csatlakozott főurakat és nemeseket – noha azok az elvileg Erdélyben is érvényben lévő Aranybulla-záradék, a *„ius resistendi"* alapján cselekedtek – Báthory István fejedelem a törvényes előírások mellőzésével kivégeztette. Áldozatul esett mintegy húsz főúr és tekintélyes nemes, akiket lefejeztetett, bitóra került 34 székely, s további 34 székelyt megcsonkíttatott a fejedelem. Ha mai erkölcsi érzékünkkel el is ítélünk mindenfajta törvénytelenséget és véres megtorlást, nem téveszthetjük szem elől, hogy az *emberek cselekedeteit mindenekelőtt saját koruk erkölcsi normái szerint kell megítélnünk.* Így Báthory Zsigmond 1594-es megtorló akcióját is csupán magyar és külföldi kortársai cselekedeteivel összehasonlítva ítélhetjük meg méltányosan. Ebben az összehasonlításban viszont azonnal szembeötlő, hogy a machiavellista Báthory Zsigmond úgy cselekedett, amint a kor uralkodóinak legtöbbje tett volna hasonló helyzetben. Éppen ezért helytelen bármiféle *egyéni* aberrációt, szadista hajlamot keresni e cselekmény indítóokai között.

Annak megítéléséhez pedig, hogy kényszerűség szüleménye volt-e a törökellenes fordulat, vagy rossz tanácsok, jezsuita „practica" következménye csupán – kissé közelebbről meg kell vizsgálnunk a tizenöt éves, török elleni háború kirobbanásának körülményeit, majd ennek Erdélyre gyakorolt hatását.

„Töröknek ellenünk fellobbant szíve..."

„Régi bölcsek mondása és az experientia [tapasztalat] is azt mutatja, hogy soha az igaz ok nélkül való hadakozásban semmi jó nincsen, melyeket az emberek magok haszna keresséért csak felfuvalkodásból kezdenek, viszont az mely háborúskodást *kételenségért, magok oltalmazásáért* és békességek megmaradásáért kezdenek, az úr isten is mint igaz igyet segíti és jó végét engedi" – írta Báthory Zsigmond egykori apródja, majd Erdély fejedelme, Bethlen Gábor a háborúk fajtáiról. A kor felfogásában tehát azok számítottak „igaz igyért" vívott – mai terminológiával élve igazságos – háborúknak, amelyeket az államok vagy népek kényszerűségből, maguk megoltalmazására, békességük megmaradása érdekében vívtak. A döntő tehát a háború célja, amely, ha „igaz igyért való", akkor megvalósítása érdekében kezdeményezni is lehet háborút. E felfogás szerint *igazságos háborúnak* minősülhet az a fegyveres harc is, amelyet Báthory Zsigmond kezdeményezett a török ellen az 1594-es politikai fordulat kierőszakolásával. A kortársak közül mégis sokan elítélték a törökkel való szakítást. Okai között elsőként hozták fel a hadakozáshoz szükséges pénz hiányát, mert anélkül – fogalmazta meg Szamosközy – „olyan az hadakozás, mint húr nélkül a lantolás". Éppen ezért – folytatja eszmefuttatását –"Zsigmondnak oly nagy bolondoskodása volt ez a törökre való támadás, oly nagy esztelen vakmerőség, melyen ez világ elcsudálkozhatik". Igaz, más kortársak nem így ítélték meg a dolgokat. Így például Szőlősi István „Szenán basa megveretése" című verses krónikájában dicsérőleg szól Zsigmond döntéséről, és ezt azzal indokolja, hogy a fejedelem

„Az nagy ellenséghez vagyon haraggal,
Hazájához penig jó akarattal,”

A tanácskozásra összegyűjtött „jeles uraknak” a fejedelem így magyarázza a törökellenes fordulat elkerülhetetlenségét:

„Töröknek ellenünk fellobbant szíve
Romlásunkra szablyával marka tele,
Hogy házunk népeit elvigye kötve
Míg az lészen, megtörjék addig körme.”

A fejedelem, miközben a haza védelmére buzdított, főként arra hivatkozott, hogy a török által elrabolt földeket

„Vérrel keresték volt régi őseink
Vérrel oltalmazták nemes eleink,
Serkenjünk fel mi is, édes vitézink
Török vérrel megázzék rajtunk az ing.”

Mi okozta vajon Báthory Zsigmond határozott törökellenes magatartását? A kortársak – főként az erdélyiek – „jezsuita practica” eredményének fogták fel, Carillót, a fejedelem gyóntatóját jelölvén meg a fő eszköznek, aki Bécs védelmében „ugratta bele” a fejedelmet ebbe az esztelen kalandba. Vallásosságára és hiúságára apellált a meggyőzésnél, és a „hitvány, levis [könnyelmű] ifjú” – írták többen is – nem tudott ellenállni ennek a „szirénhangnak”. Ezzel szemben a magyarországiak – köztük a protestánsok is – valamiféle „isteni rendelés” megnyilatkozásának értékelték Báthory Zsigmond döntését. „Ubi deficit humanum auxilium, incipit divinum [Ahol hiányzik az emberi segítség, kezdődik az isteni]” – olvashatjuk Illésházy István följegyzésében, aki így folytatja szavait. – „Egy *új csillag* is láttatott valaha az egen: az erdélyi vajda, *Báthory Zsigmond.”* Voltak megint mások, akik egyszerűen a „németek szeretetével” indokolták Zsigmondnak és követőinek a magatartását. Ezek közé számolták első helyen Bocskai Istvánt, a fejedelem nagybátyját, akinek kálvinista létére döntő szerepe volt e fordulat kierőszakolásában.

Úgy véljük, meglehetősen reménytelen feladatra vállalkoznánk, ha azt akarnánk megállapítani, hogy a döntést eredményező okok között pontosan hány százalékban szerepelt az egyéni hiúság és nagyravágyás, illetve mennyiben a keresztény közösség érdekeit szem előtt tartó politikai meggyőződés. Legfeljebb annyit mondhatunk el a szubjektív indítékokról, hogy szerepe volt a döntésben egyiknek is, másiknak is. Más kérdés, hogy milyen más alternatívák álltak Zsigmond előtt, és milyen következményekkel jár, ha másként dönt. Úgyszintén az, hogy a hadba lépés mennyiben szolgált össztársadalmi, nemzeti érdekeket, illetve mennyiben nem.

A választás lehetőségét illetően néhány dolgot előre tisztáznunk kell, mert anélkül könnyen tévútra juthatunk. Mindenekelőtt azt, hogy a kirobbant háborúban *az Oszmán Birodalom volt a kezdeményező fél,* amely belső gazdasági, társadalmi és politikai bajait akarta levezetni egy újabb hódító hadjárattal Magyarországon. A magyar királyi koronát is viselő Rudolf császár tulajdonképpen csak a feltétlen behódolás vagy a harc elfogadása között választhatott. Azok a főként erdélyi megjegyzések, amelyek szerint a török táma-

dás mindenekelőtt Bécset és Nyugat-Európát fenyegette, figyelmen kívül hagyják azt az egyszerű földrajzi tényt, hogy oda a királyi Magyarországon keresztül vezetett az út. Ily módon Magyarország lakossága, ha nem akart osztozni a balkáni népek szomorú sorsában, csakis a Habsburg-vezetéssel vívott élethalálharcot választhatta. Ebben a küzdelemben vagyonát és vérét nem kímélve vett részt a magyar nemesség is. „Valahol mi úr vagyon Magyarországon, azok mind itt vannak, még a betegesse is ide hozatta magát" – írta az esztergomi táborból Thurzó György a feleségének. Hasonlók olvashatók Illésházy István történeti följegyzéseiben is: a török elleni háborúra „az urak, nemesek mind személyek szerént elmenének, s minden portától jobbágyoktul egy-egy puskást adtak".

A törökellenes küzdelem élén álló Habsburg uralkodó 1593 őszén elküldte segélykérő követeit Erdélybe és a két román vajdaságba is. A három ország katonai segítségére nem csupán (és talán nem is elsősorban) ezek katonai erejének nagysága miatt volt szükség, bár ez a szempont sem volt elhanyagolható, hanem ezen országok *földrajzi fekvése* és ebből eredő *stratégiai fontossága* miatt is. Egy pillantás a térképre elénk tárja, hogy egy Havasalföldről vagy Moldvából indított török elleni hadi akció közvetlenebbül veszélyeztette a szultán birodalmát, mint a Bécs előterében folyó csatározások. Ugyanakkor a Balkánon indított török elleni támadás méltán számolhatott az itt élő elnyomott népek fegyveres felkelésével is. Tekintetbe véve a korabeli szállítási és egyéb hadtápproblémákat – nem utolsósorban a Duna vonala feletti török ellenőrzést –, egy átütő sikerű akció legközvetlenebbül az erdélyi, illetve a havasalföldi hadműveleti bázisról indulhatott ki. Ha mindehhez hozzászámítjuk még azt a körülményt, hogy a Habsburg-udvar csakis a török ellen fordult Erdélyen át léphetett közvetlen kapcsolatba Havasalfölddel és a többi balkáni országgal, akkor világosan láthatjuk, milyen meghatározó stratégiai jelentősége volt annak, hogy az erdélyi fejedelemség melyik oldalon áll a kirobbant háborúban.

Az 1594-ben fizikailag is megsemmisített törökpárti urak ellenezték a Portával való szakítást. Történetírásunk ma is hajlik arra, hogy ezt az álláspontot „bölcsnek" és egyúttal a magyar érdekeket egyedül kifejezőnek tekintse, mondván, hogy az úgyis kilátástalan háború csupán fölöslegesen pusztította Erdély népét és anyagi javait. Ám az ilyen és ehhez hasonló vélekedések egy nagyon lényeges szempontot figyelmen kívül hagynak. Nevezetesen azt, hogy *ha Erdély 1594-ben a törökpártiakat követi, akkor az erdélyi katonaságnak török segélyerőként kellett volna harcolnia Magyarországon – a törökök oldalán, a keresztények ellen! A* Porta ugyanis korántsem elégedett meg a fejedelemség „semleges" magatartásával, ami különben önmagában is a törököt segítette volna, hanem már 1593-ban megparancsolta az erdélyi katonaság bevetését a „bécsi király" katonái ellen. Az adott helyzetben tehát így vetődött fel a kérdés az erdélyiek előtt: *a magyarok ellen, vagy a magyarok mellett harcolnak?* Zsigmond és pártja ez utóbbit választotta, és ez a döntés vitathatatlanul a magyar nemzeti érdekeket szolgálta.

A török elleni harcot az Erdély délnyugati végvidékén élő szerbek kezdték meg. A temesi bánság népe legyőzte a temesvári beglerbég katonáit, de ezt követően alulmaradt a túlerővel szemben. Báthory Zsigmond ugyan segítségükre küldte a tapasztalt Székely Mózest, de csekély erővel, s így nem tudta megakadályozni a szerbek vereségét. Kudarcot vallott a török kézen lévő Facsád ostroma is. Ennek okát a törökpárti Hidvégi Mikó Ferenc abban jelölte meg, hogy az erdélyi sereg „ok nélkül békességet felbontó had" volt, és az ilyennek „nem succedál [kedvez] a szerencse". Azt azonban joggal várni lehetett, hogy a következő esztendőben a török bosszúhadjáratot indít. Báthory Zsigmond igyekezett is

felkészülni erre. 1595 januárjában szerződést kötött Rudolf császárral és magyar királlyal, a szerződést egy Habsburg-házi hercegnő kezének elnyerésével kívánva megpecsételni. Az egyezményben a Habsburg-hatalom jelentős hadisegélyt helyezett kilátásba az erdélyiek török elleni harcához. Az erdélyi országgyűlés áprilisban egyhangúlag jóváhagyta az egyezményt. Ugyanakkor megszavazta a kapunkénti négy forint hadiadót is, ami kétszerese volt a korábbinak. A gyűlés tagjai ezután köszönetet mondtak a fejedelemnek az ellenzék kiirtásáért. Zsigmond politikai és katonai helyzetét volt hivatott erősíteni az a szövetség is, amelyet a fejedelem a két román vajdaság uralkodójával kötött még ebben az esztendőben. Ennek eredményeként Báthory Zsigmond Erdély, Moldva és Havasalföld fejedelmének nevezte magát, valamint a Római Szent Birodalom hercegének. A Báthory-ház sárkányfogas címerét a Habsburg-hercegnővel kötött házassága miatt a kétfejű sassal együtt ábrázoltatta. Vitathatatlan tény, hogy *Báthory Zsigmond volt az egyetlen olyan erdélyi fejedelem, aki ilyen közvetlen kapcsolatba került az európai hegemóniára törő Habsburg-házzal.* A balul végződött frigy körülményeire még visszatérünk. Itt csupán azzal összefüggésben utalunk rá, hogy ez is jelentékenyen elősegítette a török elleni védekezést.

Az erdélyi hadsereg, amely a székely közszabadok fegyverbe szólítása nélkül 12-13000 főt tett ki, a fejedelemség nyugati határvidékén kezdte az 1595. évi hadműveleteket. Az itt folyó harc irányítását Zsigmond a Báthory István orosz háborúiban jelentékeny harci tapasztalatokat szerzett Borbély György karánsebesi bánra bízta. Őt segítette Bocskai István váradi főkapitány-helyettese, a hasonlóan képzett Király György vicekapitány is a váradi helyőrség egy részével. Az erdélyi katonák augusztus közepén nyílt harcban mértek vereséget a temesvári beglerbég jóval nagyobb létszámú hadoszlopára. Foglyul esett többek között a lippai bég is, a budai beglerbég fia, aki megpillantván, hogy mennyi előkelő török feje fekszik véresen a porban, sírva így kiáltott fel: *„Vitézek! Nándorfehérvárig most már minden a tiétek!”* Ezután a magyarok visszafoglalták a fontos Lippa várát, majd a hasonló jelentőségű Borosjenőt. E hadműveletek eredményeként összesen tizenhárom vár szabadult fel Erdély határán a török uralom alól: Arad és Zaránd vármegyék területét Báthory Zsigmond katonái, nagyrészt visszaszerezték a magyarságnak.

Az erdélyi végvidékről érkező győzelmek fölötti örömbe nem csekély ürömöt vegyített a hír: Havasalföld felől közeledik a vén Szinán nagyvezér óriási hada, hogy bosszút álljon a két román vajdán és Zsigmondon. A hírhozók 180 000 török harcosról beszéltek, bár a valóságban ez nem lehetett sokkal több a felénél. Ám még így is félelmetes haderő, ha számba vesszük, hogy a moldvai uralkodó, Ştefan Razvan talán háromezer, Mihai Viteazul, Havasalföld ura pedig nyolcezernél alig több katonát tudott velük szemben felvonultatni. A Király Albert erdélyi generális katonáitól támogatott Mihai legfeljebb késleltetni tudta Szinán előretörését Erdély felé, úgy, hogy közben maga is visszavonult északi irányba. A Habsburg-uralkodótól mintegy másfél ezernyi „igen szép” segélyhad érkezett Erdélybe, továbbá ötezer zsoldos fogadására elegendő pénzsegély, végül ötezer korszerűnek számító lőfegyver. Mindent összevetve, a 13 000 főnyi erdélyi had fölött rendelkező Zsigmond, mint a törökellenes védelem feje, csak akkor számolhatott eredményes ellenállással, ha módot talál a parancsnoksága alatt összegyűlt had gyors és hatékony növelésére. Erre pedig egyetlen út kínálkozott: a székelyek mozgósítása.

Verancsics Antal leírása szerint minden székely katonáskodással tartozott szabadsága fejében, így könnyedén ki tudtak állítani akár 30 000 fegyverest, s még akkor is maradt otthon fegyverforgató a határok védelmére. A székelyek többnyire lóháton kelnek hadra –

írta –, s bár fegyverzetük meglehetősen gyarló, régi dicsőségüktől buzdíttatva a legvitézebben harcolnak. Megjegyzi még róluk, hogy írásukban betűk helyett bizonyos jegyeket használnak, amiket szegletes fára metszenek, jobbról bal felé vezetve a sort, s azt állítják, hogy ez az írásmód még a hunoktól maradt rájuk. A székelyek a gyűléseken fegyveresen jelennek meg, s ami az ott elhangzottakból nem tetszik nekik, az ellen zajosan tiltakoznak. Ha a gyűlés szokatlan terhet ró rájuk, elviselik ugyan, de a teher okozójára rárontanak, s a házát szétdúlják. Ha pedig valaki ősi szabadságuk megrontására törekszik, azt megölik. Magyaros ruhát viselnek, de egyszerűbbet az erdélyi magyarokénál.

A régebbi időkben Erdély fő katonai erejét valóban a székelyek alkották, de a 16. század folyamán alapvető változások következtek be a határvidékiek életében. Lényegében az történt, hogy a gazdasági fejlődés eredményeként beállt munkaerőhiányt Székelyföldön sem telepítésekkel, sem önkéntes szerződésekkel nem tudták pótolni. Ezért a székely előkelők – valamint az erdélyi állam földesúri minőségben – az addig csupán katonáskodással és „ököradóval" tartozó közszékelyeket jobbágyi szolgáltatásokra kezdték kényszeríteni. A közszékelyek kétségbeesetten küzdöttek korábbi szabadságuk megőrzéséért, de alulmaradtak az előkelőkkel és az államhatalommal vívott harcukban. Nem kis mértékben azért, mert a szultáni támogatást élvező erdélyi uralkodók nem voltak oly mértékben ráutalva fegyveres erejükre, mint korábban a magyar királyok vagy az erdélyi vajdák.

1595 nyarán, Szinán nagyvezér bosszúhadának közeledtekor viszont alapvetően megváltozott a korábbi helyzet. Báthory Zsigmondnak égető szüksége lett a közszékelyek fegyveres erejére, mert csakis velük növelhette meg úgy a seregét, hogy siker reményében szállhasson szembe a törökkel. Ezt azonban csak oly módon érhette el, hogy visszaadja a közszékelyek régi szabadságát, vagy legalább ünnepélyes ígéretet tesz visszaadására. Elrendelte tehát, hogy aki akarja az ősi szabadságot, az a barcasági Feketehalomhoz gyülekezzék fegyveresen. Nagy Szabó Ferenc kortárs krónikás leírása szerint a fejedelmi ígéretnek „neki örülvén a nyavalyás székelyek, csakhamar összegyűlének és Báthori Zsigmond mellé menének".

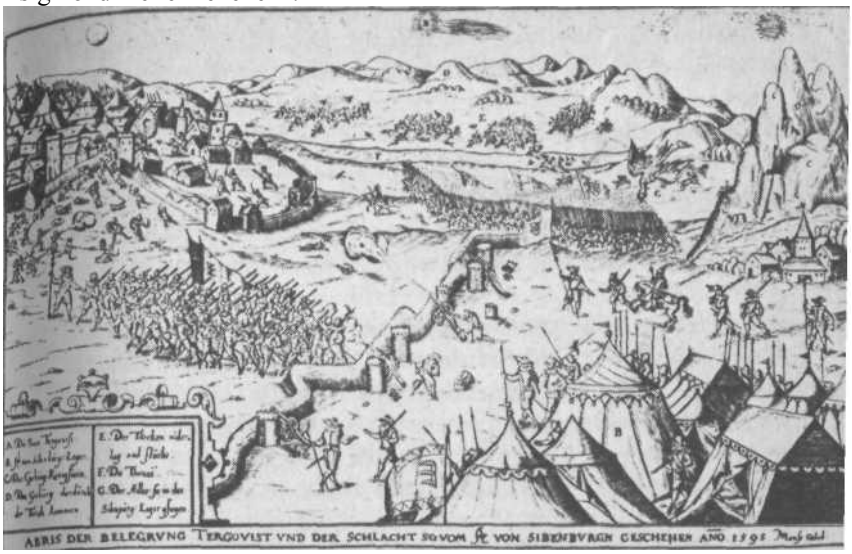

Tirgovişte ostroma 1595-ben. (Korabeli rézmetszet)

A fejedelem kényszerhelyzetben ígérte a székely szabadságot. Baranyai Decsi János szerint „az idő sürgetése a fejedelem akaratát legyőzte, s elhatározta, hogy tekintettel a körülményekre, a szabadság visszaadásának jótéteményeivel nyeri meg őket, olyan döntést szándékozván hozni, mely mind a nemesség, mind a székelység érdekeivel számol”. Már a kortársak felvetették, hogy Zsigmond terve szinte lehetetlen volt, hiszen a közszékelyek és az előkelők érdekei egymást nemcsak keresztezték, de egyenesen kizárták! Éppen ezért ilyen ígéretet csakis meggondolatlanul, vagy rosszhiszeműen tehetett a székelyeknek.

Vajon mi az igazság? Rosszhiszeműen vagy meggondolatlanul ígérte-e a szabadság visszaadását Zsigmond a székelyeknek, ha fegyvert fognak a török ellen? Ha a fejedelem életkorát tekintjük, nyugodtan gondolhatunk fiatalos meggondolatlanságára is. Ám ha tekintetbe vesszük Zsigmond neveltetését, a rosszhiszeműséget sem lehet kizárni. Az sem lehet vitás, hogy felelősségében osztoznia kellett a fejedelem főtanácsadójának, Bocskai Istvánnak is, aki minden bizonnyal közreműködött az ígéret megszületésénél. De legalábbis egyetértett vele, hiszen az ígéretében bízó székelyek elleni kegyetlen megtorlást Zsigmond távollétében ő irányította!

A régi szabadság visszaadásának ígérete 1595-ben mintegy 20-24 000 fegyveres székellyel növelte Zsigmond hadát. Így azután majdnem negyvenezres sereggel indulhatott Szinán nagyvezér elé. Az egyesült hadaknak ő volt a fővezére, mellette Mihai Viteazul, Ştefan Razvan és Bocskai István az alvezérek. A szeptember 16-i brassói hadi tanácskozás után a csapatok megkezdték az előnyomulást Havasalföldre. Az ellenfél létszámának váratlan megnövekedése és támadó szándéka meglepte Szinánt, aki nem nyomult tovább Erdély felé. Sőt miután Tirgoviştét és Bukarestet erős helyőrséggel ellátta, maga kezdett visszahúzódni délnek. Ehhez a döntéshez nyilván nem csekély mértékben járult hozzá, hogy közeledett az ősz. A török katonáknak ugyanis jogukban állt, hogy Szent Demeter, vagyis Kaszim Gürü napja elkövetkezvén, hazavonulásra kényszeríthessék a vezért. Szinán nyilván nem akarta bevárni, hogy támadás közben katonái „nyakába vágják” a hadisátrát, s ennek megelőzése végett már korábban a visszavonulás mellett döntött.

Amikor Báthory Zsigmond a török visszavonulásáról értesült, Illésházy följegyzésének tanúsága szerint „lováról leszállván az egész tábor előtt térdre esett, felszóval hálákat ada az úristennek”. Ez a jelenet, ha valóban megtörtént, arra utal, hogy a fejedelem mégsem volt annyira „hitván levis” ember, mint amilyennek oly gyakran mondták őt. Ha könnyelmű és mindenáron a dicsőséget szomjazza, akkor erőltetett menetben igyekszik utolérni és nyílt csatára kényszeríteni a nagyvezért, ami viszont ugyancsak kétes hadi vállalkozás lett volna úgy-ahogy összeszokott seregével. Így azután rendkívül „komótosan” nyomult előre. Október 16-án megállt Tírgovişténél, és ostrom alá fogta a várat.

Mintegy négyezer török katona maradt vissza Tirgovişte védelmére, a nedves döngölt földdel megerősített faerődítményben. Zsigmond és alvezérei szinte „menetből” indítottak támadást ellenük. A székely hadak a moldvaiakkal a vár keleti – Bukarest felé eső – oldalán sorakoztak fel a rohamra, amíg a had többi része a vár fölötti hegy és a Ialomiţa folyó közti területen vonult föl. Az ágyúgolyók befulladtak a döngölt földbe, a nyers fából készült palánkok pedig nem fogtak tüzet, s a védők erős ágyúzása és nyílzápora először visszaszorította az ostromlókat. Az ostrom harmadik napján került sor a döntő rohamra. Erről így számol be Szőlősi István verses krónikája:

„Reggel azért háromfelől ostromlák,
Székelyek egyfelől várat meggyúták,
Másutt lajtorjákon erősen hágják,
Harmadhelyen álgyúkkal törik-rontják.

Benne valók mit tegyenek – nem tudják –,
Tüzet oltsák, vagy hogy az törést fogják,
Vagy rejtekben magokat oltalmazzák,
Tovább az veszedelmet nem állhatják.

Végre azért ál-ajtókra futának,
Azon éjjel sokan kiszaladának,
De lesekből reájok rohanának,
Sokat bennek csakhamar levágának."

Tírgoviste bevétele után az egyesült sereg Bukarest felé indult, Szinán nagyvezér pedig Bukarest alól Giurgiu – magyaros nevén Gyurgyevó – irányába folytatta a visszavonulást. Az itt lévő erősség védelmében akart átkelni a Duna jobb partjára. A folyami átkelést nem sikerült teljesen befejeznie a keresztény had érkezése előtt. A Báthory Zsigmond vezette sereg a török utóvéd alakulatokat még a folyam bal partján találta. Bocskai október 28-án elrendelte az átkelést biztosító erőd megrohanását. A székely gyalogosok ezúttal is elsőnek mászták meg a falakat, és véres kézitusában törték le a védők ellenállását. Ezután fordultak az átkelők ellen, amiről Nagy Szabó Ferenc – a harcban vitézkedő apja elmondása alapján – így számol be: Báthory Zsigmond hadai „a lövőszerszámmal az hídnak szorítják a törököt és az hidat, az hunn a fele lőtt volna, az álgyúkkal ellövik, mely elszakadván, a mely török azon innen volt, az mind fegyverre költ és a vízbe halt; a többit a várnak a Dunának szorítván, úgy vágták le, annyira, hogy szárazon mehettek a várba a test hátán, mert teli volt a Duna szakadéka testtel és ott is levágták a törököt semmi kár nélkül".

Szőlősi István verses krónikája szerint Zsigmond Gyurgyevónál nyílt csatában akart döntő vereséget mérni a törökre:

„De mihelyen Tergovistyát megvevé,
Basával megvína, valahol érné,
Szíve kész, de útját pogán rekeszté
Azért más úton seregét elvivé."

Amikor hírt kapott arról, hogy a nagyvezér már megkezdte az átkelést, így szólott:

„Ne gondoljunk mostan az fáradsággal,
Békességben megmaradunk hazánkkal,
Ha most bátran megvívunk az pogánnal.

Előttünk az isten megriasztotta,
Győzedelem kormányát nekünk adta,
Nemzetünknek hogy örömét mutatná,
Jó vitézek, menjetek hát utánna!"

A véres gyurgyevói harc leírása is érzékletes:

„Sokasága holt testeknek el annyira,
Hogy valaki vízben innya akarna,
Vagy barmok, vagy pogánok tagjaira
Kellett annak először hajolnia.”

Ekkor Báthory Zsigmond, a győzedelmes sereg vezére hazafelé indul:

„Isten segítségéből elrendelvén,
Ily jó szerencsés dolgokat viselvén,
Keresztyénség rettentőjét elűzvén
Erdély felé indul, örömben lévén...

Országának öröm-, s vigasságot hoz,
Kiért mennyben óhajtott volt urához.”

A kortársak Báthory Zsigmond gyurgyevói diadalát nem egyformán ítélték meg. Voltak, akik az összecsapás jelentőségét a mohácsi csatáéhoz hasonlították. Mások, így Mikó Ferenc szerint csak „a megtért hadnak utoljába kapdostak a mi vitézink”. Ő sokkal kisebbnek látta a diadalt, mint kortársainak többsége: „Hirdették, hogy megverték Szinánt, de abban semmi nem volt; az mely hadat megvernek, elveszik annak táborát, lövőszerszámát”. Mikó kétségtelenül a „törökpárti” erdélyiek közé tartozott, ám abban vitathatatlanul igaza volt, hogy *Szinán hada nem szenvedett döntő vereséget.* A Porta tulajdonképpen nem is tekintette vereségnek a gyurgyevói összecsapást, amit az is bizonyít, hogy Szinánt nem „zsinórozták meg” miatta. A nagyvezér a következő esztendőben halt meg Nándorfehérváron, gutaütésben. Ám Báthory Zsigmond és hívei méltán tekinthették diadalnak a havasalföldi hadjáratot. Hiszen a törököt eredeti szándékának feladására késztették, a két román uralkodó pedig visszatérhetett országába, és folytathatta a törökellenes harcot. S ha tekintetbe vesszük, hogy ez a stratégiai és taktikai siker azután következett, hogy Győr török kézre kerülése páni félelmet keltett nemcsak az osztrák örökös tartományokban, de más nyugat-európai országokban is, akkor érthető, hogy Báthory Zsigmondot a keresztény ügy bajnokaként ünnepelték Európa-szerte. „A fejedelem ő fensége olyan vitézül viselte magát – írta Carillo atya Speciano pápai nunciusnak –, hogy mindenki véleménye szerint a legrövidebb idő alatt lovaggá és nagyszerű hadvezérré fejlődik.”

Báthory Zsigmond és a két román uralkodó törökellenes erőfeszítései persze csakis abban az esetben eredményezhettek volna tartós sikert, ha a szövetség élén álló Habsburg uralkodó megfelelő erőt tud felvonultatni, hogy kiaknázza az eredményeket. Ezt Zsigmond is jól látta, s 1596 elején Prágába utazott a további teendők megbeszélésére. Nem kis mértékben menekülés is volt ez az utazás a várható székelyföldi zavarok felelőssége elől. A fejedelmi szabadságígéretet komolyan vevő közszékelyek mozgalmának vérbe fojtása így Bocskaira hárult. Ennek következményeként viszont Erdély még jobban meggyengült katonailag, s még inkább rászorult a nyugati katonai segélyre. Prágában az ifjú fejedelem Rudolf császártól gyémántos gyűrűn és pompás ezüstkészleten kívül olyan ígéretet is kapott, hogy a török elleni harc folytatásához kap 12 000 katonát és havonkénti

hadi segélypénzt. Erre nagy szüksége is volt, mert egyre fenyegetőbb jelek utaltak rá, hogy a Porta korántsem nyugszik bele az előző évi kudarcba, hanem szörnyű retorzióra készül. Ennek egyik előjeleként „Nagy-szemöldökű" Szolimán, az új temesvári beglerbég megszállta Lippát. Ezt az akciót az erdélyiek sikeresen visszaverték, sőt maguk lendültek ellentámadásba Temesvár elfoglalására. Az ostromló sereg élére a Prágából hazatért Zsigmond állt. Ám amikor hírt kapott arról, hogy egy húszezer fős török felmentő hadoszlop közeledik a várhoz, felhagyott az ostrommal. Már csak azért is, mert a közös haditerv értelmében neki is a magyarországi hadszíntérre kellett vonulnia az erdélyi sereggel, ahol maga a szultán, III. Mohamed vezette a támadó török hadakat.

Nagy Szulejmán 1566. évi szigetvári ostroma és ott bekövetkezett halála óta szultán vezette had nem lépett magyar földre. Jóllehet az inkább a háremélet nyújtotta örömöket, semmint a hadi élet fáradalmait kedvelő III. Mohamed nem volt olyan szabású hadvezér, mint nagy elődje, személyes jelenlétének mégis nagy jelentősége volt. Egyúttal jelezte azt is, hogy itt – ha nem is sorsdöntő, de – igen nagy stratégiai fontosságú összecsapásra van kilátás. A török sereg rövid ostrom után elfoglalta azt az Eger várát, amelyet Dobó István katonái több mint négy évtizeddel korábban oly feledhetetlen hősiességgel védtek meg. Ezt követte a nyílt összecsapás a Borsod megyei Mezőkeresztesnél, amelyet méltán nevezhetünk a magyar történelemben az „évszázad másik nagy csatájának" a mohácsi összecsapás után.

A szövetséges hadak fővezére Habsburg Miksa főherceg volt. Jelentéktelen egyéniség, fölöttébb gyenge hadvezér. Báthory Zsigmondnak, aki mintegy 8000 erdélyi katonával csatlakozott hozzá, itt kétségtelenül mellékszerep jutott. Az erdélyieken kívül közel 30 000 nyugati zsoldos és magyar katona állt csatasorba Mezőkeresztesnél. A három napig tartó összecsapásban a keresztény sereg súlyos vereséget szenvedett. Miksa főherceg a csatáról készült beszámolójában így magyarázta a vereség okait és körülményeit: „A török császár a maga személyére nézve azonnal, mihelyt a törökök a mocsáron át visszanyomattak, tehát majd teljes három órával a fő támadás előtt, 5000 lovas kíséretében futásnak eredt. Az ellenünk visszamaradt nép pedig már mindenütt hátrálni kezdett, midőn váratlanul, úgy az én, mint a főbbek mindegyikének reménysége ellenére, s anélkül, hogy erre az ellenség által kényszerítve lennének, néhány száz huszár és néhány zászló német lovas az ellenség hátrálásával egyidejűleg szintén visszafordult. Mégpedig nemcsak maga, hanem röviddel ezután az egész német és magyar lovasság, mintha csak világos és komoly parancsra történnék, egyetemesen visszafordult és engem, lövegeinket és gyalogságunkat cserben hagyva, futásnak eredt. E futáshoz az okot állítólag a gyalogság adta volna azáltal, hogy a török táborhoz érve, azonnal fosztogatáshoz látott, s ezáltal az ellenséget a visszafordulásra ingerelte."

Az erdélyi Nagy Szabó Ferenc leírása szerint a törökök tudatosan színleltek futást, hogy ezáltal az üresnek látszó tábor fosztogatására ingereljék a támadókat. Ez bekövetkezvén, az előzetes tervnek megfelelően lendültek ellentámadásba, és mértek vereséget a felbomlott harcrendű csapatokra. „Így járának akkor a keresztények a Mahumettel a Keresztes mezején. Látom ugyan a Kalendáriumban a históriázást, de el ne hidd azt. Olyan a mi dolgunk, hogy a mi gyalázatunkat csak hazug írással akarjuk elfedezni" – írta a krónikás.

Akár török terv szerint, akár véletlenül történt, a mezőkeresztesi csata vitathatatlan vereséget hozott a keresztény hadakra. Csupán az erdélyi seregből kétezer halottat számláltak össze, ami 25 százalékos embervesztség! Zsigmond a csatavesztés után

visszatért Erdélybe. Nem sokkal ezután Bocskai társaságában ismét Prágába ment, ahová Mihai Viteazult is meghívták a jövőbeni katonai teendők megtanácskozására. Úgy tűnik, hogy *a fejedelmet szerfölött leverte a mezőkeresztesi csatavesztés.* Több jel utal rá: *nem bízott többé abban, hogy a törökellenes erők döntő győzelmet arathatnak.* Ismerve Erdély véges katonai lehetőségeit és veszélyes földrajzi fekvését, egyre aggodalmasabban tekintett a jövőbe. Kételyeit – más indítékoktól vezérelve – a császári tanácsosok is erősítették benne. Igyekeztek rábeszélni őt, hogy mondjon le a fejedelemségről Rudolf javára. Ennek fejében többek között aranygyapjas rendet, és évi százezer forint jövedelmet ígértek neki kárpótlásul.

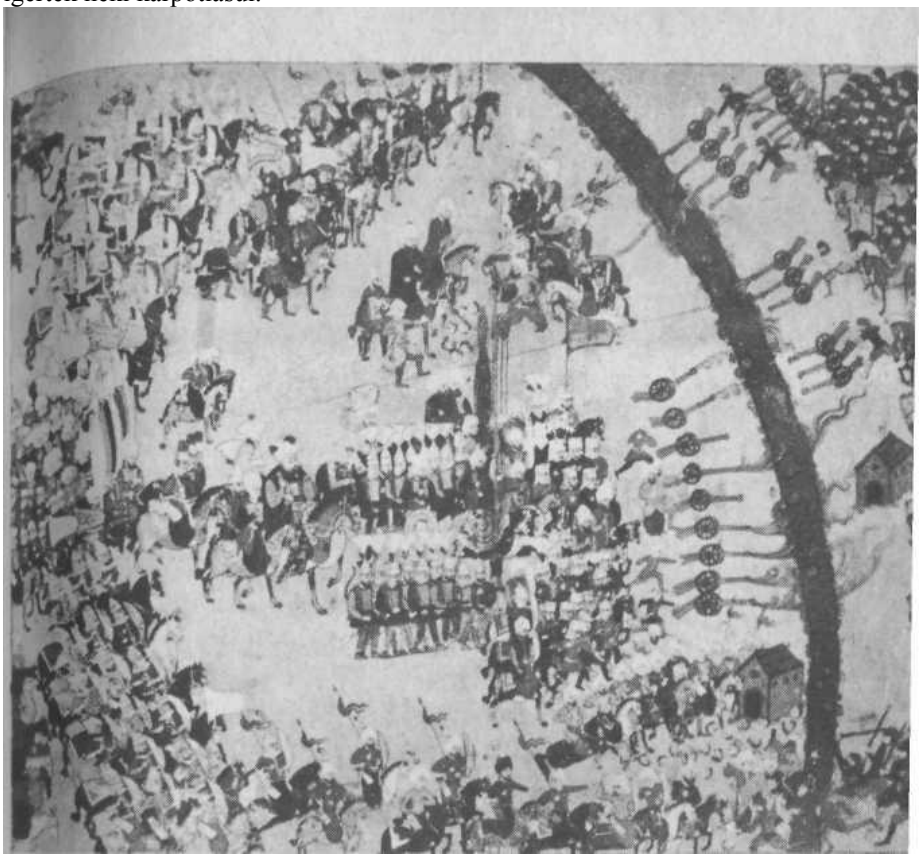

A mezokeresztesi csata török miniatúrán

Zsigmond ekkor még nem döntött véglegesen, de habozása és későbbi cselekedetei azt sejtetik, hogy lélekben már ekkor kivált a törökellenes táborból. Mennyiben voltak megalapozottak az aggodalmai? Erre a kérdésre csak azután lehet majd felelősséggel válaszolni, ha a tizenöt éves török háború története nem lesz a hadtörténetírás fehér foltja. Addig csupán konstatálni tudjuk a történteket, s csak találgathatjuk, hogy vajon menynyiben járultak hozzá a döntéshez Zsigmond jellembeli tulajdonságai...

Zsigmond, a magánember

Szinte valamennyi kortárs és későbbi történetíró döntő jelentőségűnek tekintette Báthory Zsigmond 1595 utáni tetteinek alakulásában *sikertelen házassága* következményeit. Lényegében az történt, hogy Erdély huszonkét esztendős fejedelme nem tudta asszonnyá tenni a feleségül kapott Habsburg főhercegnőt, Mária Krisztiernát. Sokak szerint emiatti szégyenében vált döntéseiben kapkodóvá, emberileg kiegyensúlyozatlanná, aminek azután egy egész ország itta meg a levét.

Báthory Zsigmond sikertelen nászéjaszakájának okairól és körülményeiről számos verzió látott napvilágot mind a történeti munkákban, mind a szépirodalmi feldolgozásokban. Szamosközy István érdekes módon csupán azzal magyarázza e férji kötelességteljesítés elmaradását, hogy Zsigmond Mária Krisztiernát „soha nem szerette". Hídvégi Mikó Ferenc az arát „jó öreg leányként" aposztrofálja, de bővebbet nem ír róla. A kortárs Illésházy István kétszer is szól följegyzéseiben erről az intim eseményről, pontosabban az esemény „elmaradásáról". Az 1597-es évvel kapcsolatban megemlíti: Zsigmond többek között azt kívánta Prágában, „hogy feleségétül elválasztassék, mert az ördög, az emberi nemzetségnek és minden jónak ellensége, még menyekzőkort az fejedelmet *megbűvölték volt ördögséggel,* hogy feleségével sem együtt sem lehetett, sem maradhatott". Később ismét szükségesnek látja megemlíteni, hogy Zsigmondot „megbűvölték" a lakodalomkor, s ezért nem lakhatott Erdélyben együtt a feleségével.

Részletesen foglalkozik a nászéjszaka történetével Szilágyi Sándor is „Egy nő a trónon" című tanulmányában. Ebből megtudhatjuk a Zsigmondnál egy évvel fiatalabb Mária Krisztiernáról, hogy Münchenben nevelkedve megtanult főzni, süteményeket készíteni, és elsajátított egyéb asszonyi tudnivalókat is. Nagyszülei halála után, 1590-ben ment haza, amikor is *„ritka szép szűz volt,* de egy ábránddal a lelkében, egy eszménnyel a szeme előtt, egy gondolattal, mely egészében elfoglalta: odaadással a hitért". Műveltségére jellemző, hogy jól beszélt latinul is. A Báthory Zsigmonddal kötött eljegyzésről talán ő tudott a legkevesebbet. Az történt, hogy a császár az ő férjhezadása révén akarta biztosítani az erdélyi fejedelem szövetségét a török elleni küzdelemben. Az 1595 márciusában kötött házassági szerződés értelmében a menyasszony 55 00 forint (mai értékben mintegy ötvenmillió forint) értékű hozománya fejében Zsigmond hasonló értékű ellenhozományt volt köteles lekötni. Ezenfelül a vőlegénynek 60 000 forint nászajándékot is kellett adnia, 170 000 forint fejében pedig lekötötte a menyasszonynak a fogarasi vártartományt, nemrégen még Báthory Boldizsár hatalmi központját.

Az anyagiak rendeztetvén, a menyasszony édesanyjával együtt elindult Erdélybe. Zsigmondot – ki tudja, miért, miért nem – erősen furdalta a kíváncsiság, hogy milyen is életben a leendő hitvese. Ezért Genga Simon nevű kegyencével álruhában a menet elé utazott Nagykárolyba, a menyasszonyt titkon megnézni. „Meg is látta, de kíváncsiságáért rettenetesen lakolt" – írja Szilágyi. A menyasszony ugyanis megbetegedett az úton, és még nem volt egészséges, amikor Zsigmond titkon megpillantotta őt! „Lábadozó volt, s a láz – bár nem örökre – szépségének sok vonását letörölhette. A beteges halványság, az élet színének hiánya nem vált előnyére, s Zsigmond szívéből *régi szerelmét Majláth Margit, az Iffjú János neje iránt,* nem volt alkalmas kitörölni. Amily forró vággyal, sóvárgó érzéssel ment Nagykárolyba, olyan jéghidegen tért vissza, mert mi a rossz hatást egyedül lett volna képes ellensúlyozni, menyasszonyának nemes szíve, ártatlansága és szelleme, ismeretlenek maradtak előtte; miután álruháját nem vetette le. De az első pillanat hatása

mindkettőjük sorsa fölött döntött."

Nem kívánjuk kétségbe vonni Mária Krisztierna szívének nemességét, ártatlanságát, fennkölt szellemét, és természetesen szűzi mivoltát sem. Ami azonban a küllemét illeti, nos, a róla készült, minden bizonnyal inkább szépítő ábrázolások tanúsága szerint, az enyhén szólva előnytelen volt már a betegség nyomai nélkül is. Magyarán mondva, egyáltalán nem az a fajta nő volt, akiért egy férfi juhászkutya lenne akár csak egy percre is! Azt hisszük, csupán Szilágyi Sándor romantikus szemlélete láthatta őt „ritka szép szűznek". Ám azt is erős kétkedéssel kell fogadnunk, hogy Zsigmondnak a Majláth Margit iránti szerelme lett volna az oka a fejedelmi nászéjszaka sikertelenségének. A nevezett hölgy – Zsigmond unokatestvéreinek édesanyja – ugyanis *legalább harminc esztendővel idősebb volt a fejedelemnél!* Jóformán alig érthető a kort ismerő Szilágyinak ez a durva tévedése vagy elírása. Már csak azért is, mert egyetlen egykorú forrás sem említi, mintha Zsigmondban ilyen olthatatlan érzelmek lobogtak volna az asszony iránt, aki életkora alapján majdhogynem a nagyanyja lehetett volna.

Maga Szilágyi is idézi tanulmánya végén Carillónak egy 1599-es előterjesztését. Eszerint Zsigmond „oly *gyalázatos életet* élt, hogy annak szennye még nejére is visszaesik". Közelebbről nem mondja meg, mi is lehetett ez a „gyalázatos élet". Báthory Zsigmond életrajzírója úgy adja elő a dolgokat, hogy a fejedelem három nappal a menyegző előtt „egy lényeges természeti hibát fedezett fel magában: a *tehetetlenséget"*. Szerinte tehát nem valami más asszonyszemély iránti szerelem vagy a Mária Krisztiernától való idegenkedés okozta a nászéjszaka sikertelenségét, hanem a huszonkét éves férfi impotenciája. Igaz, ehhez a kijelentéshez az életrajzíró eléggé különös megjegyzést fűzött: „E felfedezést a Carillo cinkostársa, Bucéla olasz orvos készíté elő, az előbbi tervei szerint, s valószínűleg azon számítással, hogy a családi élet örömeitől megfosztott nyugtalan kedélyt tovább ragadhassák azon kalandos politika útjain, melyről egy boldog házasság s talán egy gyermek jövőjének biztosítása érdekében hajlandó lett volna letérni". Eszerint tehát a fejedelemnek csupán bebeszélték, hogy impotens, messzebb menő politikai fondorlatok érdekében.

Makkai László 1944-es Erdély-történeti szintézisében azt írja, hogy miután Zsigmond az esküvői ünnepségek idején rádöbben: nem alkalmas a házaséletre, „a megalázott férfi meggyűlölte nemes lelkű hitvesét". A férfiúi szégyenérzet kiváltotta belőle eddig lappangó idegbetegségét is: „...búskomorsági rohamok, sírógörcsök váltogatták szeszélyes akaratfellángolásait, s csak egyetlen célja volt már, feleségétől minden áron megszabadulni." Ezt igyekszik igazolni a századokkal később elvégzett pszichografológiai vizsgálat is, amely szintén konstatálja a „natura e defectusát". „Mindent elkövetett [Zsigmond] – fűzi hozzá Benda Kálmán –, hogy szabaduljon otthonról, s valósággal kereste az új alkalmakat az állandó távoli háborúskodásra. Magatartásán egy korábban nem ismert határozatlanság lett úrrá, összevissza intézkedéseket tett, s alig egy évvel az esküvő után lemondott trónjáról. És mikoron házasságának pápai felbontását kérte, országát átadta a császárnak."

A szépirodalmi ábrázolásokban Kemény Zsigmond, Carillo atya szájába adva szavait, azt állítja, hogy Zsigmondot szinte gyermekkorában *„festett életre vezették"*, és emiatt nem tudott helytállni nászéjszakáján. Ő ugyanis csupán „a kéjhölgyek durva élvezetét tanulta meg szerelemnek nevezni", s emiatt egy tiszta ara szűzi varázsa hatástalan maradt rá. Passuth László „Sárkányfog" című regényében Mária Krisztierna szemével láttatja, érzékelteti ezt a különös nászéjszakát: „S a márványszorítás nem lesz forróbb, a test nem

lesz forróbb, a száj nem csuklik rá ajkára. Csak a szem lobog, olyan félelmes mélységekben, mintha nem is lenne ember tekintete... Neki magának Krisztiernának kellene-e feltépni a köntöst? Neki illene vezetni a férfikezet... neki illenék édes szóval magához édesgetni?... Krisztierna is tudja – ez nem nász, ahogy állnak, sápadtan, belehullatva az éjszakába, egymással szemben, csak ketten, s most úgy érzi: nincs a világnak olyan fejedelmi ceremóniája, mely segíteni tudna nyomorúságukon. Ezen a két ember rettenésén, akiket egymáshoz sodort a világ szeszélye, s most nem tudnak egymással mit kezdeni. Zsigmond, a férfi *elvétette ezt az egyetlen, örök szertartást."*

A boldogtalan Mária Krisztierna

Passuth tehát kitér az egyenes állásfoglalás elől. Csupán találgatja a regényben, mi is lehetett a nász befejezetlenségének az oka. Később is visszatérve a dologra, ezeket írja: „...Javasasszonyok, borbélyok, kuruzslómesterek dörzsölködnek a kancelláriában. Mindegyikük kenőcsöt, bájitalt kínál. De mindenki csak kerülgeti a súlyos szentenciát: a fejedelem... hát igen, a fejedelem... A mondat elakad a harsány, bővérű erdélyiek ajkán,

ahol a pápista szemérem sem zabolázza az emberek szavát. Egész Erdély suttogja: nem tud a fejedelem elhálni."

Passuth szerint súlyos egérfogóba került Carillo atya, Zsigmond gyóntatója is. „Mit írni... mit jelenteni Spaciano püspök, pápai nunciusnak, messzi Prágába? Kegyes latin szavakkal lehetne példálózni, egyházatyát, antik auktort idézhet a levél cirádái között. De Spaciano is, Kelemen pápa is bizonyosan *egyetlen* szóra várnak. Arra az ezerarcú »igenre«, melynek itt súlyos, biblikus az értelme: *consummatum.* Ha úgy írná, mindenkit megtévesztve: *consummatum est,* rohannának Róma, Bécs, Grác felé lovas legények. Egy gonddal kevesebb. A Báthory-Habsburg nász sikerült! Ki törődnék tovább két fulladozó testtel, csókkal, éjszakával? Ki törődnék, mi van az éjszakák kárpitja mögött? Ha egyetlen ölelés, egyetlen elhálás bekerülhetne a *protocollumok*ba? De Carillo nem írhat hazugságot... A velenceiek ügynökei bizonyosan már úgyis jelentették uruknak: egyetlen csepp vér sem volt a nyoszolyán... Beszélhetnek Cupido gyenge nyiláról, amely még nem talált célba, arról, hogy Mars és Vénusz nem tudnak egyezni, s erre a hadisten kiragadta a fejedelmet a násznyoszolyából, hogy vezérként lépjen a hadak útjára. A vén Morosini ingatja majd fejét, s mondja az öreg Contarininek: »Mi már öregek vagyunk, *eccelenza,* nem segíthetünk Sigismundusnak«, s fogatlan ínyük fekete kapu lesz a nevetéstől. Nekik minden jó, ami Ausztriának rossz."

Tulajdonképpen ma, több száz év távlatából is nehéz megmondani, hogy valójában miért nem sikerült Báthory Zsigmond és Mária Krisztierna násza. Nem lehet kizárni egy ifjúkori impotencia lehetőségét sem, ám még valószínűbbnek tűnik az, hogy Zsigmond – pederaszta volt! Ezt a feltevést látszik megerősíteni az a körülmény is, hogy az egykorúak nem tudnak a fejedelem egyetlen nőkapcsolatáról sem. S azt is tudjuk, hogy a korabeli Erdélyben és Magyarországon – részben nyugati, részben török hatásra – meglehetősen elterjedt volt mind a homoszexualitás, mind a biszexualitás. Komáromy András írja például gróf Listi Lászlóról szóló tanulmányában, hogy a gróf első felesége, Bánffi Hedvig abba halt bele, hogy a férje úgy szeretkezett vele, mintha az asszony fiú lenne, s a feleség ennek *„az e korban nem szokatlan szenvedélynek* lett az áldozata". A jeles történész idézi a Moson megyei táblabíró hites tanúvallomását is, miszerint: „Hallotta ő kegyelme az szegény asszonytul [Bánffi Hedvigtől], hogy panaszkodott volna, ő vele is sodomitául bánt volna [a férje], kiben meg is szakadozott volt. Azt is mondotta, hogy ő neki az ura gonoszsága miá kell meghalni." A tanú Listi gróf Marci nevű inasától hallotta, „hogy ura ővele is sodomitáskodott". Sőt a „szemérmetlen" gróf nem átallott a tanúhoz is kapdosni „markázni akarván, kiért meg is szidogatta publice [nyilvánosan] az asztalnál fatens [tanú] uram". Ez a szodomitáskodó gróf azért másodszor is megnősült, s ezzel a nejével is folytatta a „pedicatiót" – vagy német kifejezéssel az *„Analverkehrt"* –, ugyanakkor „török módra élte" továbbra a férfi személyzetet is.

E tanulmány és egyéb egykorú forrásadatok alapján elmondhatjuk, hogy ha Báthory Zsigmond homoszexuális vagy biszexuális volt, az nem számított valami ritka jelenségnek kora társadalmában. Valószínű, hogy az ifjú fejedelem csupán *hitte* magát biszexuálisnak, és a nászéjszakán kellett rádöbennie, hogy *csak* homoszexuális; heteroszexuális kapcsolatra teljesen alkalmatlan.

Vajon elképzelhető-e, hogy ennek az „elkésett" felfedezésnek a következménye lett a lelki zavar, és ebből fakadt a következetlen politikai döntések sora? Elképzelhető, de kevéssé valószínű. Számos egykorú levéladat arra utal, hogy e kor emberei egyáltalán nem restellték nemi aberrációikat! Az „absolutus princeps" különben is a társadalom

ítélete fölött állt. „ *A fejedelmek földi istenek”* – írta Kemény János, és ez a véleménye korántsem egyéni álláspontot fejez ki. Zsigmond lelki „megzavarodottságának” különben ellentmondani látszik az a történeti tény is, hogy éppen e sikertelen nászéjszaka *után* hajtotta végre élete legkimagaslóbb tettét, a havasalföldi hadjáratot. A következő években tett lépései sem tekinthetők hisztérikus kapkodás eredményeinek, hanem olyanoknak, amelyek az erdélyi helyzet sajátosságaiból fakadtak. Ezekről később bővebben is szólunk. Itt csupán arra szerettünk volna utalni, hogy *Zsigmond magánélete, impotenciája vagy pederasztasága, legalábbis nézetünk szerint, nem volt meghatározó a fejedelem politikai döntéseire.* Különben sem volt szégyenkező, kishitüségre hajló lelki alkat. Ez kiderül többek között abból az 1602-es leveléből is, amelyet nagybátyjának, Bocskai Istvánnak írt élete egyik legszorongatottabb helyzetében: „Én bizony igen jó egészségben vagyok és egy cseppnyire sem különben, valamint szinte ezelőtt tíz esztendővel kegyelmed esmért, sem vígabban, sem szomorúbban, sem eszesebben; és így sem istenemet nem bántom meg, *magamat mód nélkül nem töröm.”*

Ha röviden összegezni akarnánk, hogy milyen is volt Báthory Zsigmond magánemberként, akkor a következőket mondhatnánk: a fejedelmi hatalomba és gazdagságba beleszületett másodgenerációsként kora uralkodó szellemét követve élte életét és szemlélte környezetét. Nemcsak Shakespeare kortársa volt ő, hanem maga is shakespeare-i alak, színpadra termett, bukott hős. Korán árvaságra jutván, hízelgő udvaroncoktól körülvéve talán akkor is kifejlődött volna benne a szereplési vágy, ha nincs rá öröklött hajlama. A háború kitörésekor Erdély különleges stratégiai helyzete fontosabbá tette személyét és döntését, amint azt országának nagysága, gazdagsága különben indokolta volna. Amikor a pápa és a császár követei hízelegtek neki és magasztalták, olyan távlatokat látott kitárulni maga előtt, amilyenek nem nyíltak magyar uralkodó előtt Hunyadi Mátyás óta. E magasztosnak ítélt politika megvalósítása érdekében ügyes színlelő képességgel vezette félre tervei ellenzőit, és számolt le velük az akkoriban szokásos rideg kíméletlenséggel. Örömét lelte-e a kegyetlenségben? Ezt ugyancsak nehéz lenne megválaszolni. A történetíró csupán laikus magánvéleményként jegyzi meg: akinek életsora úgy hozza, hogy gyermekfővel közelről látja emberek megkínzását és rafinált kivégzését, abban előbb-utóbb kifejlődhet, ha nem is mindig a szadizmus, de *bizonyos érzéketlenség* mások szenvedései iránt. Ezzel a ma már kétségtelenül kegyetlennek minősülő magatartással jól összefért e régi kor emberében az érzelgősségig növekvő érzelemnyilvánítás, a gyakori nyílt férfizokogás, ahogyan a felvilágosult nézetekkel is megfért a hit a legsötétebb babonákban.

Báthory Zsigmond magánéletéről talán Szamosközy István rajzolt – jóllehet elfogultságtól nem mentes, de – részletező képet. Ebből megtudhatjuk, hogy az olaszok és az itáliai szokások mértéktelen kedvelése nem csupán annyit jelentett, hogy a fejedelem kedvelte a szép bútorokat, festményeket és egyéb művészeti alkotásokat; de például szívesen elmerült abban a játékban js, amely leginkább a mai röplabdához hasonlítható. Rendkívül fogékony volt a zene és a színház iránt. Maga is szívesen játszott el különféle szerepeket. Néha bíbornoki ornátust öltött magára, úgy járkált a gyulafehérvári fejedelmi palota termeiben. Rendkívül ügyes színleléssel tudott hatni környezetére. Machiavelli tanait követve szívesen ugratta össze és játszotta ki egymás ellen közvetlen környezetének tagjait is. Mind az utókor emberei, mind a kortársak született álnokságnak minősítették Zsigmond magatartását. Pedig ha jól meggondoljuk, nem tett egyebet, mint *követte korának magatartási normáit, nemcsak a kormányzásban, de a magánéletben is.*

Rendkívül tanulságos az a tanács is, amelyet Machiavelli azzal kapcsolatban ad az uralkodóknak, hogy alattvalóik szeretetére vagy félelmére építsék-e uralmukat. Véleménye szerint mindkettőre szükség lenne, „de mivel nehéz e két dolgot összekapcsolni, *biztonságosabb, ha tartanak tőle, mint ha szeretik,* ha a kettő közül egyiknek már hiányoznia kell". Meg is magyarázza, miért olyan fontos az alattvalók megfélemlítése. Azért, mert az emberek általában hálátlanok, ingatagok, színlelők, a veszélytől visszarettennek, harácsolásra hajlamosak. „Ha adakozó vagy velük, lábad elé vetik magukat, életüket és vérüket kínálják", ám abban a pillanatban, „mihelyt szorul a helyzet, fellázadnak ellened". Éppen ezért, amelyik fejedelem csupán alattvalóinak a szeretetére épít, tönkrejut. Különösen háborús időkben kell arra törekednie, hogy inkább féljenek tőle. Ilyenkor „éppenséggel nem kell törődnie a kegyetlenség hírével, mert enélkül még soha hadsereget együtt nem tartottak, haditettet végre nem hajtottak". A fejedelem az állam érdekében „gyakorta kénytelen a hit, könyörületesség, emberiesség és vallás ellen cselekedni". Mégis, amikor mások látják vagy hallják őt, a lehetőségekhez mérten mutatkozzék könyörületesnek, jámbornak és főként vallásosnak. Az emberek ugyanis – állapítja meg Machiavelli – „inkább hisznek a szemüknek, mint tapasztalásuknak, mert látni mindenki képes, de kevesen tudnak tapasztalatot szerezni. Mindenki azt látja, milyennek mutatod magad, s csak kevesen értik, milyen vagy valójában; s ezek sem merészelnek a többség véleménye ellen szólni, akiket az állam tekintélye pártol."

A kortársi leírások híven tükrözik, hogy Báthory Zsigmond nem csupán jól ismerte a Machiavelli által leírt magatartási normákat, de igyekezett azoknak meg is felelni. Nem csekély mértékben ezáltal érte el, hogy a szultán támogatása híján is hatalmon tudott maradni Erdélyben. Sőt azt is, hogy az erdélyiek készek voltak visszafogadni őt fejedelmüknek, olyan körülmények között, amikor semmiféle kényszerítő eszköz nem állt a rendelkezésére. Szellemi fölényben volt környezetével szemben: szeszélyes, de okos rendezőként sokszor szinte báb gyanánt mozgatta azokat, akiknek módjukban állt hatást gyakorolni az események alakulására. Egyéniségének varázsával magával tudta ragadni a különben oly eszes és művelt Jósika Istvánt, vagy a nála idősebb és tapasztaltabb Bocskai Istvánt is. Számos alkalommal mindketten puszta eszközeivé váltak Zsigmondnak olyan esetekben is, amikor azt hitték, hogy ők irányítják a fejedelem lépteit.

Ezek után méltán fölvetődik a kérdés: Zsigmond, aki így ismerte és eredménnyel gyakorolta a machiavellista uraikodási normákat, miért nem tudott megmaradni Erdély trónján, s miért végződött uralkodása vitathatatlanul bukással? Erre keressük a választ, amikor röviden és vázlatosan áttekintjük Báthory Zsigmond életének alakulását 1598-tól haláláig.

Remények és kétségek között

Eger várának török kézre kerülése és a mezőkeresztesi csatavesztés kétségtelenül lehűtötte a háborúval kapcsolatos vérmesebb reményeket, ám az elkövetkező 1597-es esztendő hadi eseményei korántsem igazolták a török katonai fölényét. A Balkánon Mihai Viteazul katonái értek el számottevő sikereket, a spanyol uralkodó által Rudolfnak átengedett Basta tábornok pedig Vácnál mért vereséget a törökre. Ebben az évben a legendás hírű Pálffy Miklós új haditechnika alkalmazásával bravúrosan visszafoglalta Tatát. Ilyen körülmények között küldte el Báthory Zsigmond egyik követét, Sarmasághi Zsigmondot a firenzei udvarba azzal a kéréssel: „...az pápánál a herceg is instáljon [kérelmezze] több

barátival együtt, hogy in expeditione contra hostes christiani nominis turcas [a kereszténység ellenségei elleni törökellenes hadjáratban] Zsigmond legyen fő generális declatarus [kinevezett fővezér]". Feljogosítva érezte magát a török elleni pápai segélyhadak főgenerálisi tisztére a havasalföldi hadjáratban elért sikerek miatt. Ekkorra azonban már kijelölték Aldobrandinit erre a posztra, így Zsigmond nem nyerhette el a fővezérséget. E követséggel egyidőben a fejedelem titkon elküldte egy emberét a Portához is, a török erők és szándékok kitudakolására. Ám megbízottja puhatolózott az iránt is: hogyan reagálna a Porta, ha Zsigmond visszatérne a szultán hűségére. Ez a kettős követküldés első pillantásra kapkodó, kiegyensúlyozatlan lelkületű uralkodót sejtet. A valóságban azonban józan számítás, a dolgok mérlegelése, és a minden eshetőségre való felkészülés húzódott meg e kétszínűnek látszó magatartás mögött! A Habsburg katonai segélyben csalatkozott és a közszékelyek fegyveres erejétől megfosztott Zsigmond ugyanis csupán abban az esetben remélhette, hogy a török ellenében is megtarthatja erdélyi trónját, ha *közvetlenül* rendelkezik a nyugati segítséggel. Ezért igényelte a pápai segélyhadak fővezérségét. A sztambuli puhatolózás viszont arra az esetre keresett kiutat, ha az előbbi terv nem sikerül. Az események alakulása arra utal, hogy a Porta ekkor még nem adott kellő biztosítékokat Zsigmondnak. A pápai segélyhadak vezérsége is kútba esvén, arra *kényszerült,* hogy elfogadja a Habsburg-udvar ajánlatát. Ennek értelmében lemondott a trónjáról Rudolf javára, aki vállalta, hogy ennek fejében megvédelmezi a fejedelemséget a török ellen. Kárpótlásul a császár és magyar király Oppeln és Ratibor hercegségét adta Zsigmondnak, évi 50 000 tallér tartásdíjjal együtt. Olyan ígéretet is kapott, hogy ha pap akar lenni, elválasztják nejétől, Mária Krisztiernától. A Habsburg-udvarral kötött egyezményt egyértelműen helyeselte és aktívan támogatta Zsigmond nagybátyja, Bocskai István első tanácsos is. Nyilván abban bízva, hogy ily módon a Habsburg-udvar a korábbinál jobban szívügyének tekinti majd Erdély védelmét. Az erdélyi országgyűlést az udvari testőrség felvonultatása „győzte meg" Zsigmond döntésének helyességéről. Az Erdély kormányzójául kinevezett Miksa főherceg helyett Istvánffy Miklós alnádor – a jeles történetíró –, Szuhai István csanádi püspök és Bartholomeus Pezzen császári tanácsos érkezett Gyulafehérvárra a kormányzás átvételére.

Erdély igazgatása egyelőre Mária Krisztierna, a „szűz fejedelemasszony" nevében folyt Miksa főherceg megérkezéséig. Miksa azonban nem jött, mert Báthory Zsigmond, az Oppelnbe távozott fejedelem, alig néhány hét után visszatért Erdélybe. Ennek okairól és körülményeiről a kortárs Illésházy így emlékezik meg: „Báthory Zsigmondnak Slesiában [Sziléziában] az lakás nem teczik vala, az erdélyiek is sollicitálják [sürgetik] vala, hogy vissza jőne közikbe." Ennek hatására Zsigmond harmadmagával váratlanul megjelent Kolozsvárott. A bíró bebocsátotta és hűségére esküdött, Mária Krisztierna is mellette nyilatkozott, s alig telt el egy-két nap, egész Erdély őt ismerte el fejedelmének.

Vajon mi lehetett az oka, hogy az ország ily könnyedén visszafogadott egy „véres kezű zsarnokot"? Hiszen a vele jött két kísérővel még a kolozsvári bírót sem kényszeríthette volna újbóli hűségesküre, nemhogy egy ország népét! A teljes igazsághoz tartozik, hogy kényszer ugyan volt Zsigmond újbóli megválasztásánál, de azt nem ő alkalmazta, hanem nagybátyja, Bocskai István. Ugyanaz a személy, aki oly tevékenyen közreműködött az 1594. évi véres eseményekben, s aki nem csekély mértékben járult hozzá Zsigmond lemondásához is. Bocskait valójában meglehetősen prózai ok késztette Zsigmond hazahívására és újbóli megválasztásának kierőszakolására. Nevezetesen az, hogy a Habsburg uralkodó biztosai őt, az erdélyi Habsburg-orientáció legerősebb oszlopát

leváltották országos főkapitányi tisztéről, és ezzel megfosztották minden közjogi hatalmától. Ugyanakkor olyan hírek is elterjedtek, hogy a királyi biztosok el akarják tenni láb alól. A szászsebesi táborban érte Bocskait a hír, hogy Zsigmond Kolozsvárra érkezett. Ekkor a Báthoryakhoz húzó udvari katonaságra és saját bandériumára támaszkodva, székely egységektől támogatva átvette a hatalmat. A táborba országgyűlést hívott egybe, ahol katonás szónoklatot intézett az egybegyűltekhez:

– Zsigmondot vissza kell fogadnunk fejedelmünknek, mert ez a záloga Erdély megmaradásának! A császártól nem lehet hatékony védelmet várni a török ellen, az pedig már a kertek alatt van, támadásra készen. Báthory Zsigmond vitéz fejedelem, jó gondviselő és vigyázó volt eddig is, és ez lesz a jövőben is. Mindenkihez bőkezű volt uralkodása alatt, s várható, hogy az lesz a továbbiakban is.

Bocskai nem várt személy szerinti szavazásra, hanem egyszerű felkiáltással döntetett Zsigmond visszafogadása mellett. A gyűlés követei hamarosan megjelentek a Kolozsvárott várakozó huszonöt esztendős ifjú előtt, és jelentették neki: „...előbbi fejedelemségére, méltóságára acceptáltuk [elfogadtuk].” A gyors döntésben kétségtelenül jelentős szerepe volt a Bocskai által alkalmazott katonai erőszaknak. Ám hogy nem csupán erről volt szó, az a Zsigmond ellen kétségtelenül elfogult Szamosközy írásából is kiderül. A krónikás szerint a rendek többsége abban reménykedett, *hogy Zsigmond ékesszólása, diplomáciai ügyessége elfordítja majd Erdélyről a vészt, a bosszúálló támadásra lendült hatalmas török hadat.* Várakozásukban nem is csalódtak – írja Szamosközy –, mert „Zsigmond ravaszsága és szájfelé kacsingató tehetsége aligha bizonyult máskor üdvösebbnek az országra nézve. Most *a haza atyjának és megtartójának lehetett mondani,* aki annyi másszor felforgatója és elárulója volt.”

Az Erdélytől elfordított hatalmas török sereg Várad ostromára indult. Ezt a stratégiailag rendkívül fontos erősséget az öreg Király György vicekapitány – az, akit Zsigmond nem sokkal korábban oly keményen „orczázott” – elszakította Erdélytől, és átadta a császáriaknak. Király György és Redern Menyhért császári ezredes, valamint a török fogságból kiszabadult Nyáry Pál volt egri kapitány és katonái bátran szembeszegültek az ostromlókkal és megvédték Váradot. Szaturdzsi Mohamed, az ostromló had parancsnoka e kudarcért selyemzsinórt kapott.

És vajon mit cselekedett Báthory Zsigmond, Erdély új fejedelme, aki sikerrel hárította el országa felől a fenyegető vészt? Idézzük erről Nagy Szabó Ferenc marosvásárhelyi polgárt, aki, erdélyi szemmel nézve a dolgokat, így foglalta össze Zsigmond ekkori tevékenységét: „...vévén eszébe, hogy több lészen nyolcznál, ha a törökkel meg nem békéllik, tehát gondolkodék magában ilyenképpen: hogy ő maga menjen el az országból és báttyát [pontosabban unokabátyját] Báthori Andrást – ki Cardinális vala – hagyja az erdélyi fejedelemségbe, a végre pedig, hogy a törökkel megbékéljék és a régi állapotba állassa, akikből Sigmond az országot kivötte, valahogy így az ország megmaradhasson a török szárnya alatt. Medgyesen azért pünkösd tájban gyűlést hirdete Sigmond, és az ország előtt e dolgot megjelentvén a fejedelem, *tetszék ez dolog mind az egész országnak,* és Báthori Andrást acceptálák és inaugurálják [elfogadták és beiktatták] is ugyan ottan. Sigmond pedig elbocsáttatván [elbúcsúzván] az országtól, Lengyelországba méne. Ezt az egyezést [végzést] megértvén Rudolphus secundus [II. Rudolf], igen báná, látván, hogy Erdély tölle el akar szakadni; melynek ellene is álla, mert legottan Mihály vajdának íra és parancsol: hogy hamarasággal készüljön, és Báthori Andrást az országból verje ki, hogy az ország a törökkel ne egyezzen meg.”

Zsigmond fejedelem unokatestvére, András nem volt még harminc esztendős, amikor rendkívül súlyos helyzetben Erdély élére állította őt a sors szeszélye. A kortársak közül némelyek szép, de szerény szellemi képességű embernek mondták őt, amíg mások – a többség – a „család eszének". Úgy tűnik, ez az utóbbi megítélés áll közelebb az igazsághoz. Az átlagon felüli műveltségű, művészetkedvelő egyházfejedelem lengyelországi püspöki székhelyét kiváló építészeti alkotásokkal gazdagította. Tudjuk, hogy pártfogolta többek között Balassi Bálintot is. 1594-ben Zsigmond az ő tanácsát is kikérte a török politika kérdésében. Andrásnak akkor az volt a véleménye: Erdély csatlakozzék ugyan a törökellenes táborhoz, de a történeti jogalap megőrzésével és az alkotmányos formák megtartásával. Miután a többség András javaslatát támogatta, az elegendő volt ahhoz, hogy a megtorlások idején távollétében őt is elítéljék. Ezt követően a bíboros Zsigmond ellen munkálkodott Rómában és a nyugat-európai udvarokban. Ezzel a tevékenységével csupán akkor hagyott föl, amikor Zsigmond, kellő biztosítékok mellett, hazacsalogatta őt. A művészetpártoló, elméletileg képzett bíboros fejedelemként, gyakorlati politikusként kudarcot vallott. A török elleni harctól távol maradt, viszont a török mellett sem állt ki. Ez a határozatlan magatartása szinte törvényszerűvé tette mielőbbi bukását.

Báthory András megbuktatója Mihai Viteazul havasalföldi uralkodó volt, de ha ő nem lép színre, akkor Bocskai István tölti be ugyanezt a történelmi szerepet. Az új fejedelem Bocskait akarta felelőssé tenni bátyja haláláért. A személyes biztonságában is veszélyeztetett egykori váradi főkapitány a Habsburg kormányszervek támogatásával hadat gyűjtött a *Partium*ban, majd Báthory András ellen vonult. Kortársi vélemény szerint, ha Bocskai „Mihály vajdánál elébb érte volna be a Cardinalist [Báthory Andrást], ő is belé kapott volna a fejedelemségbe. De már a vajda [Mihai] a székbe is ült vala. Így ezért Kolozsvárról megtére Bocskai István az ő angyalaival [hajdúival]."

Mihai Viteazul havasalföldi uralkodó, akit Makkai László 1948-ban megjelent munkájában a török elleni háború utolsó „kereszteslovagjának" nevezett, fegyverrel döntötte meg Báthory András uralmát. A csatára 1599. október 28-án került sor Sellemberknél. Mihai győzött. A menekülő Báthory Andrást a Mihai mellett nyilatkozó székelyek ölték meg. A kezdetben a Habsburg udvartól is támogatott győztest a csata után az erdélyi rendek fejedelmüknek ismerték el. Ám az ő hatalomra kerülése nemcsak belső zavarokat okozott, hanem egyúttal a török elleni háború folytatását is jelentette, amit az erdélyi nemesek már egyre kevésbé akartak. Ezért fondorlattal élve – Mihait áruló tervekkel és egyéb dolgokkal megvádolva – Basta császári tábornagyot Erdély új ura ellen fordították. Ily módon 1600 nyarán együttes erővel megdöntötték uralmát. Mihai a prágai udvarba ment ügye tisztázása végett. Az erdélyi nemesek ezután a rászedett Bastát „kibeszélték" az országból, majd visszahívták a trónra a most már török orientációt képviselő Báthory Zsigmondot. A Habsburg udvar stratégiai és hatalmi szempontoktól vezérelve nem akart belenyugodni Erdély újabb elvesztésébe, ami azt jelentette volna, hogy Havasalföld és Moldva is kiválik a török elleni szövetségből, ezért Bastát és Mihait haddal indította Zsigmond uralmának megdöntésére. 1601 nyarán a két vezér a goroszlói ütközetben vereséget mért a fejedelem hadára. Basta ekkor, félelemtől és féltékenységtől vezérelve, orvul meggyilkoltatta Mihait. Mihai Viteazul személyét és politikáját meglehetősen eltérően értékeli a román és a magyar történetírás. Az utókor román történészei, újabb kori eszmei közösségi mozgatórugókat visszavetítve emelték ki és duzzasztották föl – nem kis mértékben idealizálva – Mihai személyét. A magyar történetírók többsége viszont csupán

kíméletlen eszközökkel érvényesített egyéni hatalmi ambíciókat volt hajlandó tudomásul venni vele kapcsolatban, főként a magyar históriában játszott szerepét illetően. Az igazság valahol a középúton van, s Mihai életművét is csak akkor láthatjuk teljesen tisztán, amikor megnyugtató módon feldolgozzák majd a tizenöt éves, török elleni háború történetét. Annyi bizonyos, hogy az erdélyi lakosság nem sokat nyert Mihai meggyilkolásával. Az Erdélyben bevezetett császári katonai kormányzat jóval keményebb volt Viteazulénál. Basta kormányzása az egyre fokozódó és egyre nehezebben elviselhető háborús terhek mellett számos ponton sértette az erdélyi nemesek osztályérdekeit is. Nem csoda tehát, hogy ilyen körülmények között egyre kívánatosabbnak tűnt előttük a békés török vazallusi állapotokat szavatoló Báthory Zsigmond uralma.

Vajon miért támogatta a Porta azt a Báthory Zsigmondot, akinek döntő szerepe volt Erdély elszakításában és a török seregek havasalföldi vereségében? Erre a legtömörebben Illésházy följegyzéséből kaphatjuk meg a választ. A szerző 1600-1601 teléről szólva így beszél: „Télben az törökök az frigyet igen sollicitálják [sürgetik], de az németeknek igen kevés kedvek vala hozzá, mind azt mondják vala, hogy immár megfárasztottuk őket." Az óriási világbirodalom ez idő tájt valóban hatalmi válságba jutott, mind gazdasági és társadalmi, mind politikai és katonai tekintetben. A birodalom vezetői attól tartottak, hogy ha így halad a dolog, végül kénytelenek lesznek kiüríteni a magyarországi foglalások jelentős részét. A többszörös portai követséget járt erdélyi Borsos Tamás írja, hogy török hatalmasságok azt mondták neki: 1604-re a perzsa háborúk és a belső bajok miatt „oly igen megfogyatkozott volna az török császár ereje, hogy ha Bocskai István az német ellen kardot nem fogott volna, *csak másod esztendőben is közel az magyar birodalom az magyar korona alá visszajött volna"*. Ám korántsem ez az egyetlen olyan adat, amely arról tanúskodik, hogy a török birodalom ereje ez idő tájt megrendült. Ugyanerre utal például Tárikh-i-Pecsevi török történetíró néhány megállapítása, valamint Lello sztambuli portai angol követ több, 1607-es jelentése is. A magyar kortársak közül a dunántúli Petthő Gergely azt jegyezte föl 1604-ről szólva: „igen szép és kévánt alkalmatosság és mód jelentette volna magát szerelmes hazánk és *nyomorult országunk jó részének való megszabadulásában török ellenségtül"*. A török birodalom meggyöngülését bizonyítja többek között az a körülmény is, hogy a háború 83 jelentősebb ütközetében és várharcában a török fél csupán húsz alkalommal diadalmaskodott, 63 esetben a keresztények győztek.

Nem meglepő hát, hogy a török vezetés örömmel fogadott és támogatott bárkit, aki késznek mutatkozott és képesnek látszott arra, hogy Erdélyt visszavezesse a korábbi vazallusi állapotba. A meggyöngült birodalom azonban az ünnepélyes szultáni ígéretek ellenére sem tudta megvédeni Zsigmond trónját. A fejedelem éppen ezért, egyre reménytelenebbnek látván a Habsburg-ellenes küzdelmet, tárgyalni kezdett a fejedelemség kormányzásával megbízott Basta tábornaggyal Erdély újbóli átadásáról. A török párti Hídvégi Mikó Ferenc szavaival Zsigmond „örömest szeretné is a fejedelemséget, de az erdélyi fejedelemség fáradsággal, gonddal, búval jár, sok félelmes állapotokkal, ő ezt nem szereti; a békességes fejedelemséget nagy bátorságban, örömest igazgatná".

Ami a „sok félelmes állapotokat" illeti, azokra fény vetődik abból a levélből is, amelyet Zsigmond 1602. július 3-án írt Dévárol Csáky István erdélyi főkapitánynak. Arra kérte a címzettet, hogy siessen hozzá, *mentse meg őt saját erdélyi híveitől:* „Uram, nem jó itt énnekem, *az megbódult beste kurvafiak* közt, jöjjön hamar kigyelmed, mehessek oda Basta uramhoz, de úgy jöjjön, hogy annyin legyen [a fegyveres kíséret], hogy bátorságos

Mihály vajda arcképe

legyen." Más kortársi forrásból tudjuk, hogy Báthory Zsigmond az év augusztusában már Tokajba érkezett császári katonák kíséretében. Innen azután „a császárhoz felmegyen gratia [kegyelmet] kérni és ugyan oda fel marada, azután nem jüve alá mind halálig". Arról, hogy miként élt Prágában, ezeket olvashatjuk: *„Életig való rabságban tarták Báthori Zsigmond fejedelmet a németek a sógorságért."* 1604-ben „*inkolátust",* vagyis honosítást nyert Csehországban, majd 1606-tól az övé volt a libahovicei uradalom.

Csehországban érte Zsigmondot a Bocskai István vezette Habsburg-ellenes felkelés híre. Ennek kapcsán ismét a Habsburg „nagypolitika" előterébe került a személye. Rudolf császárnak 1606 nyarán az ötlött az eszébe, hogy a magyarországi ügyeket irányító Mátyás főherceg és Bocskai István kiegyezésének meghiúsítására a csehországi birtokain élő Báthory Zsigmondot használja fel eszközként. A meglehetősen sanyarú körülmények között tengődő egykori fejedelmet a császári parancs értelmében most ünnepélyesen fogadták Prágában. Az udvar közelében, az érseki palotában szállásolták el, a császár személyes vendégeként. Egy rövid hétig sorra látogatta őt a spanyol és a velencei követ,

azután július 26-án Rudolf elé került személyes meghallgatásra. A császár előadta neki a tervét, mire Zsigmond őszintén megmondta, hogy erdélyi jó ismerősei többnyire meghaltak, az új körülményekről pedig nem kellően tájékozott, így aligha tudna megfelelni a várakozásoknak. Erre a csalódott Rudolf „ejtette" őt, és mehetett vissza száműzetésnek is beillő életét folytatni a birtokán. Az év decemberében a császár még utoljára próbálkozott vele. Magához hívatva, ismét feltette neki a kérdést: hajlandó-e Erdélyt Bocskaitól a maga számára elfoglalni? „Báthory Zsigmond azonban – írja Károlyi Árpád –, s ez *józan eszére vall,* azt feleié, hogy teljesen megfelelő haderő és pénzsegély nélkül nem vállalhatja a feladatot."

Elutasító válasza ellenére olyan hírek kezdtek terjedni Magyarországon, hogy már készítik is mellé a vallon hadakat. Thurzó György királyi biztos 1607 márciusában aggódva írta Mátyás főhercegnek: gondolja meg, mennyit szenvedett ez az ország, és mennyi új baj támadna, ha igazaknak bizonyulnának ezek a hírek! Zsigmondot, noha békésen élt, egy időre mégis fogságba vetették. Onnan kikerülvén „Anno 1613 Báthori Sigmondnak meg szánná Isten sok nyomorúságát és kivevé ez világból Prágában guta ütéssel..." Más hírek szerint méreggel tették el láb alól.

Báthory Zsigmond helye a magyar históriában

A 17. század végén egy ismeretlen erdélyi históriás költő – talán Rozsnyai Dávid, „az utolsó török deák” – így idézte Erdély egykori fejedelmének emlékét:

„Másik Polycrates valál szerencsével,
De nem tudtál élni vélle s az idővel;
Addig főzéd étked: hopp itt, hopp ott levél –
Két helt halál belé, hol testtel, hol szívvel.

Lesz vala határunk, ha tudsz vélle élni,
Mons Haemus Dunán túl, tudna erről szollni;
De már vélled együtt azt merjük mondani,
A mit elmúlattál, nem fogjuk elérni.

De nagyobbat mondok, s azzal rekesztem bé:
Még feles ármáda sem hathata úgy bé,
Mint te egy szál karddal vágtál vala jól bé;
De addig lől ki s bé – más fűte neked bé.”

Ezek a históriás verssorok – összehasonlítva a Bocskai Istvánról, Báthory Gáborról, Bethlen Gáborról és I. Rákóczi Györgyről szóló hasonló értékelésekkel – arra utalnak, hogy a 17. század végi erdélyi társadalomban már voltak olyanok, akik higgadtan ítélték meg Báthory Zsigmond személyét és uralkodását. Bethlen Miklós önéletírásában azonban még túltengenek az olyan törvénytelenségekre való hivatkozások, amelyek Báthory Zsigmond uralkodása idején történtek Erdélyben. Különösen sokszor utal a híres emlékező az 1594-es kolozsvári tragédiára, amikor az erdélyi társadalom legelőkelőbbjeinek jutott osztályrészül hóhérpallos, kötél vagy száműzetés! Úgy tűnik, ez a momentum vált meghatározóvá az utókor tudatában is, valamint az a körülmény, hogy Erdélynek a török elleni szövetségbe való kényszerítése csupán átmeneti eredménnyel járt, és nem sikerült Zsigmondnak a régi vazallusi állapotok visszaállítására irányuló próbálkozása sem. Életrajzírója, az őt meglehetősen keményen és nemegyszer méltánytalanul megítélő Lénárt József ezt így fogalmazta meg: „Alkalmatlan időben, oktalanul végrehajtott elszakadása a töröktől – bár élete fénypontját e hadjárat képezi – hosszas és kínos veszedelembe dönti Erdélyt: Magyarországon nem segített, sőt megnövelte a hódoltságot, mert a törököt egész ereje kifejtésére ingerlé, végül azt művelte, hogy a nemzetiségek elhidegülése, mely a Basta és Mihály korában annyi anyagot talált, gyűlöletté vált, s oly mély gyökereket vert, hogy annak hatása, különösen Erdélyben, századok múltán is érvényesíté magát”. Nem kell hosszabban bizonygatnunk, mennyire egyoldalúan elfogult, tendenciózus ítéletalkotás ez. Annál sajnálatosabb, hogy ehhez sokban hasonlóak a későbbi történetírói értékelések is, mondhatni egészen napjainkig. Ez utóbbi körülmény miatt kissé hosszabban kell hogy időzzünk Báthory Zsigmond külpolitikájának megítélésénél, mielőtt azt vennénk szemügyre, mennyivel volt zsarnokibb vagy „véresebb” Báthory Zsigmond belpolitikája a többi erdélyi fejedelemnél.

Először talán azt vizsgáljuk meg, hogy *alkalmatlan időben és oktalanul* történt-e Erdély elszakítása a töröktől 1594-ben? Ami az idő alkalmas vagy alkalmatlan voltát illeti, ennek vizsgálatánál két alapvető tényezőt kell számba vennünk: a magyarországi hadi helyzetet és a Porta erdélyi politikáját. A történeti tények arról tanúskodnak, hogy Zsigmond akkor kezdte erőltetni a töröktől való elszakadást, amikor a királyi Magyarországon a török elleni táborba gyűlt minden úr és nemes ember – még a „betegesse is", amikor Esztergom bástyáit ostromolta Balassi Bálint, Thurzó György, és rajtuk kívül számos itáliai és német „fő ember", nem törődve az ágyúk, szakállasok és tarackok rájuk zúduló tüzével. Ebben a lelkes hangulatban sürgette és erőszakolta ki egy huszonegy esztendős ifjú, *hogy az erdélyiek ne nézzék tétlenül a magyarországiak vére hullását,* s mi több, *ne ellenük induljanak hadba, hanem mellettük,* a haza és a kereszténység közös ügyéért küzdve. A Porta ugyanis nem semlegességet követelt Erdélytől az általa kirobbantott háborúban, hanem aktív katonai közreműködést. III. Murád szultán már 1591 júniusában megparancsolta Báthory Zsigmondnak, hogy „...az bécsi királynak intézkedéseit, gonosz szándékát és terveit valamely beavatott egyéntől kikémleljed!" 1592-ben a Porta fontos hadfelszerelési cikkeket követelt és kapott Erdélytől, és 1593-ban már az aktív hadba szállást rendelték el az erdélyieknek magyarországi véreik ellen. Mindez arra utal, hogy az 1594-es döntést helytelen lenne akár alkalmatlan időben történtnek, akár oktalannak tekinteni.

Vitathatatlan tény, hogy ez a hadba lépés komoly anyagi és véráldozatot követelt Erdély népétől. Minden bizonnyal többet, mintha a török oldalán vesz részt a küzdelemben. Egyes becslések szerint a tizenöt éves háború miatt közel kétszázezer fővel csökkent a fejedelemség lakossága. Ennek a veszteségnek csak egy töredéke származott a török ellen vívott ütközetekből. Sokkal nagyobb volt azoknak a száma, akiket az időnként Erdélyen végigvonuló idegen katonák leöldöstek, vagy fogságba, rabszolgapiacokra hurcoltak. Még többen voltak azok, akik a háborús terhek és pusztítások nyomán támadt éhínség és járványok áldozatai lettek. Ám legalább ekkora pusztítást szenvedett el a háború folyamán a királyi Magyarország népe is, amely még több véráldozatot hozott a török elleni harcokban, mint Erdély lakossága! Így legfeljebb arról lehet szó, hogy az ilyesmiktől elszokott – illetve hozzá nem szokott – erdélyiek *szubjektíve* súlyosabbnak érezték és jobban sérelmezték a terheket és szenvedéseket, mint a magyarországiak. Éppen ezért, ha nem tesszük magunkévá a szűk szeparatista és provinciális szempontokat követő úgynevezett transzszilvánikus szemléletet, akkor *Zsigmond 1594-es döntését* még az elszenvedett pusztítások figyelembevételével is *össztársadalmi, nemzeti érdekeinknek megfelelő lépésként kell értékelnünk.*

Kevésbé egyértelmű lehet Zsigmond 1598 utáni külpolitikájának megítélése, amikor is a fejedelem, Erdélyt önkényesen kiszakítva a törökellenes koalícióból, vissza akarta állítani a régi vazallusi állapotokat. Történetírásunk napjainkban is hajlik arra, hogy Zsigmondnak – és e politika folytatóinak – ezt a törekvését *egyértelműen* a magyar nemzeti érdekeknek megfelelő politikaként minősítse. E nézet képviselői alapvetően arra hivatkoznak, hogy a tizenöt éves háborúban a Habsburgok és a velük egyesült erők „nem voltak képesek legyőzni a török hatalmat", ezért a hadjáratok csupán szörnyű pusztulást hoztak mind Magyarországra, mind Erdélyre. Ezzel szemben bebizonyosodott, hogy a Habsburgok fennhatósága alól kiszakadt 17. századi erdélyi állam „a török függőség mellett is képes volt gazdaságilag, politikailag, kulturálisan egyaránt fejlődni". Csakhogy ez a nézet – amely különben fellelhető jelen munka szerzőjének korábbi írásaiban is – figyelmen kívül

hagy néhány rendkívül lényeges momentumot. Így például azt a körülményt, hogy egy adott háború idején a szemben álló félhez való csatlakozás csupán abban az esetben minősülhet alapvetően pozitív cselekménynek, ha a szemben álló fél az össztársadalom számára kedvezőbb gazdasági, társadalmi és politikai lehetőségeket biztosít a meglévőknél, és ha ez a csatlakozás nem jár a nemzeti önállóság feladásával. Tehát csakis abban az esetben, amikor az átállást eredményező osztálytörekvések a társadalom egészének – vagy legalábbis számottevően nagyobb részének – az érdekeit fejezik ki. Arról az alapvető fontosságú kérdésről, hogy az 1599 és 1604 közötti időszakban vajon a török elleni harc folytatása vagy a török vazallusság önkéntes vállalása fejezte-e ki inkább a társadalom nagyobb részének az érdekeit, csakis a tizenöt éves háború történetének kellő szintű feltárása után lehet felelősséggel nyilatkozni. Számos jel azonban már most is arra utal, hogy *ha Erdély nem kezdi meg az önkényes kiszakadást a török elleni szövetségből már 1598-ban, akkor a fegyveres küzdelem sokkal kedvezőbben is végződhetett volna a törökellenes erők számára az 1606. évi zsitvatoroki békében rögzítetteknél!*

Mindez arra int bennünket, hogy Báthory Zsigmond külpolitikájának megítélésénél ma még nem mondhatjuk ki a végső szót. Ez a külpolitika ugyanis szerves részét alkotta a közép-európai és a kelet-európai népek törökellenes harcának, amely harc egyes jelek szerint egészen másként is *végződhetett* volna. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy Báthory Zsigmond kényszerítő történelmi körülmények hatása alatt döntött mind 1594-ben, mind 1598-ban, és hogy ezek a döntések korántsem csupán egyéni elhatározások eredményei voltak, hanem az uralkodó osztály kisebb vagy nagyobb csoportjának álláspontját fejezték ki. Mind az 1594-es, mind az 1598-as döntésben jelentős szerepet játszott például az a Bocskai István, akinek tevékenységét – e két adott esetben is – a magyar történetírás egészen másként ítéli meg, mint Báthory Zsigmondét. Ez pedig mindenképpen furcsa, méltatlan különbségtétel.

Báthory Zsigmond belpolitikájának értékelésénél fölöttébb lényeges szempont, hogy az ő uralma mennyiben tekinthető „zsarnokibbnak" vagy „véresebbnek" a többi erdélyi fejedelemnél. Pontos számok nem állnak rendelkezésünkre, de ha csupán nagyjából vesszük is számba a nemzeti fejedelmek uralkodása alatt elkövetett törvénysértő cselekményeket, akkor is azt kell mondanunk, hogy Zsigmond uralkodása a 16. század végi „zord idők" ellenére sem mondható lényegesen „véresebbnek" vagy „törvénysértőbbnek", mint a legtöbb erdélyi fejedelemé. Elegendő talán utalnunk a Báthory István alatti megtorlásokra, vagy például Apafi Mihály törvénysértéseire, hogy belássuk, *nincs alapvető különbség* az ő uralkodásuk vagy Zsigmondé között – az uralmi eszközök terén. Azt még a végletesen transzilvánikus és erdélyi nacionalista szemléletű Rugonfalvi Kiss István is leszögezte, hogy „kimutathatólag Erdélyben több politikai bűnöst ítéltek halálra, mint kimutathatólag a Habsburg királyok Magyarországában". Ennek az irányzatnak egy másik képviselője is elismerte, hogy az erdélyi fejedelemségben nem volt olyan hatékony erő, amely korlátozhatta volna a fejedelmek „önkényét".

Az erdélyi uralkodó osztály legelőkelőbbjeinek olyan tömeges kivégeztetése, mint 1594-ben, korábban csak a kerelőszentpáli csata utáni megtorlás alkalmával fordult elő. Ám ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy más erdélyi fejedelmek alatt ne lett volna ilyen – vagy még nagyobb – számú törvénysértő per és megtorlás! Hogy mégis miért Báthory Zsigmond neve maradt fenn az utókor tudatában is elrettentő példaként? Ez több tényező együttes eredménye. Hozzájárult ehhez Zsigmond *katolikus volta* mellett *életművének kudarca,* valamint az, hogy a 17. században más irányt vett az erdélyi politika, mint az ő

uralkodása idején. Ebbe a vonalba – amely élesen Habsburg-ellenes és protestáns volt – semmiképpen sem illett bele Báthory Zsigmond rehabilitálása. Még az udvarában nevelkedett, és mind külsőségeiben, mind uralkodási módszereiben jórészt őt utánzó Bethlen Gábor is csak csendben rótta le kegyeletét távolba szakadt egykori ura sírjánál. S ha nem is tudjuk elfogadni azt az általa sugalmazott értékelést, amely Erdély legjobb fejedelmének nevezi Báthory Zsigmondot, azt is vitatnunk kell, hogy kirívóan zsarnoki ura lett volna Erdély lakóinak.

Báthory Zsigmond kora gyermeke volt, mind fejedelemként, mind magánemberként. Korai árvasága, nem mindig ideálisnak mondható neveltetési körülményei, szexuális zavarai motiválhatták ugyan cselekedeteit, de fejedelmi döntéseit alapvetően azok a hatalmi elvek határozták meg, amelyek szinte minden egyes fejedelmi kortársáét! Ha majd egyszer a magyar történetírás elfogulatlanul és előítéletek nélkül fog hozzá Zsigmond személyének és uralkodásának értékeléséhez, ha számba veszi a magyar kultúra és művészet fejlesztése érdekében tett intézkedéseit és adományait, ha nem transzilvánikus és protestáns előítéletektől befolyásoltatva értékeli az 1594-es politikai fordulatot – akkor minden bizonnyal a jelenlegitől sok tekintetben eltérő Báthory Zsigmond-portré kap helyet a török hódoltság korának magyar históriájában.

Véleményünk szerint *Báthory Zsigmond alakja ebben az esetben sem kerül egy szintre a 16-17. századi magyar történelem legnagyobbjaival.* Ám nem tekintik és nevezik többé „véres kezű magyar Nérónak" sem, akivel kapcsolatban legfeljebb arról lehet vitatkozni, hogy az „őrjöngők" vagy a „gonosztevők" közé sorolandó-e? A történelemhű Báthory Zsigmond-portré minden bizonnyal közel kerül majd ahhoz a képhez, amelyet a végrendelkező szabadságharcos fejedelem, Bocskai István és a szilárdan hitt égi bíró elé vezető útját egyengető Bethlen Gábor hagyományoztak róla az utókornak. Mindehhez persze elengedhetetlenül szükséges az erdélyi Báthory-kor egész időszakának újabb kutatásokon nyugvó, és protestáns-ortodox vonásoktól mentes újraértékelése. Csakis ennek megtörténte után állhat előttünk tisztán mind Báthory Zsigmond 1594-es és 1595-ös tevékenységének történelmi súlya és jelentősége, mind pedig a cselekvési lehetőségeit korlátozó erőviszonyok pontos képe.

Ennek a „rossz hírű" Báthorynak az értékelésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy 1594-ben egy huszonegy esztendős fiatalember került a történelem viharának kellős közepébe! Ez a nem elhanyagolható momentum is magyarázza, hogy az előtte tornyosuló feladatoknak miért csak részben tudott megfelelni. Két világbirodalom harcának ütközőpontjába került, ahol bizony még a nála jóval idősebb és tapasztaltabb Bocskai István is sokszor tévesen ítélte meg a lehetőségeket! Igaz, neki a sors megadta, hogy korrigálhassa tévedéseit, ami Zsigmondnak nem jutott osztályrészül. Emiatt Zsigmond bukott politikusként fejezte be rövidre szabott életét. Közvetlen utódai nem lévén, senki sem akadályozhatta meg, hogy egyedül őrá hárítsák mindazon kedvezőtlen fordulatok és következmények terhét, amelyben igazság szerint másoknak is osztozniuk kellene. Olyanoknak is, akikhez sokkal kegyesebb volt a sors, és méltányosabb az utókor emlékezete.

Gábor, az „erdélyi Casanova”

.Rusztem tízezer szüzet tett anyává, de a Bolondkirály [Báthory Gábor] tízezer anyát tett magának szűzzé... s mikor már senki más fel nem izgatta lelkét és tüzet, akkor így szólt: Jaj szolgám, jaj lelkem, hozd el nekem az én egyetlen húgomat, az én anyámnak méhéből eredettet! S mikor elhozták s ragyogó kösöntyűkkel ékesen elébe vezették, akkor így kiáltott a Bolondkirály: »Testvérem, nekem nincs erőm, hogy tégedet fogadjalak, jöjj hozzám!« És hétszer anyává tette az ő leánytestvérét s hétszer elvetéltette, mint aki az ételt torkára dugott ujjakkal eltávolítja, hogy újra örvendhessen az ízes falatoknak.”

***(MÓRICZ ZSIGMOND:* ERDÉLY, TÜNDÉRKERT. BETHLEN GÁBOR 1613-AS SZULTÁNI AUDIENCIÁJA.)**

„Gábris vitéz” halála és utóélete

Báthory Gábor származási körülményeiről azt tudjuk, hogy édesapjának, Somlyai Báthory Istvánnak Bebek Zsuzsannával kötött házasságából kilenc gyermeke született. A négy első nem élte túl a gyermekéveket; Gábor ötödiknek látta meg a napvilágot. Amikor ő született, a büszke apa szokatlan kedélyességgel az alábbiakat írta be a családi naptárba:

„1589. 15. aug. Gábris vitézt ez nap adta isten ez világra, három és négy óra között.” A bejegyzés furcsának tűnhetett a körülötte állóknak. Vajon ki tudhatja, megéri-e egyáltalán az újszülött azt a kort, amikor már joggal vitéznek nevezhetik?

Az atyai bizalom ez alkalommal beteljesedett: az újszülött megérte a férfikort. Az atya azonban már nem láthatta felnőtt fiát, és nem olvashatott tőle olyan levelet, amelyik így kezdődött: *„Nos Gabriel de Bathor Dei Gratia Princeps Transsylvaniae, Partium Regni Hungariae Dominus et Sicolorum Comes...* [Mi, Báthory Gábor, Isten kegyelméből Erdély fejedelme, Magyarország részeinek ura és a székelyek grófja...]”

Fejedelemgyilkosság a Velencze utcában

Azon a bizonyos őszi délutánon díszes üvegezett hintó gördült a híres váradi bástyák felé. Benne négyen ültek: Báthory Gábor fejedelem, Géczi András fejedelmi tanácsos, valamint két apród, Lónyai Farkas és Komáromy András. S ott kuporgott Báthory lábainál kedvelt kutyája, a Tacskó.

Az ifjú fejedelem gondterhelten nézett maga elé. Nem sokkal előbb kocsiztak ki a várból, hogy Géczi Andrásnak és Abafi Miklósnak – a királyi Magyarországról érkezett segélyhad parancsnokának – a javaslatára megszemlélje a Várad körül táborozó segélycsapatot. Nem sokan voltak ott, mindössze kétezren, s ez ugyancsak csekély erőnek számított a Bethlen Gábor ellenfejedelem mellett felvonult hatalmas török-tatár hadhoz képest. Ez a körülmény joggal aggasztotta a fejedelmet.

Amikor a szűk Velencze utcába értek, hirtelen vad lódobogás verte föl az október végi délután álmos csöndjét. A gondolataiból ocsúdó Báthory Gábor mindössze annyit láthatott, hogy a hirtelen fölbukkanó lovasok kavargó tömege beszorítja a hintót az egyik Pece-parti ház kertjébe. Puskalövések dördültek. Egyelőre a levegőbe. A mit sem értő fejedelem megzavarodottan és kérdőn tekintett Géczire. Talán valami nem várt üdvözlés? – villanhatott át az agyán. Ám az első tanácsos hirtelen kiugrott a hintóból, magára hagyva ott a fejedelmet a két apróddal meg a kutyával. Meg a tokba beszíjazott puskákkal, amelyeket nem lehetett elővonni!

Újabb sortűz dörrent, de most már nem a levegőbe, hanem a hintóra. Egy golyó Báthory testébe fúródott, aki meztelen kardjával a kézben kiugrott a járműből. Egy közeli fűzfához rohant, és hátát nekivetve várta támadóit. Talán ekkor még bízott óriási erejében és ügyességében. És abban., hogy Géczi rövidesen segélyt hoz. Hiszen már három esztendővel ezelőtt, a széki merénylet alkalmával is el akarták tenni láb alól, s lám, az Isten akkor is megoltalmazta! Talán most is kegyes lesz hozzá... Harcra készen várta az orgyilkosokat. Mellette a két halálsápadt, de uráért meghalni is kész apród, és a vadul csaholó kutya.

A merénylők – vagy ahogyan az esetet megörökítő krónikás írja, a „subornatus sicariusok [kirendelt gyilkosok]” – már rajtuk voltak. Előbb a két apródot vágták le,

miközben a bámulatos erejű ifjú fejedelem, kétségbeesetten küzdve életéért, rendre osztogatta kardjával a súlyos csapásokat. Élete utolsó pillanataiban még szembenézhetett merénylőivel. Közülük néhányat személyesen is jól ismert. Így Szilasy Jánost, az egykori kóbor molnárlegényből lett hajdúkapitányt, Ladányi Gergelyt, egy gazdag nemesi család hajdúsorba került fiát, végül Zámbó Balázst, aki az 1607-es hajdúfelkelés idején vált híres kapitánnyá. Mindhárman jelentős birtokokat és egyéb gazdag adományokat kaptak tőle, s most íme, mégis az életére törnek! Kegyetlenül kaszabolták, szúrták-vágták a magánosan védekező Báthoryt. Ekkora túlerővel szemben legfeljebb a mesékben győz a királyfi, vagy a legkisebb fiú. Noha Báthory Gábor a tudós Szalárdi János megemlékezése szerint „vitéz, bátor szívű... dali szép termet, nagy erő, ki akármi erős lólábra való patkót kezeivel megszorongattván ketté szakasztó" erős ifjú volt, ennyi támadó ellenében nem győzhetett. Végül is legyűrte őt a túlerő: több halálos sebből vérezve hanyatlott a merénylők lábaihoz. Azok régi hajdúszokás szerint az összekaszabolt holttestet azonnal megfosztották nemcsak minden értékétől, de még a testi ruhájától is, majd a mezítelen, véres tetemet a Pece-patak vizébe dobták.

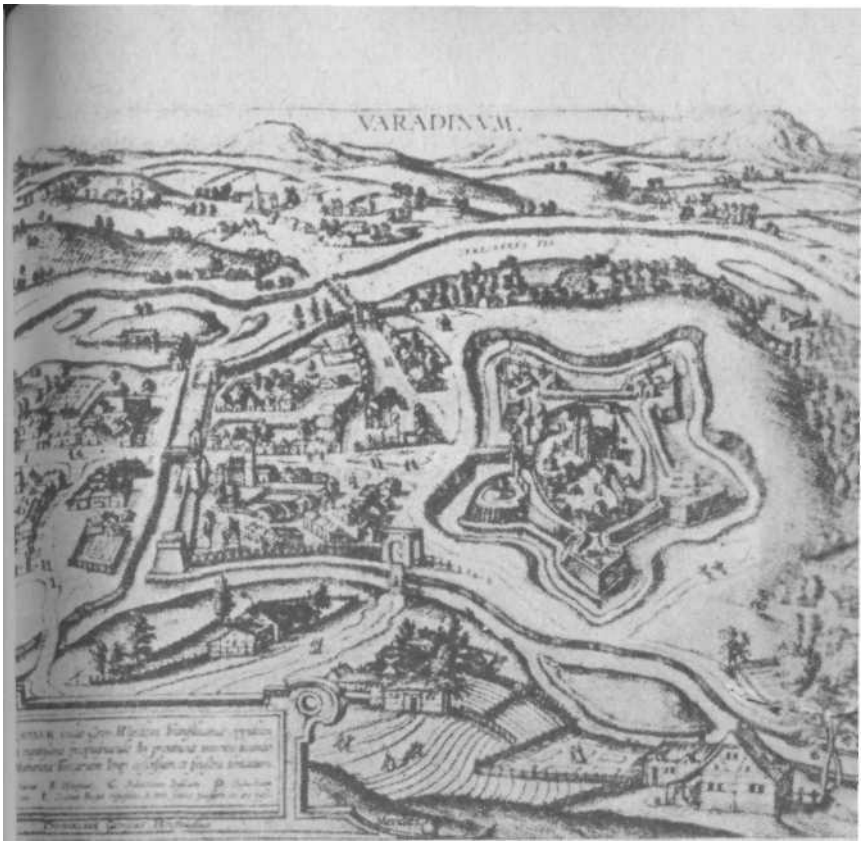

Nagyvárad látképe a 16. század végén

A gazdáját reménytelenül védő és a csizmáikat mardosó kutyát nem bántották. Az a gyilkosok távozta után is ottmaradt ura mellett, és elkergette az odakódorgó éhes ebeket. A kortárs krónikaíró így örökítette meg a hű kutya viselkedését: „Az eb hívebb volt minden magaajánló barátinál és híveinél." Majd hozzáfűzte: „Itt az egy proverbiumként [közmondásként] veheted eszedbe: hogy míg a szerencse fénylik, sok barátod vagyon, de ha a szerencse elfordul, egyedül maradsz."

Báthory Gábor valóban magára hagyatva viaskodott a bérgyilkosokkal a Pece partján, de a kortársak emlékezete nem fordult el tőle tragikus halála után. A merénylet körülményeit részletesen lejegyző Szepsi Laczkó Mátétól tudjuk, hogy amikor katonái tudomást szereztek az eseményről, „igen megzendülének, a fejedelmet igen szánták, és Nagy Balázs, a gyalogok kapitánya a testet fölvevén, szállására vitte, azután szekérre tévén, Ecsedbe vitte". Arról, hogy milyen körülmények között jutott is el a tetem végső nyughelyére, „Öreg" Rákóczi György tudós levéltárosa, Szalárdi János tájékoztat bennünket. Elmondja, hogy Báthory Gábor „felmészárolt teste" egy hitvány, két tehén vontatta kasos szekéren hurcoltatott Adorjánig. Itt a „nagy" Csáki István özvegyének, „a nagy jeles fejedelem ember veszedelmén, s méltatlan esetén, siralmas sorsán nagyon megesvén a szíve", saját hintóján és lovaival vitette a holttestet Ecsed várába, ahonnan Nyírbátorba szállították. A sekrestyében volt kiterítve egészen 1628. szeptember 18-ig, amikor is fejedelmi utódja, Bethlen Gábor által „azon nyírbátori templomban nagy méltóságos pompával és tisztességgel temettetett vala".

„Gábris vitéz" a kortársak emlékezetében

Alig lépte át a huszonnégy esztendős Báthory Gábor az élet és halál titokzatos határmezsgyéjét, hosszú halotti búcsúztatóban méltatta tetteit egy magát meg nem nevező költő:

„Tündérhez hasonló pártolkodó ország,
Éltem elfogyató áruló uraság,
Benned éltem nekem volt csak kevés vígság,
Mert szép szín alatt járt benned minden alság."

A korabeli szokás szerint a halott Báthory szájába adva mondandóját, az énekes így siratja el a meggyilkoltat:

„Oh szép nemzetségim, vitéz Báthoriak,
Szánjatok, hol vattok, mert vadak, madarak
Siratnak, kik szánnak sok jó vitéz ifjak,
Erdéli urakban kik elmarattanak."

A költő ezután Báthory Gábor nevében szidja a szászokat, akik a törököt ellene behívták, s „Bötlen pogány Gábort" ellene támasztották. Ez a szidalom nem is volt alaptalan, hiszen a Bethlent fejedelemmé tevő török had valóban „számtalan szüzeket rabságra hajtott, és sok magyar vitézt is levágott". A fejedelem halálát pontosan úgy írja le a költő, amint az Szepsi Laczkó Máténál olvasható. Ez utóbbi a meggyilkolt Báthory Gábort „vigyázó és oltalmazó" fejedelemnek nevezte. A fejedelem úgy esett el, hogy a „sas", vagyis a Habsburg hatalom, illetve a „fene bestia", azaz a török között oltalmazta a magyarságot.

„Gábris vitéz”

Beszámol arról a legendáról is, amely a holttesttel kapcsolatban kapott szárnyra: „Báthori Gábor megholt teste Ecsed várában halála után sokáig verítékzik minden embernek csudájára és álmélkodására. Tököly Miklós és mindenek, kik mellette forgolódnak vala, ez dolognak szemekkel látott tanúbizonysági, sőt keszkenőcskével sokszor ugyan letörlötték a verítéköt róla.” S hozzáteszi: „Talán vindictát példázott”, vagyis bosszúállásra szólított ez a jelenség. Nagy Szabó Ferenc, a világlátott marosvásárhelyi polgár is azt bizonygatta emlékiratában, hogy a nyírbátori sekrestyében a holttest tizenhat esztendőn keresztül „meg nem rohadt, hanem szép volt, mintha csak mostanában tették volna oda: bűzi sem volt – a ki ott volt, az mondotta nékem, nem csak egy ember a ki temetésin ott volt” (az 1628-ban rendezett temetésen). „Jó fejedelem”-nek nevezi őt Nagy Szabó Ferenc is, akinek „practica” áldozataként kellett meghalnia. A kortársak közül a székely tömegek, a hajdúk, de főként az udvari katonák őszintén gyászolták a fejedelmet, s meg is akarták bosszulni halálát. Ha ennek okait kutatjuk, több objektív és szubjektív

körülményt kell figyelembe vennünk. Báthory Gábor nagyon sok adományt osztott mind a hajdúk, mind a székelyek között. S nemcsak az úgynevezett „fiskálisbirtokokból”, hanem a saját uradalmaiból is. Ez a sok adomány számtalan embernek biztosított anyagi és társadalmi előmenetelt, és alkalmas volt arra, hogy szinte legendás dicsfénnyel övezze a meghalt fejedelem alakját. De arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy abban a háborúktól terhes időben a lópatkót kézzel kettétörő, jó lovas és bajvívó fejedelem ugyancsak imponált a kortársainak. Amolyan „tündérkirályfivá”, mesebeli hőssé nőtt az emlékezetükben. Korai, tragikus halála még inkább a mesék és a legendák ködébe burkolta alakját. A szegények, a „kisemberek” jótevőjüket gyászolták benne, és sokáig megőrizték minden bizonnyal kiszínezett emlékét.

A kortársak közül elítélően szólt Báthory Gábor személyéről és uralkodásáról az erdélyi katolikus urak egy része, a szász emlékírók többsége, és mindenekelőtt Bethlen Gábor udvari historikusa, Bojthi Veres Gáspár. Az ő írásában Báthory Gábor véres kezű, zabolátlan zsarnok fejedelem, aki ráadásul botrányos életével magára haragította az ország lakosságát. Az általa írtak kísértetiesen egyeznek azokkal a vádakkal, amiket Bethlen Gábor mondott el 1613-ban azon a díványülésen, amelyen Báthory Gábor letételét kérte a Porta uraitól. Szavai szerint Báthory „a jó erkölcsét gonoszra, kegyelmességét kegyetlenségre, igaz voltát igazságtalanságra, adakozó voltát fösvénységre fordítá. Mert sem Isten, sem ember törvényével nem gondolván, legelsőben is fő és alacsony rendű emberek feleségeiket személyválogatás nélkül megparáznítá, leányaikat elragadoztatá, azokkal gonoszul éle, sőt maga testvérhúgának sem kedveze. Kik ezen gonosz életit az urak s igaz hazafiak közül nem javalják vala, azok közül kit hazájából kikergete, kit megölete, elannyira, hogy senki is valamirevaló ember s igaz értelmes hazafia már nincs mellette, hanem aféle tolvajok... azokkal éjjel nappal iszik, vendégeskedik, paráználkodik.” Bethlen vádjai – amelyek Bíró Sámuel lejegyzésében maradtak ránk – azt is felemlítik, hogy Báthory megszegte a városok törvényeit és szabadságait, a szászok fővárosát pedig elfoglalta, „bízván annak erősségében, hogy onnat, ha kívántatik, a fényes Porta ellen is rebellálhasson, és mintegy fészke legyen minden gonosz cselekedetinek”. A „zsarnok” fejedelem Nagyszebenben „maga utczánként járván el a lakosoknak házokat... nagy részeket a lakosoknak a kapukban seregenként ölette meg”. Éppen ezért – kérte Bethlen a dívánpasákat – „ha Erdélyt, kit a tyrannus teljességgel elnyomorított, meg akarjátok tartani attól az alattomban való házi tolvajtól, mely latrabb a nyilvánvalónál: *szabadítsátok fel minél hamarább a győzhetetlen császárnak győzedelmesfegyvere által”*. A dívánpasák helyesnek találták Bethlen beszédét, ezért a fővezér, Naszup pasa, „azon dívánban Bethlen Gábort Erdély országa fejedelminek nevezé és köszönté”. Ugyanakkor Szkander bégnek, Magyar Ogli Ali pasának és más török tisztségviselőknek, a havasalföldi és a moldvai uralkodóknak „erős parancsolat adaték – olvashatjuk Bíró Sámuel írásában –, hogy mihelyt Bethlen Gábor kívánni fogja, minden erejekkel melléje mennének és Erdély fejedelemségére vinnék be”.

Bethlen Gábor Báthory-ellenes vádjai objektív értékítéletnek semmiképpen sem tekinthetők. Így nem szolgálhatnak alapul a tudományos igényű történetírásnak Báthory Gábor uralkodása és személye megítéléséhez. E vádak hitelét egyáltalán nem növelheti, hogy azokat Bethlentől egzisztenciálisan is függő történetírók örökítették meg, mint Bojthi Veres Gáspár vagy Hídvégi Mikó Ferenc.

De vajon kellően figyelembe vette-e az utókor történetírása a bethleni értékelések tendenciózus jellegét és elfogult voltát?

Báthory Gábor alakja az utókor történetírásában

Már szóltunk a közeli utókor történetírói közül „Öreg" Rákóczi György tudós levéltárosáról, Szalárdi Jánosról, aki így foglalta össze a huszonnégy esztendősen meggyilkolt fejedelem rövid életművét: „A szegény fejedelem, noha megért idejére nem juthatott vala, de nagy szép virtusokkal, jóságokkal vala ékesítve: többek között a minemű vala a dali szép termet, nagy erő... vitézi bátor szív, jó és friss lóhátiság; de mindenekfelett a fejedelmi nagy liberálitás, adakozás, mindenekhez való nagy kegyelmesség." Érdekes megjegyezni, hogy a század végén élt Cserei Mihály például meg sem emlékezik Báthory Gáborról, kortársa, Rozsnyai Dávid viszont ilyen históriás énekben idézi emlékét:

„Báthori Gábornak, bátor vala szíve,
Ő rendin kinek volt hasonló ereje
Erdélyben? Nem szollok – higyjed – hízelkedve:
Igazán volt neki Báthori a neve!
Vala Báthorinak esze is, elhigyjed,
De supplicans dámák [kérelmező hölgyek] csalák meg, így higyjed;
Nem ő kezdte elöll, ha mondják se higyjed –
Urak kötötték rá feleségek, higyjed.
Lőtt volna ő jókkal, incomparabilis [hasonlíthatatlan]:
Mind mezőn s mind otthon volt ő probabilis [tetszésre méltó];
Kardlekötve holt meg, mert volt horribilis
Kit gyilkos kéz mián lőn lamentábilis [szánalomra méltó]".

A 18. század közepe táján megjelent „Magyar krónika"-ban azt olvashatjuk Báthory Gáborról: „Ez igen katonai természetű, nagy erejű és szép termetű ember vala, csak hogy *még az ifjúság bírt vele."* Annál elítélőbben szól róla Nagy Iván a Magyarország nemesi családjairól készített munkájában. Szerinte Báthory Gábor *„hiú, kéjvágyó, szeszélyes* és némelyek szerint nagy testi ereje dacára is *gyáva* férfiú" volt. Erdélynek „nem annyira fejedelme, mint *basája",* akit „végre Bethlen Gábor fellépése buktata meg." Hasonló álláspontot foglalt el Horváth Mihály is magyar történeti szintézisében; szerinte Erdély összes fejedelmei között sem volt oly *„zsarnok",* mint Báthory Gábor! „Önkényes, ledér, kegyetlen", emellett „garázda s féktelen" személyiség volt, aki „minden felekezetet felingerelt maga ellen". Ezt a vonalat folytatja Deák Farkas is, aki úgy látja, hogy Báthory Gábor „hódító szépsége, hatalmas ereje s némi szellemi tulajdonai" ellenére is egészében „ellenszenvet keltő" történeti személyiség. Főképpen azért, mert képességeit és fejedelmi hatalmát „értéktelen fillérekre váltva tékozolta el, kegyencnőkre, kegyencekre, kicsapongó vendégeskedésekre". Ennek következményeként hatévi uralkodása alatt egyetlen említésre méltó cselekedete sem enyhítette „az általa elkövetett *sok erkölcstelenség és törvénytelenség hatását".*

S vajon hogyan írt róla Kővári László erdélyi történész, aki Báthory Zsigmondot „magyar Nérónak" nevezve, az őrjöngők és gonosztevők közé sorolta a havasalföldi hadjárat hősét? Bevezető sorai szerint a Rákóczi Zsigmond örökébe lépő ifjú férfinak „daliás alakja, személyes bátorsága s dúsgazdagsága" nagy reményeket ígért. Ám a személyéhez fűzött reményekben hamarosan csalódniuk kellett a kortársaknak. Hogy miért? Először is a „csapodársága" miatt. Ahogyan teltek-múltak a napok, úgy nyomult

Báthory egyre mélyebben az „idegen családi életek szentélyébe”. A „megalázott férjek” pártot ütöttek ellene, s mivel ezek többnyire katolikusok is voltak, Báthory Zsigmond trónra ültetésére gondoltak, aki katolikus létére legalább nejeik erényeit nem háborgatta. Az 1610-es széki merényletet újabb pártütések követték, amelyeket Báthory Gábor véresen megtorolt. Végül is törvényszerűen ért „nyomorult véget” élete, mert „elfajzott” benne „a nemes Báthori vér”.

Báthory Gábor első jelentősebb életrajzát 1867-ben írta meg a fáradhatatlan szorgalmú Szilágyi Sándor. A kötet tizenöt esztendővel később második kiadást is megért. Előszavában a szerző kifogásolja, hogy a történetírás Báthory Gábor jellemét „bizonyos tekintetben elfogultan” szemléli, uralkodását pedig „túlságosan fekete színekkel” festi. Mindenért őt teszik felelőssé, „még azért is, hogy a magyarországi urak nyíltan szövetkeztek vele, titokban megbuktatását készíték elő, a Porta pedig szokásos perfídiájával hadat vitt a nyakára. Őt vádolják békeszegéssel, pedig neki minden háborúja önvédelemből származott, őrült zsarnoknak festik, pedig kegyetlenségei nem az általa felidézett viszonyokból folytak.” Szilágyi maga is úgy véli, hogy hősének „nem közönséges hibái voltak”, s emiatt nem is lehet őt teljesen rehabilitálni. A biográfia befejező részében kifejti, hogy az egykorú történetírás két Báthory Gábor-portrét hagyott ránk: az egyik egy kéjenc, esztelen zsarnok képe, „kiben még emberi érzés sem volt”. Ezek a szerzők még a természeti csapásokért is őt teszik felelőssé. Ezzel szemben a másik oldalon állók csupán „békés kegyelmes urat” látnak benne. Mindkét kép túlzó. Szilágyi megfogalmazása szerint Báthory nem volt zsarnok, de „pezsgő vére” lehetetlenné tette nála a higgadt megfontolást, „az államférfiúi bölcsesség helyét vakmerőség, dölyf foglalta el. Helyzetét félreismerte, számítani nem tudott. Mondhatni, megbuktatta önmagát.”

1896-ben Angyal Dávid jó kritikával megírt politikai történetet adott ki Báthory Gábor uralkodásáról. Ebben az évben Komáromy András is írt egy tanulmányt Báthory értékeléséhez. Angyal Dávid – munkájának tanúsága szerint – hitt abban, hogy a fejedelemnek a más férjek intim jogait „usurpáló”, vagyis bitorló magatartása lényegesen hozzájárult mind az ellene szőtt merényletekhez, mind a belső zavarokhoz. Komáromy ugyanakkor a Szilágyi által megjelentetett biográfia után is úgy látta, hogy Báthory uralkodásának története még mindig nincs megírva. Azt kell tapasztalni, hogy a magyar történetírók „a szigorú, de tárgyilagos kritika, az események motívumainak, a viszonyok végzetszerű alakulásának tanulmányozása helyett jobbára csak magának a fejedelemnek tagadhatatlanul erős egyéniségével foglalkoznak, az ő jellemének, jó és gonosz hajlamainak a dolgok rendjére a kelleténél több befolyást tulajdonítanak”.

Vajon megfogadták-e az elhangzott intelmeket a Báthory Gáborról később író szerzők? Nos, a Báthory-szakértőként ismert Rexa Dezső mindössze annyit tartott érdemesnek megjegyezni róla: *„…önkényes, kegyetlen, erkölcstelen ember”* volt, akitől sok „gazsága” miatt csak úgy szabadulhattak, hogy meggyilkolták. A különben Bethlen Gábor-rajongó Rugonfalvi Kiss István, noha ő is megemlíti Báthory *„kegyetlen kéjsóvár”* jellemét, úgy látja, hogy „erőteljes, céltudatos *nemzeti politikát* akart csinálni: naggyá akarta tenni önmagát és nemzetét”. Meglátása szerint volt benne tehetség a nagy tervek véghezvitelére, de terveit nem tudván titkolni, különösen borközi állapotban, mindent kifecsegett. Élvhajhászása pedig legjobb híveit is – értsd mindenekelőtt Bethlent – elriasztotta tőle. Hasonló kettősséggel szólt Báthoryról Bethlen Gábor személyének másik nagy tisztelője, Makkai Sándor is. Mindenekelőtt *történetírói* minőségében, mert regényíróként más érződik ki majd idézendő művéből. Az „Egyedül. Bethlen Gábor lelki

arca” című tudományos igénnyel írt művében az író-történész elismeri Báthoryról, hogy „nagymértékben voltak szeretetre méltó, hódító tulajdonságai”. Ezek közé sorolja daliás szépségét, fiatalos életkedvét, merész szárnyalású gondolkodását, szenvedélyes őszinteségét, heves szeretetre kész szívét, nagylelkűségre lobbanó természetét, hibáinak gyors megbánását, bocsánatra való hajlandóságát és még sok olyan tulajdonságot, amelyek „a nagy tömegek előtt ellenállhatatlan varázst alkottak alakja körül, amely varázs-hatásnak sok esetben az országgyűlések is spontán hódolattal lettek rabjává, s amely még az oly kemény szirtet is, mint Bethlen Gábor, meg tudta ostromolni, ha nem is állandó sikerrel”. Úgy véljük, nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk: Báthory e feldicsérése csupán azért történt, hogy érthetővé és elfogadhatóvá váljon Bethlen ragaszkodása Báthoryhoz. Egy olyan, szinte természetfölötti egyéniség, amilyen Makkai Bethlen Gábora, végtére is nem ragaszkodhatott egy értéktelen, visszataszító emberhez! Amint később írja is Makkai Sándor: *„Bethlen bizonyos tekintetben a saját énjét szerette és csodálta Báthory Gáborban,* a maga énjének titkos vágyát, a nagy élet lángját, amely belőle hiányzott, de amely sóvárgásának tárgya volt.” E sorokhoz Móricz Zsigmond amolyan mérgesgúnyos széljegyzetként odaírta: „Az egész teljesen az én konceptióm. Az egész viszonylat az enyém, s addig soha senki így nem látta.” Makkai tehát a Móricz regényében írottakat emelte át történelmi munkájába, és tüntette föl azokat hiteles adatokkal alátámasztott tényeknek. Méltán meglepődhetünk azon is, amit az 1959-ben megjelent „Új Magyar Lexikon”-ban olvashatunk Báthory Gábor személyéről. Legelőször talán azon, hogy ő „Báthory Zsigmond fejedelem *unokája”* volt! Miután történeti tény, hogy Zsigmondot éppen azért választották el nejétől, a „szűz fejedelemasszonytól”, mert nem tudta vele „elhálni” a nászt – ugyancsak meglepő, hogy unokája azért volt! Talán valami más nőtől? Olyantól, akivel mégis férfi tudott lenni? Elvileg ez nem lenne kizárt eset, ha nem mindössze *tizenhét év lenne a korkülönbség* Zsigmond és Gábor között. Tizenhét esztendős nagyapa ugyanis még nem létezett a történelemben és a biológiában! Így mindenképpen kétségbe kell vonnunk ezt a rokoni kapcsolatot, ami különben nem az egyetlen ténybeli pontatlanság e munkában. Tény, hogy az 1972-ben megjelent 7., kiegészítő kötet korrigálja a „nagyapa-unoka viszony” állítást. Mindazonáltal 1959-től 1972-ig, tehát tizenhárom éven át állt ez a téves adat az amúgy is félreinformált érdeklődők rendelkezésére.

A lexikon Báthory bukását azzal magyarázza, hogy Havasalföld elleni támadásával magára haragította a törököt, továbbá „erőszakos kormányzatával és *erkölcstelen magánéletével”* elidegenítette magától az erdélyi uralkodó rétegeket.

Rácz István, a 17. századi magyar história jeles kutatója, a hajdúk történetéről írt szintézisében Báthory Gábor politikáját újszerűen értékelte. Megfogalmazása szerint a fejedelem nem kívánt engedelmes eszköze lenni sem az erdélyi feudális uralkodó osztálynak, sem a töröknek, sem a Habsburg hatalomnak. „A fejedelem teljesen kész, önálló politikai programmal ült Erdély trónjára, s ehhez szinte élete végéig görcsösen ragaszkodott. Belpolitikáját is e külpolitikai koncepció megvalósításának szolgálatába állította.” Báthory elképzelésének lényege ez volt: előbb Havasalföldet és Moldvát hódítja meg, majd Lengyelországot hajtja uralma alá, azután esetleg a magyar koronát is a fejére teheti. E nagyszabású, de szerfölött irreális terveinél mindenekelőtt a hajdúkra akart támaszkodni, mint a kor ütőképes katonai erejére. Ez a törekvés határozta meg hajdú- és székelypolitikáját, és nem utolsósorban a Bocskai adományait meghaladó kiváltságolásait.

Benda Kálmán már többször idézett, pszichografológiai alapokon nyugvó tanulmánya

azt emeli ki, hogy Báthory Gábor, „ez a kiugróan tehetséges ember (akinek nőügyeiről egész Erdély beszélt), túlfűtött *és szexuálisan aberrált volt”*. Ugyanakkor vitatja a már többször idézett két orvostörténész azon állítását, hogy Báthory Gábor *„kegyetlen és fajtalan”* lett volna, és azt is, hogy élete utolsó éveiben „üldözési mánia és vérszomjasság” tört volna ki rajta.

Jelen munka szerzője több, Bethlen Gáborral foglalkozó írásában érintőleg szólt Báthory Gábor személyéről és fejedelemségéről is. Ezekben a munkákban igyekezett rámutatni, hogy mind Báthory életművében, mind uralkodása történetében még fölöttébb sok a kutatási „fehér folt”, a tisztázatlan kérdés. Szólt arról is, hogy azok a „boszorkányperek”, amelyeket a nagy fejedelem, Bethlen Gábor 1614-ben, 1618-ban és 1621-ben folytatott a meggyilkolt Báthory Gábor nőrokonai, Báthory Anna, Török Kata és Iffju Kata ellen „vérfertőző paráználkodás” és „bűbájos boszorkánykodás” címén, és amelyekben „vádlottként” szerepelt a halott fejedelmi előd is, valójában *birtokszerző,* koholt vagy nem kellően bizonyított vádak alapján indított, „fiskálisperek” voltak. Állításai igazát a korral foglalkozó történészek és irodalomtörténészek nagy többsége elfogadta, de a nagyközönségben a korábban tanultak, mindenekelőtt pedig a szépirodalmi művekben olvasottak alapján még többnyire a régi Báthory Gábor-portré él.

A regényalak

Az első nagy regényt Báthory Gáborról Jósika Miklós írta, de a ma élők tudatában inkább csak az a kép él a huszonnégy esztendősen meggyilkolt fejedelemről, amelyet két későbbi regényíró, Móricz Zsigmond és Makkai Sándor rajzolt meg. Makkai Sándornak 1979-ben ismét kiadott „Ördögszekér” című munkája napjainkban is tudatformáló tényező, ezért bővebben kell foglalkoznunk a regényben megrajzolt Báthory-alakkal. Nem kívánunk elmélyedni a „Tündérkert” és az „Ördögszekér” összehasonlító bírálatában. Történészként csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy amíg Móricz regénye rendkívül széles körű forráskutatásra és korismeretre épült, az „Ördögszekér”-nek mindössze annyi köze van a 17. századi valósághoz, hogy a megnevezett főszereplők egy része valóban élt személyiségek nevét viseli. A regény azonban történetileg szinte egyáltalán nem hiteles.

A munka művészi értékéről és hiteléről a romániai Szőcs István az „Ördögszekér” 1979-es kiadásához írt előszavában úgy nyilatkozott, hogy Makkait „a kritikusabb olvasók (az írótársakról nem is szólva) több-kevesebb nyíltsággal dilettánsnak tartották, aki úri passzióból írdogál”. A regény Báthory Gábor-ábrázolásáról Szőcs István azt írja: *„Makkai mély gyűlöletet érez Báthory Gábor iránt.* Egy-két olyan mondattal, amikor például részeg »vigyorral« arcán láttatja Gábort, feledhetetlenül taszítóvá teszi; igen, itt már »leleplez«! Nem társadalmi, hanem emberi-lélektani leleplezés, demitizálás ez.” Valóban, az egész mű azt sugallja, hogy Makkai az Ördögszekér utasai közül Báthory Gábort gyűlöli a legjobban. Ez már akkor megmutatkozik, amikor a fantáziája szülte hideg-meleg vízcsapos fürdőmedencében (a 17. század eleji ecsedi várban vagyunk!) a két testvér, Anna és Gábor mezítelenül együtt lubickol és fröcsköli egymást. Gábor már ekkor „hitszegő módon” és fölöttébb „kíméletlenül” viselkedik a vele ártatlanul dévajkodó húgával. Hasonlóan ábrázolja őt akkor is, amikor az író fantáziája elviszi – az akkor még valójában csak tizenhárom esztendős Báthory Gábort – Székely Mózes 1603-as hadjáratába katonáskodni. Onnan hazatérve „a fiú többször volt részeg mint józan, s bizony ritkán került haza éjjelre” – írja Makkai. Majd így folytatja: „Az úrfi hát kockázott,

ivott a katonákkal, s akivel lehetett." Ezenkívül verekedett és jobbágyleányokat „szeplősített" meg. A tizennégy esztendős ifjú már azt is tudja, hogyan kell oly módon szeretkezni, hogy ne maradjon kakukkfióka a felszarvazott férjek fészkében! Vajon ki tanította minderre? Természetesen Imreffiné, ez a „selyemszőrű macska", aki férjeura tudtával szeretkezett Gyulafehérvárott a nagy jövőjű gyermekkel. Ez a velejéig romlott ifjú 1608 elején, amikor Bethlen azon munkálkodik, hogy „fejedelemmé tegye" őt, ráveti „farkasszemeit" Bethlen hitvesére, Károlyi Zsuzsannára is! „Gábor tüzesen udvarolt, s vérig ingerlette az asszony hidegsége s méltóságos daca. Szenvedélyes zsarnoki lelke érthetetlennek találta ezt a szokatlan ellenállást, s csak annál hevesebben kívánta a zsákmányt." Végül is az erőszaktól sem riadt vissza. Mindenkit eltávolítva a közelből, „farkasfogait villogtatva" rátört a védtelen asszonyra:

„– Ne kiálts, Zsuzsanna. Minden hiába. Senki sincs itt a közelben. Végre az enyém leszel, szép, hideg szobor! Tudod-e, hogy ellenállásod végleg raboddá tett? Sohase kívántam úgy senkit, mint téged, te szép, hideg asszony!...

Zsuzsanna fehér lett, mint a hó. Megfogózott az asztalban, s rémült gyűlölettel nyögte:

– Soha... soha... gonosz, alávaló rabló!... Az uram érted öli magát, s te így?... Menj innen!...

– Haha... – kacagott Gábor. – Csak jobban kívánlak azzal a szépséges gyűlölettel az arcodon!... Az urad? Megfizetek érte, Zsuzsanna! Első úr lesz utánam az országban! S te pedig fejedelmi kertem legszebb fehér rózsája, mindent kapsz, amit kívánsz! Fejedelem kívánt meg, engedelmeskedj, Zsuzsa!..."

A vadul birkózó Károlyi Zsuzsannát csupán Bethlen érkezése menti meg attól, hogy a tizennyolc esztendős „vérnősző dúvad" áldozata legyen. Ám amikor este elpanaszolja férjének a tisztessége elleni támadást, Makkai regényhőse meglehetősen rezignáltan fogadja a férji jogok bitorlásának ezt a kísérletét. Csupán ennyit mond: „Az úrnak kissé fejébe ment a leendő dicsőség! No, majd csak megkomolyodik!..."

S vajon miként jelenik meg Báthory Gábor négy esztendővel később a regényben? A sógora temetésére érkezőről azt mondják a körülállók: Mennyire „megvánnyadt, megöregedett ily ifjú létére!" S hogy miért, arra így felel a regényíró: „Négy esztendő alatt merész, vad álmokban s istentelen tivornyákban letörtek a tündérmadár kényes szárnyai. Kidülledt fekete szemeiben céltalan üresség s utált mámor ködlött, vastag ajkai lefittyedtek keserű unalommal."

S milyennek láttatja Báthoryt akkor, amikor már Erdélyt dúlják, pusztítják a Bethlen fejedelemmé tételére betört török-tatár csapatok? Az utolsó vérfertőző paráználkodásra Kereki várába érkező fejedelem „farkaskacagással vicsorogva" így leplezi le valódi énjét bűnös szerelmi lázban égő húga előtt:

„... Anna! Mi forog a fejemben! Ha jönnének a császári hadak, a pápista urak, a dúvad hajdúság, a jezsuita hóhérok, s én élükön *végig tiporhatnám Erdélyt!...* Anna, nekem nem ország kell, nekem *korommá égett, vérbe fűlt pusztaság kell Erdély helyén!*.... Nemcsak a rongy férfiát, de bestye asszonyát, kígyótojásban lélegző írmagját is kiirtanám, földre taposnám, hogy egy se maradjon, egy se... Én mennék elöl, én, a bosszúálló sárkán, irgalom nélkül... Nem hadjáratot, nem, kiirtó, *semmivé tevőfergeteget vinnék Erdélyre...* Ó, utált ganéjdomb, kin egy orszlány rühesedett el!... Temető talpából hánnám fel, s kínba, vérbe köpülném még a csontját is... Erdély helyén csak a sziklák maradnának meg sírkövül, s Báthory rettenetes neve volna azokon felírva, örök rémületéül a világnak!... Azt a kutyát pedig, azt a hideg, azt a szent fekete istenkedőt [Bethlen Gábort] lufarkán

tépetném ízekre, s piac közepén fogammal marnám szét jégbül ragyogó asszonyállatját!

Őrülten forgó szemekkel s tüzet lihegve nyargalt fel-alá a szobában, ökleit rázva, s fogait csikorgatva. Rettenetes volt, rút volt, mint egy bukott angyal." S miután Anna második férjét, Jósika Zsigmondot eltávolítják a várból, a testvérek újból tilos és bűnös szeretkezésbe merülnek, „Istent, embert felejtő pokoli szenvedély" tüzébe. Egy ilyen fenevadat, ilyen dúvadat természetesen *megérdemelten* tipornak el, hiszen Erdélyt szabadítják meg a fenyegető pusztulástól!

Vajon mennyiben egyezik Makkai portréjával Móricz „Tündérkert"-jének Báthory-alakja? Maga az író így nyilatkozott regényhősének megformálásáról: „Túl sok epizódot vettem fel. Amit leltem az aktákban – tudniillik az egykorú levelekben és más forrásokban –, mindent behabzsoltam, s emiatt Báthory jellemének a kialakulása, s az események vezetése *nagyon zavaros helyenként."* Egy följegyzésében Móricz azt írta: Báthory Gábornak „én adtam meg a *zseni tüzet,* amit soha én előttem senki nem fogott rá". Ha azt kutatjuk, hogyan látták a nagy regényíró kortársai s az irodalomtudomány későbbi képviselői Móricz „Tündérkert"-jét és abban Báthory Gábor alakját – eltérő ítéletekkel találkozunk. A kortársak még viszonylag egyszerűnek látták a regény alapmondanivalóját. A konzervatívok gyűlölködve támadták és szidalmazták a munkát, amíg a *Nyugat* nemzedéke lelkesen köszöntötte. Később különféle álláspontok alakultak ki a regény és fő alakjainak értelmezése körül. Sokan a forradalmi és a reformút dilemmáját látták Báthory és Bethlen antagonisztikus alakjában és harcában – írta Réz Pál a trilógia 1971-es kiadásához készített utószavában. Nagy Péter 1953-as megfogalmazása szerint Báthory Gábor vágyai és szándékai „egytől egyig reakciós, hátrafelé mutató jellegűek", amíg Bethlen „a polgárosodás hőse". Tóth Dezső 1956-os elemzésében úgy látja, hogy a regényalak Báthoryban „van némi mesei, népmesei, valami a tündérkirályfiak üde fiatalságából, szíves boldogságából, gyanútlan öröméből". A nép úgy bízik benne, „ragyogásában, fényes csapatában, akár a maga fényes, de valószínűtlen álmaiban". S jóllehet végül mégsem a győztes, „a hétfejű sárkányt levágó, boldogságra találó királyfi sorsa az övé – elbukik, de halálában is magáénak vallja őt a nép és Bethlen is". Czine Mihály arra mutat rá a két regényalak elemzésénél, hogy Báthoryból hiányzott Bethlen körültekintése, Bethlenből pedig Báthory „repülő szédülete". Mintha történelmileg összetartozó vonások szakadtak volna szét „a kisszerű lehetőségek miatt". Király István 1976-os írásában szintén „lobogó fantáziájú, nagy álmodozó tündérkirályfinak" látja a regényalak Báthoryt, akinek azonban a „tettei undorítóak", életműve pedig „a maga tartalmi meztelenségében visszariaszt".

Rendkívül érdekes és figyelemre méltó az a részletes elemzés, amelyet Veres András ad az „Alkotói szándék és művészi anyag ellentéte Móricz *Tündérkertjében"* című írásában. Rámutat, hogy Báthory Gábor politikája a regényben felemás: a fejedelem abszolút hatalomra törekszik, aminek keretében az arisztokrácia megtörését tervezi akár a felszabadított jobbágyokra támaszkodva is, ám ugyanakkor elmélyíti az anarchiát, mert birtokait elkótyavetyéli, és tönkreteszi a polgárságot. „Mindezt egyedül az magyarázza, hogy Báthory alakja a szélsőséges radikalizmust példázza, számára minden másodlagos, eszközértékű a személy megvalósításához és (ennek gyakorlataként) a világ átalakításához. Az eredmény azonban – legalábbis Báthory esetében – nem a világ átalakítása, hanem felforgatása." Báthory tehát a radikalizmus képviselője, ami „csábító és tilos Bethlen számára".

Móricz Zsigmond a regényben Bethlen Gáborral így értékelteti Báthory uralmát:

„...Báthory Gábor volt az első fejedelem erdélyi földön, aki észrevette, hogy a szegény nép nyomorúságban vagyon és ez nem jól vagyon... Hogy az úri és főúri hatalom birtokosaival szembeállította a póri jobbágyságot... Amilyen könnyű volt egyre több hatalmat adni azoknak, akiknek máris sok hatalmuk volt – olyan lélekzet megállító a jog nélküli népnek fölemelése... A kevés hatalmas szétdarabolja a birodalmat: a sokaság hatalma eggyé kovácsolja... Még ha azt az ítéletét nézem is Nagyságodnak, ahogy a szász nemzet ellen síkra szállott : az is nagy gondolat... Az a birodalom, amit Báthory Gábor álmodott meg: belső ellenségek mellett meg nem születhetik..."

A regényben ezt az értékelést Bethlen 1612-ben Báthory jelenlétében mondja el, de méltatóan szól róla akkor is, amikor az immáron ellenfelévé vált egykori patrónus halálhírét véve emlékezik meg róla: „Báthory Gábor nagy lélek volt: a legkülönb, akit valaha ifjú korban remélhettünk: igazi tündérkirályfi, de a tündérek nem e világra valók... Aki emberfia magasabb szellemekkel fog kezet, belepusztul a szerencsébe." Móricznál: „Bethlen visszagondolt a régi Báthoryra, az ecsedi ifjú főúrra, *ki őt felemelte,* s azokban a nehéz időkben *a semmiből kigyarapította,* magához kapcsolta, hosszú éjeken maga mellett tartva, *nagyszerű gondolataitól* el nem zárta..."

Móricz Báthory Gábora alapvetően más történeti személyiség, mint Makkai regényalakja! Pedig Móricz sem idealizálja Báthory személyét, sőt készpénzként fogad el majdnem minden olyan vádat, amely az 1614-es boszorkányper irataiban fellelhető, vagy amiket Bojthi hordott össze Erdély ifjan elhunyt fejedelméről. S annak ellenére egészen más a két regényalak, hogy Móricz is rajongója volt a Báthoryval szembefordult és annak vesztét okozó Bethlen Gábornak, nemcsak Makkai.

Miként is látja és láttatja környezetével Móricz a fejedelmi beiktatásra induló Báthoryt?

„... Az a gyönyörű fejedelem, azon a drága kócsagtollas főlovon, abban a csupa arany, csupa prém bíborköpenyegben, ahogy kiveti az aranykengyelbe azt az aranysarkantyús drága sárga csizmáját s kivillan a mente alól a legdrágább vörös skarlát nadrág térde, ahogy kondor haja meglebben a nyusztos süveg alatt, félrecsapva azon a gyönyörűséges magyar fején: az emberek sírva fakadtak, az asszonyok egymás karjába ragadtak, úgy mutogattanak felé, a gyerekek sivítottak s míg ott táncolt előttük a lovas csudamenet, mint egy tündérálom, úgy lelkendezett s úgy ájuldozott a nép, s utána oly kimondhatatlan szent boldogságot érzett, hogy látta..."

Móricz regényében az 1613 végén Váradra menekülő Báthory Almásra, Török Katához tér be pihenésre, vigasztalásra. A kép, amit az író fest, együttérzésre utaló, szomorú:

„Hajnalban Sólyomkő feltűnt, a kis udvarház tornácán mintha állna valaki, szoruló szívvel nézett oda fel, de meg nem állt, be nem fordult, gyötrődő szívvel tovább ügetett.

Még a farkasok ez időben nem vonítanak, még nincs hó, az idén későig tart az ősz...

Almásra értek.

Török Kata már hetekkel előbb előre jött, s amint befordult a portára, nagy komondorja előrohant, majd megbolondult, úgy járt, szűkölt s nyített a ló körül, lábát csókolta, s hogy fáradt lábakkal leszállt, a nyakába ugrott.

Könnyekig meghatotta ez a hűség; mert ez hűség, ez szeretet: megölelte, megveregette a kutyát, mekkora lett a széki éjszaka óta, s ez is végig tanúja volt *szomorú életének.*

– Pogány – kiáltott rá –, te megismersz, még szeretsz! Pogány, kutyám! Emlékszel még Székre, Tergovistyére, Szebenre, Fejérvárra jó szív.

A kutya földre feküdt s hempergett s a lába előtt fetrengett, s majd megbolondult a szeretettül.

– Többet el nem válok tőle. Meglássátok – mondta a fejedelem –, ez lesz az utolsó hívem!...

Török Kata sírva s boldogan fogadta a fejedelmet.

Az teljesen összeomlott, elfeküdt a házban, ágyba került. Meleg dunnák közt, fáradtan, hallatlanul kimerülten, szédelgő aggyal feküdt: s mégegyszer, egy kicsit, embernek érezte magát.

Vége volt a hajszának, a feszült gondolatoknak, az energiának, az akaratnak, a bűnnek, a bolondságnak, vége volt mindennek...

...az asszony mélyen s *fájdalmasan nézte, mint minden nő,* aki ezt a *szegény fiút* valaha megölelte s szíve szerint megérezte: fájó keserűséggel nézte, »óh te szegény, te szegény, te szegény«...

Ez volt minden nő érzése, akkor is, mikor még gazdag volt s hatalmas és egy ország ment a szava s akarata után, mennyire szánta most az asszony, aki elmúlva és elenyészve látta..."

Móricz Báthory Gáborának esze ágában sincs Erdély elpusztítása, mint Makkai regényalakjának. Móricz Báthoryja „...el tudta volna képzelni, hogy egyedül ballag ki a világból, az életből, a végtelen mezőkön s nincsen sehol falu, és nincs sehol város és nincs élet és nincs halál, csak ez az egy: menni, menni, léptetni, lehajtott fővel, s jön a szél, felveri a köpönyegét, jön a vihar, beleveri arcába az ég bánatát jön a nap, felszárítja s talán eltűnik a végin, mint a sár felszárad az úton..."

Móricz hőse még végső kétségben is ilyen levelet írt Váradról Thurzó nádornak:

„Ha mi, uram, három várat eladtunk volna a töröknek, de nem is hármat, csak kettőt s végül már eggyel is beérte volna: akkor ezt a két török hadat is, ki most Erdélyben van, mind a moldvai s havaselvi vajdákkal egyetemben mindgyárást mellénk adják és ugyanezt a két országot Erdélynek alávetvén, minden utódinknak adják örökös örökre. De mi ilyen dolgokrul nemhogy traktálnánk, de még csak gondolkodni sem akarunk. Azt ítéljük, hogy keresztény fejedelmek ezt megértik, s jó néven is veszik, mert minekünk uram, sem birodalmunktól elidegenítő várunk nincsen, sem cserélni való tartományt, nem bírunk, sem egy talpalatnyi földet is a máséért, mit nem kívánunk el nem adunk! *Azért jöttünk ide Váradra is, hogy birodalmunknak a legkisebb részére is gondot viseljünk.* A magunkéval uram, megelégedettek vagyunk *s vérünk hullásával halálig oltalmazzuk,* s inkább akarunk lenni a törökkel halálos haragba, mint országunk romlásával csendes békességbe..."

Az utolsó útra induló fejedelem Móricznál a haza atyja, aki – az Erdélybe török-tatár hadakat hozó Bethlen Gáborral ellentétben – megpróbálja védeni az országot s népét a török szolgaságtól. Ebben a regényben a honvédő hős esik el az orgyilkos merénylők kardcsapásai alatt: olyan történelmi személyiség, akit csodálva gyászol még az ellenfél is.

Vajon melyik regényalak áll közelebb a valóságban élt Báthory Gáborhoz?

Báthory Gábor élete és uralkodása a források tükrében

Báthory Gábor élete és uralkodása még jórészt feltáratlan terület a magyar történetírásban. Az alakjával foglalkozó történetírók általában az egyik vagy a másik kortársi véleményt tették magukévá, figyelmen kívül hagyva a krónikákban, emlékiratokban szinte mindig fellelhető pontatlanságokat, ilyen vagy olyan irányú elfogultságokat. Magánéletére vonatkozóan általában a Bethlen Gábor által megrendeztetett 1614-es boszorkányperben elhangzottakat tekintették irányadónak, figyelmen kívül hagyva a per konstruált jellegét. Politikáját illetően történetírásunk jórészt azon fáradozott, hogy a Báthory Gábort török fegyverek segítségével megbuktató Bethlen Gábor igazát bizonyítsa. Mivel? Mindenekelőtt és alapvetően *Bethlen vádjaival,* figyelmen kívül hagyva az ő elsőrendű érdekeltségét és elfogultságát ebben a kérdésben.

Az elkövetkezőkben a prekoncepciókat és az elfogultságot kerülve szeretnénk röviden, vázlatosan bemutatni Báthory Gábort, a magánembert – és a politikust. Szeretnénk bemutatni Bethlen Gáborhoz fűződő kapcsolatának alakulását is a vitathatatlan tények, vagy a leginkább valószínűsíthető adatok tükrében. Ezek után kísérelhetjük meg a választ arra a kérdésre: hol jelölhető ki Báthory Gábor helye a magyar históriában?

A magánember

Származásáról annyit tudunk bizonyosan, hogy 1589. augusztus 15-én reggeli három és négy óra között született, Váradon, ahol apja akkor főkapitány volt. Élete tehát „Szent László városá"-ból indult, és ott is fejeződött be. Apja somlyai Báthory István, a lengyel király unokaöccse volt, anyja pedig Bebek Zsuzsanna, aki kilenc gyermeket szült férjének. Gábor háromesztendős koráig minden bizonnyal Váradon élt a szüleivel, majd amikor Zsigmond fejedelem a fiúcska atyját leváltotta a főkapitányi tisztről, Bocskai Istvánt nevezvén ki a helyére, Szilágysomlyóra költöztek, a híres családi várba. Minden bizonnyal itt született Gábor húga, Anna, akinek világrajöttét az édesanya, Bebek Zsuzsanna nem sokkal élte túl. Az asszony halálának pontos idejét nem ismerjük. Csupán azt tudjuk, hogy az erdélyi „zord idők" beköszöntése után menekülésre kényszerült apa a kilencvenes évek második felében újra megnősült. Ezúttal egy lengyel nőt vezetett oltárhoz, Kostka Zsófiát, aki egy fiúgyermeket szült neki: Andrást. Nincs adatunk rá, hogy 1599-ben, Báthory András bíboros fejedelem uralkodása idején a család is visszajött-e Erdélybe az édesapával. Ha igen, akkor a sellemberki csata után, amelyben Báthory András döntő vereséget szenvedett az Erdélybe törő Mihai Viteazul havasalföldi vajdától, nekik is újra menekülniük kellett. Somlyai Báthory István egykori váradi főkapitány nem sokkal élte túl az újabb megpróbáltatásokat: 1601-ben meghalt. Ezután a gyermekek gyámságát ecsedi Báthory István országbíró vállalta, aki örökbe is fogadta az árvákat. Tettének okáról és céljáról így vallott 1603 februárjában készített hosszú végrendeletében:

„Gábor! Ím látod, hogy Isten után én teneked atyád helyett atyád akarok lenni. Meglássad, jól meggondoljad, hogy én terajtad nem kaptam semmiért, hanem láttam árvaságodat húgoddal Annával egyetemben. Látom azt is, az mi nemzetünket az mi istenünk bűneinkért, kiváltképpen az én ágamat elfogyatá. Kiről nekem sokat teneked

írnom nem kell, nem is szükség, mert noha gyermek vagy, de habes aetetem [olyan korú azért vagy], hogy ezekrül gondolkodhatol, s elmélkedhetel... én te rajtad kaptam ez okáért, hogy legelőször... anyaszentegyházunk javára succedáljon az én nemzetségemből én magtalan maradván, ki az Istent szolgálja, ...nemcsak pogány ellen, hanem főképpen a pápa és az ő tagjai ellen, és minden hitetlen eretnekek ellen". A végrendelkező oligarcha figyelmeztette gyámfiát: „Emlékezzél meg, hogy szabad akaratodból megtért keresztyén vagy, Istent megcsalni, quia possibile [ami lehetséges], ne igyekezzél". Az ekkor tizennegyedik életévében lévő ifjú életcélját ezekben igyekezett kijelölni: „*Ezután a Báthoryak jó hírének, nevének követője légy!"* Ennek érdekében „hazádat, hazád szabadságát életednél jobban szeressed, becsüljed, kik mellett meghalni, ha Isten uraságodban megtart, az Úr nevét segítségül híván, értette megölessed magad".

Hogy az ifjú minél eredményesebben megfelelhessen a rábízottaknak, az ecsedi főúr hatalmas vagyont hagyományozott gyámfiára. Így többek között az ecsedi vártartományt tizennégy falujával, a Szamosközt hat faluval, a majtényi tartományt nyolc faluval, a mezőségi jószágot, a nyíregyházi részt, a medgyesi tartományt. Neki hagyományozta a könyvtárát, a levéltárát, a díszes fegyvereket és nagy mennyiségű arany- és ezüstkincset. Ezek között volt egy pecsétgyűrű, amelyet a törökön Kenyérmezőnél győzedelmeskedő „régi jó Báthory István" viselt, s amelyet a lengyel király Báthory István küldött meg neki. Ezt a jeles ékszert az ecsedi oligarcha sohasem viselte, mert nem ítélte magát arra „méltónak". „Ezt a gyűrűt Báthory Gábor öcsémnek, az somlyai Báthory István uram fiának hagyom, átkozott legyen, ki meg nem adgya neki". Ugyancsak Gáborra hagyta azt a híres, „bécsi módon való öreg poharat" is, amelyet egy csonka kezű, részeges öreg ötvös csinált, „emlékezzen meg rólla, igyék belölle, de józan, jámbor, keresztény erkölccsel".

Ezek az anyagi javak lehetővé teszik – szól a végrendelet –, hogy „ne búdossál mint egy czigány egy fúvóval, sátorral, bokorrul-bokorra, erdőrül erdőre, idegen nemzetségrül idegen nemzetségre, oktalanul, rútul, mód nélkül. Viseld szemed előtt az régi Báthoryakat ebben is, ne az mostaniakat, bár csak lengyel királl István királyt és az erdélyi vajdát Báthory Kristófot."

Azt többször is lelkére kötötte az ifjúnak, hogy az önként választott vallásában, a kálvinista hitben megmaradjon. Öröklött birtokain *kizárólag kálvinista lelkészeket* tűrjön meg, s mind a pápistákat, mind a lutheránusokat elűzze onnan, ha oda telepednének. Ez utóbbi kívánság és annak teljesítése nyilván egyik forrása lehetett Thurzó György nádor Báthory-ellenességének. Ő ugyanis a lutheránusok fő patrónusa volt Magyarországon!

Hogyan teltek az évek az ecsedi várban? Erről nagyon kevés konkrét adatot ismerünk. Feltehető, hogy az erősen vallásos országbíró nem tűrt volna meg olyan erkölcsi kicsapongásokat a környezetében, amilyeneket egyes írók fantáziája szült. Az is teljesen valószínűtlen, hogy az 1605 nyaráig Habsburg-hűségben megmaradt országbíró 1603-ban az Erdélyben Habsburg-ellenes harcot folytató törökföldi emigránsok, nevezetesen Bethlen Gábor „keze alá" küldte volna harcolni tizennegyedik évébe lépő gyámfiát! Az itt létrejött Bethlen-Báthory-kapcsolat többek között azért sem hiteles, mert még arra sincs biztos adat, hogy maga Bethlen mikor kapcsolódott be Székely Mózes ezen hadi vállalkozásába. Báthory Gábor ecsedi éveiről csupán azt tudjuk bizonyosan, hogy szellemi nevelése arra a Wittembergát, Heidelberget és Páduát megjárt váradi rektorra, Czeglédi Jánosra hárult, aki később Bocskai István fejedelem kassai udvarába is követte tanítványát.

STEPHANUS BOTSKAY

Bocskai István fejedelem

Arra vonatkozóan, hogy pontosan mikor került Báthory Gábor Bocskai udvarába, eltérő adatokat ismerünk. Biográfusa, Szilágyi Sándor úgy *vélte,* hogy csupán nagybátyja halála után, 1605 nyarán. Ám egy korabeli vers tanúsága szerint már 1605. január végén vagy február legelején ott kellett lennie az ifjúnak. Az 1608 januárjában, Rimay János tollából születő *pasquillus* így szól az ifjú Báthory Gáborról:

„Fejed szégyent vallott Patakon az hartzkor,
Gönczről is Kassára szaladtál éjfélkor.”

Amennyiben a Bocskai udvarában szolgáló Rimay értesülései pontosak, úgy a megnevezett harci esemény csakis 1605 februárjában történhetett, akkor, amikor a Patakról előnyomuló magyar sereget Basta katonái Mád környékén megfutamították. Ez viszont arra utal, hogy az öreg ecsedi oligarcha már Bocskai melletti nyílt kiállása előtt a felkelő fejedelem udvarába küldte nevelt fiát. Részben amolyan „zálogként” – amint Rákóczi Zsigmond is tette Györggyel –, és katonáskodást meg politizálást tanulni. Talán már ekkor szóbeli ígéretet kapott Bocskaitól, hogy gyámfiát teszi meg fejedelmi utódjává. A gyermektelen Bocskaitól ez a gondolat már csak azért sem lehetett idegen, mert maga is közeli rokonságban állott az ifjúval, noha 1594-ben atyjának életére tört. Így az ecsedi Báthory István megnyerésén túl talán amolyan engesztelésféle is volt a részéről az, hogy Báthory Gábort jelölte utódjának, Illésházy István és pártja nem csekély bosszúságára.

Báthory Gábor így már tizenhat esztendősen politikailag jelentős személlyé vált. Utódlásának biztosítására politikai párt is alakult Bocskai udvarában. Ennek a pártnak a feje a tragikus véget ért fejedelmi kancellár, Káthay Mihály volt, maga is Báthory-rokon. Tagjai, a legtekintélyesebbek közül, Imreffi János fejedelmi tanácsos – szintén Báthory-rokon –, Segnyey Miklós, a híres hajdúfőkapitány, továbbá a huszonéves Bethlen Gábor, aki folyamatos megbízatás híján sokat tartózkodott Kassán a kancellár és az ifjú Báthory Gábor környezetében.

Miként töltötte napjait e körben a kiszemelt fejedelmi utód? Erről Rimay *pasquillusának* két félreérthető verssorát ismeri az irodalom:

„Hallottam hírödet, jó Báthori Gábor,
Igen elvont téged Iffiu Kata s az bor.”

Az irodalomtörténet e versrészlet értelmét úgy magyarázza, hogy „Iffju Kata, az 1594-ben kivégzett Iffju János leánya, Imreffy János felesége, *Báthory szeretője volt”*. E magyarázó sorok születésekor még nem volt ismert az, hogy Iffju Kata Báthory *Gábo jóval idősebb nagynénje volt,* akinek magának is volt egy Báthory Gáborral hasonló korú fia, Mihály. Így a fejedelem-jelölt és nagynénje között legalább tizenöt-tizenhat év korkülönbségnek kellett lenni. Ez a körülmény minden bizonnyal rejtve maradt Móricz előtt is, ezért jelenik meg a regényben Imreffiné 1608-ban még sugárzó fiatal asszonyként, noha ő akkor már erősen középkorú nőnek számított.

Ez a korkülönbség és a rokonsági fok vajon *kizárja-e* annak a lehetőségét, hogy intim kapcsolat – sőt szexuális viszony – fejlődött ki nagynéni és unokaöccs között? Az erdélyi boszorkányperekről szóló munkájában e sorok írója úgy foglalt állást ebben a kérdésben, hogy a *lehetőséget* nem lehet kizárni. E korszak irodalma több olyan esetről is tud a nyugat-európai abszolutizmusok világából, amikor egy-egy „pironkodó” ifjút az érettebb, de még érzéki kalandokra éhes és kész nagynéni vezetett be a szexuális élet titkaiba. Elterjedt-e ez a szokás Magyarországon is? Ugyancsak nehéz akár igennel, akár nemmel felelni. A törvények nálunk nagyon szigorúan büntettek minden hasonló, „vérfertőző” kapcsolatot. Ám ez a nagy szigorúság rejtheti azt is, hogy gyakran előfordult az ilyen viszony. Ismereteink e kor „közerkölcseiről és magánbűneiről” meglehetősen hézagosak és felületesek. A kor emlékírói többnyire szemérmesen hallgatnak arról, hogy miként

játszódott le a szexuális érés és felnőtté válás a korabelieknél. E nagy hallgatás miatt kénytelenek vagyunk a Báthory Gábornál néhány évtizeddel később élt Bethlen Miklóshoz fordulni tájékozódásért, aki szokatlan nyíltsággal írt a kényes témáról. Önéletírásából talán némi támpontot kaphatunk ahhoz is, hogy miként játszódhatott le egy másik főúri ifjú, Báthory Gábor felnőtté válása. Noha nővel nem volt dolga – írta –, „az én szüzességem bizony az én részemről nem szüzesség, hanem szüntelenül folyó fertelmesség volt". A bűntudat ellenére azon a véleményen volt – és ezt ajánlotta leszármazottjainak is –, hogy „mocskolódjék inkább a két gonosz között a kisebbel, mintsem a *paráznáktól francúzt* [vérbajt] *és egyéb sokféle nyavalyát kapjon"*. Ezt a „szüzességét" megtartotta nyugat-európai utazásai alatt is. Huszonhárom esztendős korában járt Velencében, amely város „bűnnel felette teljes, kivált paráznákkal". S noha társa, Istvándi igencsak szorgalmasan paráználkodott a vallásos házilánnyal, aki, ha szeretkezés közben hallotta a harangozást, „mindjárt kapta feje alól az olvasót, és mondani kezdte" az imát, ő állhatatos maradt. Elmondja, hogy Londonban, egy előkelő bordélyházban is csupán a szerelmi előjátékig – mai divatos kifejezéssel élve a pettingig – jutott el a kurtizánnal, annyira félt a „francúz nyavalyától".

Amikor otthon Kolozsvárott, immáron huszonhét esztendős korában egy szép nemesasszonnyal egészen intim közelségbe került, akkor sem történt meg a beteljesülés. „Ez majd elhihetetlen dolog; de hogy így volt, az Isten tudja, nagy inaszakadva méne el, mert igen szeretett." Vallomása szerint csupán házasságában került sor a beteljesült szexuális kapcsolatra. S miután nem egy 17. századi főúr – többek között I. Rákóczi György – is azt állította, hogy csupán a feleségével élt szerelmi életet, arra kell gondolnunk, hogy sokan voltak így a török kori Magyarország főurai és nemesei közül.

Ennek az elhúzódott „pubertásnak" a fő okát nyilvánvalóan a *vérbajtól való rettegésben* kell keresnünk. Ez a betegség ebben a korban rendkívül rövid idő alatt végzett azzal, aki fertőzést kapott. A gyorsan és fájdalmas körülmények között bekövetkező haláltól való rettegés, úgy tűnik, rendkívül önmegtartóztatóvá tette azokat is, akiknek pedig vagyoni és hatalmi helyzeténél fogva ugyancsak módja lett volna a változatos nemi élet korai megkezdésére. Ám azok a jobbágylányok, akik a legkönnyebben elérhetők lettek volna az ifjú földesurak számára, falvakban élve a leginkább ki voltak szolgáltatva a vidéken kóborló katonák nemi erőszaktételeinek, így természetesen a fertőzésnek is. A fallal körülvett városok polgárleányainak és asszonyainak az erényét viszont egy zárt és jól ellenőrzött életforma védte a földesúri vágyaktól. A nőtlen nemesi ifjak tehát főként atyáik belső udvarnépére szorultak, hacsak a szülői szigor, a vallásosság gátat nem szabott az ifjakban ágaskodó vágyak házon belüli kielégítésének. Ne feledjük, mind a katolikus, mind a protestáns vallás súlyos bűnnek tekintette a házasságon kívüli nemi kapcsolatot! Így nehezen képzelhető, hogy az életkor előrehaladásával egyre vallásosabbá váló szülők jelentős része eltűrte volna a belső környezetben űzött parázna „fertelmeskedéseket"!

Az elmondottak persze nem jelentik azt, hogy a tizenhat esztendős Báthory Gábor és a harmincvalahány éves nagynéni között nem *alakulhatott* ki akár intim kapcsolat is. Csak éppen *semmi bizonyosság* nincs rá. Amit a történetírók a későbbiek folyamán „bizonyítéknak" tekintettek – az Imreffi házaspár Báthorytól kapott adományait –, arról kiderült, hogy semmiképpen sem tekinthetők az asszony állítólagos „intim" szolgálataiért kapott „vételárnak".

Amikor Bocskai 1605 őszén a török nagyvezérrel folytatandó tárgyalásra ment, az őt kísérő Homonnai Drugeth Bálintnak azt mondta: ha neki valami baja történne a

találkozón, Báthoryra tekintsenek mint első emberre, vagyis utódra. Később, 1606 nyarán, amikor az Illésházy vezette „békepártnak" sikerült rágalmazással félreállítani a Báthory-párt vezéralakját, Káthay kancellárt, az ifjú főúr utódlása is háttérbe került. A végrendelkező Bocskai csupán Ecsed birtokában erősítette meg Báthory Gábort, és neki hagyományozta Sólyomkőt, valamint a micskei uradalmat. Az erdélyi rendek azonban Illésházyék minden mesterkedese ellenére sem az ő jelöltjüket, Homonnai Drugeth Bálintot választották fejedelmükké, hanem az addigi kormányzót, Rákóczi Zsigmondot. Ez utóbbit „ugrasztottá ki" azután a fejedelmi székből Báthory Gábor a hajdúk segítségével – és jelentős kárpótlás biztosításával –, így került végül is hősünk a fejedelmi székbe 1608 tavaszán.

A dúsgazdag ifjú Báthory Gábor életének első éveiről alig tudunk valamit. Életrajzírója csak úgy általánosságban írja róla, hogy Bocskai kassai udvarában dúsgazdag voltáért és „több szép tulajdonaiért" a közfigyelem tárgya lett. Megjelenése „igéző vala" – írja Szilágyi Sándor –, hozzátéve: „Szép arcán, deli termetén örömest legeltették a nők szemeiket, s még örömestebb, ha roppant erejével könnyen fékezé szilaj paripáját. A férfiakat bőkezűsége és barátságos modora kötelezték le." Ezek a Szalárdi János és Kemény János visszaemlékezésein alapuló megállapítások is mutatják, hogy Szilágyi milyen kevés konkrét életrajzi adatot tudott összegyűjteni Báthory Gábor ifjúságáról.

Még azt sem tudta kinyomozni, hogy pontosan mikor volt az esküvője kijelölt mátkájával, a „nagy kövér testű" Palotsai Horváth Annával. Tekintetbe véve Báthory életkorát, erre az eseményre 1607 augusztusa előtt nemigen kerülhetett sor. A magyarországi törvények értelmében ugyanis csupán a 18. életév betöltésével vált a nemesi ifjú – még korlátozottan – nagykorúvá, amikor már házasságot köthetett gyámja engedélye nélkül. Báthory Gábor házasságkötése a kor közfelfogása szerint még így is fölöttébb „idő előttinek" számított! Főúri és nemesi körökben azt tartották ideálisnak, hogy a fiatalemberek minél később házasodjanak. Egy magyarországi főúr például bosszúsan írta fia eljegyzése alkalmával: „Nehezen engedem neki, most 26 esztendős csak. Olyan koromban ellenségem volt, ki engem effélére intett volna." Batthyány Ferenc is azt mondta, amikor értesült a 18 éves Zrínyi György házasságkötési szándékáról: „Én szánom Zrínyi Györgyöt, hogy mikor tanulnia kell vala, akkor házasodik meg." Tudjuk, hogy ő is és a költő Zrínyi Miklós is éveken át udvaroltak választottjaiknak, mielőtt elvették volna őket.

Báthory Gábor tehát a kor szokásaihoz képest valóban „idő előtt" nősült. Az, hogy nejéhez nem fűzték gyöngéd érzelmi szálak, hamarosan megmutatkozott. A fejedelemasszony csak 1608 júliusában ment Kolozsvárra a férje után, ám hamarosan különvált tőle, és Görgényben élte a maga életét. Ez a különélés már önmagában megbotránkoztatta az erdélyieket. Azon az álláspónton voltak, hogy ha a házastársak nem szeretik egymást, váljanak el. A protestáns felekezetek illetékes fórumai viszonylag könnyen és gyorsan ki is mondták volna a válást. Báthory Gábor és Palotsai Horváth Anna esetében azonban más volt a helyzet. Ez a frigy az öreg ecsedi oligarcha akaratának megfelelően köttetett, s felbontása komoly vagyonjogi következményekkel járt volna Báthory Gáborra nézve. Ezért az ifjú a különélés ellenére fenntartotta a házassági köteléket.

Arról, hogy miként élt az asszony a görgényi várban, nem szól a fáma. Annál többet beszéltek mind a kortásak, mind az utókor történetírói és szépírói az ifjú fejedelem kalandjairól.

Az egykorú mendemondák és az 1614-es „boszorkányper" iratai mintegy *ezer* olyan

asszonyról és leányról beszélnek, akik állítólag áldozatul estek a feleségétől távol élő ifjú fejedelem „dúvadkodásainak". Ha ezt az óriási számot elfogadjuk, akkor elmondható, hogy Erdély ifjú fejedelmének évi átlagban mintegy kétszáz „külső kapcsolata" volt. Ez még akkor is tekintélyes summát tenne ki, ha Báthory Gábor semmi mással nem foglalkozott volna fejedelemsége idején, csupán idegen szoknyák felbillentgetésével! Mennyi igaz ezekből a mendemondákból – ma már senki sem tudná megmondani. Az ezer szerető minden bizonnyal erős túlzás, inkább élénk fantázia szüleménye, semmint tényleges adat. Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy az említett „boszorkányper" tanúvallomásai szerint Báthory Gábort hosszabb ideig tartó viszony fűzte nagynénjéhez, Imreffi Jánosnéhoz, unokanővéréhez, Dengeleghyné Török Katához, sőt saját testvérhúgához, Báthory Annához is! E három nőn kívül írnak némely források még Kornis Boldizsár ifjú nejéről, akinek az állítólagos „megszeplősítése" fő oka volt a széki merényletkísérletnek 1610 elején. Ám még Bethlen Gábor is azt mesélte élete utolsó évében spanyol udvari emberének, Don Diego de Estradának, hogy Báthory Gábor megerőszakolta az ő első feleségét, Károlyi Zsuzsannát is. Ez az esemény Don Diego lejegyzésében – amely Makkai László szerint hitelesnek tekintendő – úgy maradt fenn az utókor számára, hogy Báthory, lángra lobbanva Károlyi Zsuzsanna iránt, diplomáciai megbízatásokkal Törökországba küldte a férjet, hogy ezalatt kitölthesse „undok vágyát" az asszonyon. Ez, Bethlen elmondása szerint, végül sikerült is neki, „egy áruló szolga meg egy gonosz és becstelen társalkodónő segítségével, kik titkon ajtót nyitottak neki az asszony házában, hová is bemenvén, az asszonyt éppen alva találta, egyetlen könnyű hálóköntösben, mivel a nagy meleg miatt több ruha nem kívánkozott rá. Hogy pedig úgy találta ott ama szegény asszonyt hanyatt fekve, könnyűszerrel betölthette rajta féktelen vágyát, mi is bizonnyal semmi sem volt neki, hiszen csupán egy kényre-kedvre kiszolgáltatott, finom, törékeny hölgyről volt szó, Báthory Gábor fejedelem pedig irtózatos erejű férfi volt, ki puszta két térdével egy lovat össze tudott roppantani, s fél kezével megállított egy kétlovas robogó szekeret. Magas volt, robusztus termetű, igen szerelmes természetű és felettébb kellemes arcú fiatalember; de féktelen, gőgös, buja, nagyétkű és mindig a máséra vágyó." Károlyi Zsuzsanna, „a szegény meggyalázott asszony" mindezt megírta diplomáciai küldetésben levő férjének, aki beszámolt róla a szultánnak. A padisah pedig úgy felháborodott ezen a „gyalázatosságon", hogy elhatározta Báthory azonnali detronizálását! Rögvest hívatta is Bethlent, így szólván hozzá: „No, Bethlen apám, akarsz-é Erdély fejedelme lenni, akarod-e megbosszulni becsületedet; húszezer török lovas katonát adok neked, menj és koronáztasd meg magad!" Így került volna tehát sor Báthory detronizálására és Bethlen fejedelemmé tételére, aminek fő oka Károlyi Zsuzsanna megbecstelenítése volt. „Mindezen dolgokat pedig maga a fejedelem beszélte el nekem – írja a spanyol lovag –, sok egyéb dologgal egyetemben, mintegy nyelvgyakorlásképpen."

Nincs okunk kételkedni Don Diego szavainak őszinteségében. Ő valóban csak Bethlentől hallhatta mindezt, sok más intimitással együtt. Maga a történet viszont újabb bizonyítéka Bethlen Gábor szárnyaló fantáziájának. A Don Diegónak elmondott mese újabb bizonyosság arra is, milyen nagy szerepet játszott Bethlen élénken csapongó fantáziája Báthory Gábor három „vérfertőző" kalandjának kiötlésében, s az 1614-es „tanúvallomások" megfogalmazásában is. Könnyen lehetséges, hogy az ott szereplő vallomásokról a megnevezett vallomástévők nem is tudtak. Hiszen nem írták alá a protocollumokat, és nem került sor a valóságban olyan nyílt tárgyalásra sem, amilyet

Móricz Zsigmond elképzelt az Erdélyi-trilógia lapjain. Minderről bőven szóltunk az erdélyi boszorkánypereket tárgyaló írásainkban. Itt csupán utalni kívántunk rá, amikor egy újabb Bethlen által kiötlött Báthory-kalandot ismertettünk jelen munkánkban.

Természetesen most sem akarjuk azt állítani, hogy a feleségétől különélő, huszonéves, nagy erejű ifjú szerzetesi életmódot folytatott volna. Még az sem bizonyos, hogy minden esetben a „supplicans dámák" – a kérelmező hölgyek – voltak a kezdeményezők, vagy az, hogy minden esetben maguk az urak „kötötték rá feleségeket" az ifjúra! Minden bizonnyal előfordult nem egy olyan eset is, amikor ő maga „gerjedt fel" valamelyik kívánatosabb hölgyre, amint az ilyen ifjú embernél általában megesik. Ám az ilyen szabadosság meglehetősen szokatlan dolognak számított Erdélyben, ahol immár közel fél évszázada olyanok ültek a fejedelmi trónon, akiket életkoruk, vagy másfajta hajlamaik miatt „hidegen hagytak" a gáláns kalandok. Bizonyos „erdélyi atyánkfiai" már 1611 nyarán fölkeresték Thurzó György nádort, és fölpanaszolták neki, hogy Báthory Gábor „sokaknak feleségeket megfertőzte". Igaz, Géczi András – a Báthory elleni gyilkosság későbbi szervezője – ezzel szemben ugyanekkor azt írta Szebenből Magyarországon élő feleségének: „Csak az Ur Isten éltesse a fejedelmet, hiszem az Ur Istent, hogy megtartja az ő jámbor keresztyénségéért, mert az árulók [a királyi Magyarországra menekült összeesküvők] az mit felőle beszélgetnek, látja az Ur Isten, hogy *semmi nincsen abban,* hanem *jegyhetetlen* [feddhetetlen] *életben* viseli magát, bizony hasonló *jámborságban* Mágócsi uramhoz". Nincsenek ugyan konkrét adataink a harmincegy esztendősen „non sine suspicione veneni [mérgezés gyanújával]" elhalálozott Mágóchy Ferenc jámborságának mikéntjéről, de abból a viharos gyorsaságból, amellyel özvegye a kortársi megbotránkozások közepette az ifjú, keménykötésű Eszterházy Miklós karjaiba vetette magát, arra következtethetünk, hogy talán a férji kötelmek teljesítésében volt túlzottan jámbor. Legalábbis erre enged következtetni Géczi idézett összehasonlítása. Persze azt sem lehet kizárni, hogy a Magyarországról gyilkosság elkövetése miatt menekülni kényszerült, tehát Báthory kegyeire fokozottan ráutalt Géczi hízelgésből vagy kifejezetten propagandasztikus célzattal írta ezeket levelében.

Amennyiben a történettudomány vagy az irodalomtudomány súlyt helyez rá, hogy tisztázza a Báthory Gábor erkölcsi „kicsapongásairól" terjesztett vádak igazát vagy valótlan voltát, újabb kutatásokat kell végeznie ebben a tárgyban is. Az eddig feltárt források nagy része megbízhatatlan, ilyen vagy olyan tendenciával készített, ezért nem alkalmas az igazság kiderítésére. Mégis azt hisszük, ennél sokkal lényegesebb annak a tisztázása, hogy Báthory Gábor erdélyi fejedelem politikája mennyivel volt zsarnokibb a többi fejedeleménél? Továbbá az, hogy a nevével fémjelzett külpolitika mennyiben tekinthető „kalandor" jellegűnek?

Báthory Gábor, a politikus

Egy fejedelmi trónon ülő politikus tevékenységének vizsgálatánál és értékelésénél szükséges tisztázni a következő momentumokat:

– Az irányító posztra került személy milyen tapasztalatok birtokában, milyen segítségre támaszkodva kezdte tevékenységét?

– Milyen hagyományok folytatását, továbbfejlesztését tűzte ki célul bel- és külpolitikájában?

– Milyen gazdasági, társadalmi, politikai és katonai viszonyok között került sor a

politikai célok megvalósítására, illetve a megvalósítás kísérletére?

– A kitűzött célok és a realizálásukra irányuló kísérletek mennyiken feleltek meg a társadalmi haladás érdekeinek?

Érdekes dolog, hogy történetírásunk a két „rossz hírű" Báthory fejedelem – Zsigmond és Gábor – uralkodásának értékelésekor alig fordított figyelmet arra, hogy ők – ellentétben a „nagynak" és „bölcsnek" nevezett fejedelmekkel – *szinte gyermekfővel kerültek az ország élére.* Báthory Gábor még csak tizennyolcadik életévében járt, amikor Erdély fejedelmévé választották! Ilyen életkorú fiatalember bármilyen kiváló szellemi képességek birtokában és bármilyen kiváló pedagógusok neveltjeként sem szerezhet annyi élettapasztalatot, amennyi az országos súlyú döntésekhez föltétlenül szükséges. Úgy véljük, nem véletlen, hogy a nagynak nevezett fejedelmek – Báthory István, Bocskai István, Bethlen Gábor vagy I. Rákóczi György – mind harmincon túl kezdték uralkodói pályafutásukat, érett férfikorban kerültek szembe az országuk sorsát érintő döntések felelősségével. Tévedhetetlenséget persze az élemedett kor sem garantál senkinek, mégis nagyobb esélyt ad a helyes döntéshez, mint a jóformán még kamaszkorúság.

Abban az életkorban, amelyben Báthory Gábor Erdély élére kerüli, fokozott jelentőséget kapott az a momentum, hogy kik voltak a tanácsadói. Történetírásunk egészen furcsa álláspontot foglal el ebben a kérdésben. Két olyan személyiséget szoktunk megnevezni, akiknek a tanácsai döntően befolyásolták Báthory Gábor politikáját: Imreffi Jánost és Bethlen Gábort. Tanácsaik között viszont olyan sajátos disztinkciót teszünk, hogy Imreffi a „rossz", Bethlen pedig a „jó" tanácsokat adta Báthorynak. Bethlen és Báthory kapcsolatának alakulásáról a továbbiakban bőven szólunk. Imreffit illetően csupán annyit kívánunk megjegyezni: amint megalapozatlan az a vád, hogy „ifjú szép" nejét birtokadományokért és egyéb előnyökért „kiárulta" a fejedelemnek, ugyanúgy nincs hitelt érdemlő bizonyíték arra sem, hogy ő – vagy kizárólag ő – tanácsolt volna olyan politikai lépéseket Báthorynak, amelyek helytelennek bizonyultak, és amelyek végül is a fejedelem vesztét okozták. Ez utóbbi már csak azért sem lehet igaz, mert Báthory a bukását okozó politikai lépéseket *Imreffi halála után* tette. Abban az időben, amikor „fő tanácsosa" éppen Bethlen Gábor volt!

Ha azt kutatjuk, hogy milyen politikai hagyományok folytatására vállalkozott a trónra lépő Báthory Gábor, akkor az első tájékoztatót abból a levélből kaphatjuk, amelyet pár nappal Bocskai halála után, 1607. január 2-án írt a török fővezérnek: „Nyilván lehet Nagyságodnál az én eleimnek Báthory Istvánnak, az lengyel királynak tökéletes és állhatatos hűsége az hatalmas győzhetetlen császár urunk [a szultán] eleihez és az muzurmány *[így!]* nemzetséghez. Mind penig az én édesatyám, az nagyságos somlyai Báthory István mennyi kárt, romlást, sőt minden uraságából kiűztetést és budosást szenvedett az hatalmas császár eleihez való hűségéért... Énnekem alkalmatosságom vagyon ő hatalmasságának és nagyságának olyan tökéletesen és igazán szolgáljak, mint az boldog emlékezetű lengyel király, az én bátyám szolgált az ő hatalmassága eleinek és utána való főnépének." Éppen erre való hivatkozással kéri magának az erdélyi fejedelemséget a szultántól. Azt a tisztséget, amely – saját megfogalmazását idézve – *„vér szerint is engem illet".*

Báthory Gábor idézett levele, amelyet a Kassán tartózkodó Imreffi távollétében talán Bethlen Gábor tanácsai szerint fogalmazott, arról tanúskodik, hogy külpolitikájában a régi *„Báthory-vonalat"* kívánta követni. Ez a politikai irányvonal érvényesült egyébként Bocskai kassai udvarában is, s ezt szabta végrendeletében iránymutatóként a

szabadságharcos fejedelem. A belpolitikai célokat illetően viszont minden bizonnyal a Báthory Zsigmond udvarában kiteljesedett *fejedelmi abszolutizmus* volt a követendő példa Báthory Gábor számára. Ilyen abszolút fejedelmi hatalom megteremtésén fáradozott Bocskai István, Zsigmond egykori főtanácsosa is, és ezt a kormányzati elvet követte és javasolta a Báthory Zsigmond és Bocskai István tanácsosaként tevékenykedő Imreffi János, vagy a legmaradandóbb benyomásait Zsigmond udvarában szerzett Bethlen Gábor. A török vazallusságot elfogadó, Habsburg-ellenes külpolitika, illetve az abszolút fejedelmi hatalom kiépítésére törekvő belpolitika volt a lényege azoknak a politikai célkitűzéseknek, amelyek a trónra lépő Báthory Gábor tevékenységét meghatározták.

Vajon mennyiben kedveztek az adott gazdasági, társadalmi, politikai és katonai viszonyok e célok megvalósításának? Történetírásunk általában keveset foglalkozott azzal a rendkívül lényeges momentummal, hogy a Bocskai-szabadságharc sikeres befejezését *gazdasági mélypont, társadalmi és politikai zűrzavar* követte a 17. század első évtizedének második felében mind Magyarországon, mind Erdélyben. A másfél évtizedes török elleni háború és a Habsburg-ellenes felkelést kísérő polgárháborús jelenségek óriási anyagi pusztulást zúdítottak mindkét országrészre. *„Az országnak már csak a romjai látszanak”* – írta a fegyvert fogott magyar rendek 1605-ös kiáltványa, és ez a megállapítás korántsem volt túlzó. A legnagyobb csapás a legfontosabb termelőerőt, az emberi életet érte. Az erdélyi lakosságnak mintegy húsz százaléka pusztult el a háború folyamán, és legalább ilyen arányban veszíthették életüket a királyi Magyarország lakói is. A gazdasági bajokat csak növelte az a körülmény, hogy tizenöt esztendőn keresztül nagyrészt Magyarország és Erdély lakosságára hárult az itt vonulgató különféle hadak eltartásának terhe. Felégetett falvak, elpusztult majorságok, az általános lét- és vagyonbizonytalanság miatti kereskedelmi pangás jellemezte az időszak gazdasági életét.

A hosszú háború felbolygatta a társadalom életét is. A háborús pusztítások és a férfiak ezreinek hadbavonulása nyomán hatalmas tömegek szakadtak ki régi környezetükből, a korábban kialakult társadalmi értékrend korlátai közül. A „szabadhajdúk” több tízezres tömege és a szintén nagy létszámú közszékely réteg, amíg a török- és németellenes harcok folytak, úgy-ahogy alkalmaztatást és megélhetést talált. Ám a bécsi és a zsitvatoroki békekötéssel ezek a lehetőségek megszűntek. Bocskai telepítései és „székely törvényei” csupán a problémák *kisebb részét* orvosolták. A bajok dandárjának megoldása az utódokra hárult. Minden bizonnyal ennek a felismerése is hozzájárult ahhoz, hogy az öreg, immáron beteges Rákóczi Zsigmond olyan könnyen átengedte a fejedelmi trónt az ifjú Báthory Gábornak, aki már 1607-ben is ért el eredményeket a felkelt hajdúk lecsendesítésében. A tizenöt éves háborúban harci tapasztalatokat és viszonylag korszerű fegyverzetet szerzett hajdúság megnyerése nemcsak a fenyegető újabb polgárháborútól mentette meg a magyar társadalmat, de általuk Báthory Gábor olyan jelentős fegyveres bázisra is szert tett, amelyre mind belpolitikai, mind külpolitikai céljai megvalósításakor támaszkodhatott. Ez a mintegy harmincezres létszámú fegyveres erő, a tízezernyi kimozdítható székely fegyveressel együtt önmagában is tekintélyes katonai bázist képviselt. Rajtuk kívül Báthory – egy Habsburg-ellenes támadás esetén – számíthatott a királyi Magyarország végvári vitézeinek tekintélyes részére is. A „végvárak és kastélyok vitézlő népe” ugyanis a bécsi békekötés után egyre mostohább körülmények között élt a kétfejű sas uralma alatt, s emiatt késznek mutatkozott a Bocskai politikáját folytató erdélyi fejedelem fegyveres támogatására.

Az általános politikai erőviszonyok kiegyensúlyozottak voltak. A Habsburg-

országrésznek nemcsak a hosszú török elleni háború dúlásait kellett kihevernie, hanem a Rudolf császár és a Mátyás főherceg között kiéleződött hatalmi viszály gyengítő hatását is. Igaz, ugyanakkor a magyar uralkodó osztály és a trónvárományos Mátyás főherceg kapcsolata egyre szorosabb lett, s ennek az összefogásnak az éle mind Illésházy, mind Thurzó nádorsága alatt egyúttal az önálló Erdély ellen is irányult. Illésházy nehezen tudta megbocsátani az erdélyieknek, hogy nem az általa patronált Homonnai Drugeth Bálintot választották fejedelmükké, Thurzóban pedig – ma még nem minden részében tisztázott indíttatású – Báthory-ellenesség munkált. A Habsburg-ház magyarországi hívei részéről fenyegető veszély azonban mindaddig nem volt aggasztó, amíg Báthory Gábor szilárdan maga mögött tudhatta az ugyan megcsappant erejű, de még mindig hatalmas Portát. Végső soron elmondható, hogy Báthory Gábor egy olyan politikai hatalmi vákuumban lépett Erdély trónjára, amikor ügyes bel- és külpolitikával sok mindent meg lehetett valósítani a kitűzött célokból.

Ha arra a kérdésre keresünk választ, hogy ezek a bel- és külpolitikai célkitűzések egybeestek-e a magyar társadalmi haladás érdekeivel, akkor meglehetősen nehéz helyzetbe kerülünk. Az ugyanis vitathatatlan, hogy a nemzeti jellegű centralizáció és abszolutizmus kiépítésére, illetve megerősítésére irányuló törekvés összhangban állt a magyar társadalmi haladás érdekeivel is. Ebből kiindulva az erdélyi szászok szeparatista törekvései elleni fellépés ugyanúgy pozitív lépésnek minősül, mint az uralkodó osztály egyes, főként a császári hatalom exponenseitől bátorított csoportjai elleni küzdelem. Ezek a törekvések ugyanis nemcsak az erős – sokszor „zsarnokinak" is mondott – erdélyi fejedelmi hatalom ellen irányultak, hanem az *államegységet is veszélyeztették.* Jóval nehezebb eldöntenünk, mennyiben felelt meg a társadalmi haladás érdekeinek az a külpolitika, amely a két román fejedelemség alávetésén kívül célul tűzte ki a lengyel trón megszerzését és a töröktől meg nem szállt magyarországi területek keletről való egyesítését, egy török vazallus állam keretei között. E külpolitikai célkitűzésekben ugyanis jócskán keveredtek a pozitív és a negatív tendenciák. Ezen túlmenően sok volt ezekben a tervekben az irreális vonás, hiszen Erdély, a királyi Magyarország, Lengyelország és a két román vajdaság szempontjából egyaránt a török hódítás és terjeszkedés veszélyeztette leginkább a gazdasági és társadalmi haladást, amivel szemben a fő biztosítékot mégiscsak az a Habsburg-hatalom jelentette, amelyik ellen ennek a török védnökség alatt tervezett államszövetségnek a létrehozása irányult.

Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a Bocskai-szabadságharc fejleményei, az elért eredmények *csalóka látszatot* kelthettek a nemzetközi erőviszonyokról, még tapasztalt politikusokban is. Hiszen az 1605 végén és 1606-ban kialakult *sajátos,* átmeneti katonai helyzetben Bocskai diktálhatott nemcsak a Habsburg-hatalomnak, de – bizonyos megszorításokkal – még a Porta politikáját is befolyásolni tudta. Legalábbis a háború folytatása vagy a béke kérdésében, amiben a szultán – saját levelének tanúsága szerint – a kassai „királyi házban" székelő felkelő fejedelemhez kívánt igazodni. A sűrűn itt tartózkodó Báthory Gábor, Imreffi János és Bethlen Gábor könnyen olyan következtetést vonhatott le ebből, hogy a Bocskai-féle politikai vonal folytatójának – vagy továbbfejlesztőjének – rendkívül tág tere nyílik nemcsak a Habsburg-hatalmat figyelmen kívül hagyó, de a töröktől függetlenedni tudó politizálásra is. Úgy tűnik, a kortársak nem ismerték fel, hogy 1605 végén és 1606-ban olyan speciális, átmeneti hatalmi viszonyok alakultak ki, amelyek később gyökeresen megváltoztak. Az ötvenedik esztendejét taposó Bocskai rendkívül józanul mérte fel hatalmi helyzetének labilitását, átmeneti voltát.

Tulajdonképpen ezért lépett fel oly erélyesen 1606 nyarán a Káthay Mihály vezette „túlzók" ellen, akik – nyíltan ki nem mondva, de valójában – opportunizmusnak tartották Bocskai vonalát. Ebbe a táborba tartozott 1606-ban nemcsak a tizenhét éves Báthory Gábor és a huszonéves Bethlen Gábor, de a náluk jóval idősebb Imreffi János is.

Báthory Gábor uralkodása már a trónra lépéstől kezdve számos ellentmondást rejtett magában. A bel- és külpolitikai célok legfőbb hatalmi támasza az a hajdúság volt, az a „köztes" társadalmi réteg, amelynek lételeme és létérdeke háborút kívánt akkor is, amikor az ország érdeke békét kívánt volna. Erdély bevételi forrásai a fejedelmi magánjövedelmekkel együtt is csupán a hajdúk egy töredékének a zsoldját fedezhették, vagyis ezek a harcosok csakis *hadizsákmányból* juthattak hozzá a szükséges anyagiakhoz. Báthory megpróbálta bőkezű birtokadományokkal és telepítésekkel magához láncolni a hajdútömegeket. Ám ezek az adományok még mindig csupán a hajdúk *egy részét* érintették, és a katonáskodáshoz szokott hajdúk zöme még akkor sem kívánt *véglegesen* letelepedni, ha netán birtokot kapott. Legtöbben úgy gondolkodtak, hogy a földesuraktól szökött jobbágyok befogadása révén teremtik elő a kapott birtok megmunkálásához szükséges munkaerőt, maguk pedig továbbra is fegyverüket forgatják. A birtokadományban részesült harcoló hajdúk elsöprő többsége szégyenletes foglalkozásnak tekintette a mezei munkát. A szabad katonáskodás lételemükké vált, akárcsak a kozákoknak. Ehhez viszont háború kellett.

A hajdúk nyomása arra ösztönözte Báthory Gábort, hogy mielőbb elfoglaltságot szerezzen ezeknek a nyugtalan vérű embereknek. Igaz, először azzal próbálkozott, hogy a Portától szerez pénzt a hajdúk fizetésére. Glover sztambuli angol követ 1608. augusztusi jelentéséből tudjuk, hogy Báthory ott tárgyaló megbízottja, Bethlen Gábor többek között azt kérte ura nevében: az Ali pasa beleegyezésével tartott 30 000 fegyveres fizetésére engedje át a fényes tekintetű padisah a fejedelemnek a havasalföldi és a moldvai adót. A Porta ezt a kívánságot nem teljesítette, s így a fegyverben álló hajdúk kielégítése egyedül Báthoryra hárult. Átmeneti segítséget jelentett, hogy 1608-ban a Rudolf ellen vonuló Mátyás főherceg sok hajdút hívott zászlaja alá. Csakhogy 1609-ben újra Báthoryra szakadt ez az óriási gond.

Számos jel utal rá, hogy Báthory és tanácsadói 1609 végén és 1610 elején elérkezettnek látták az időt annak a tervnek a megvalósítására, amely 1605 tavaszán Bocskai udvarában született, de amelyről 1605 végén a szabadságharcos fejedelem ideiglenesen lemondott: a töröktől meg nem szállt magyar területek keletről történő egyesítése. Forgách Zsigmond már 1610 elején arról tudósította Thurzó nádort: Báthory nem titkolt terve, hogy a magyar koronát a maga számára megszerezze. Első lépésként a Tiszáig akarja elfoglalni őfelsége birodalmát hajdúival. A jövőbeni történeti kutatások talán kiderítik, hogy az 1610. márciusi széki merénylet vajon következménye vagy ösztönzője volt-e Báthory Gábor Habsburg-ellenes terveinek? Tulajdonképpen két politikai törekvés futott egymás mellett. Egyfelől a Habsburg örökös tartományok, Magyarország, Erdély és a két román fejedelemség nyugatról történő törökellenes élű szövetségének terve, másfelől a már említett, keletről történő egyesítésé. Amíg az első csupán alárendelt történeti szerepet kínált Báthorynak, a másikban övé lett volna a főszerep. Ehhez azonban az kellett, hogy a fejedelem megnyerje magának a magyarországi várak nélkülöző katonáit, s ezzel párhuzamosan biztosítsa a hátát a bécsi udvarhoz húzó szászokkal és a havasalföldi uralkodóval szemben. A lengyelek sakkban tartása érdekében Báthory felvette a diplomáciai érintkezést Moszkvával.

Már utaltunk rá, hogy Báthorynak e nagyszabású külpolitikai elgondolása számos

irreális vonást tartalmazott. De jóformán ugyanezt mondhatjuk el a nyugatról kiinduló szövetségi tervről is. Hiszen azok az okok, amelyek 1598-ban és 1604-ben szétszórták a törökellenes szövetség táborát, továbbra is fennálltak! Sőt talán még erősödtek is. Hiába tartott még a Porta hatalmi válsága, ha a Mátyás főherceg kovácsolta törökellenes tábort számos vallási és egyéb ellentét bénította az egységes fellépésben. Minden bizonnyal ennek felismerése is közrejátszott a fejedelem és Thurzó nádor 1610. júniusi majtényi találkozásának kudarcában. Hiszen Báthory Gábor előtt méltán ott lebeghetett nagybátyjának, Zsigmondnak a példája, akit a törökellenes szövetséghez való csatlakozás nemcsak trónjától fosztott meg, de becsapott, kisemmizett és kiszolgáltatott emigránssá is süllyesztett. Olyan helyzetű személlyé, akit akkor zártak börtönbe a császáriak, amikor csak jónak látták.

A nádor és az erdélyi fejedelem közti viszály miatt 1610-ben csak kisebb hajdú-zavargások robbantak ki a királyi Magyarországon. Jóllehet a magyar országrész végvári hadi népének jelentős része szívesen csatlakozott volna Báthoryhoz, a fejedelem előbb a szászok ellenállását akarta megtörni és Havasalföld felől kívánta biztosítani a hátát. Szeben megszerzése egy taktikai bravúr révén sikerült. Ez a siker a széki merényletben részes katolikus urakkal szemben alkalmazott megtorlások után újabb csapást mért a Habsburg-politika erdélyi híveire. Nemkülönben a Habsburg-barát politikát folytató havasalföldi uralkodó elűzése, amelyre 1611 elején került sor. Itt azonban már ütközött Báthory akciója a Porta politikájával, s emiatt a fejedelem a havasalföldi taktikai sikereket nem tudta tartós stratégiai eredménnyé fejleszteni. Sztambulból ugyanis sohasem nézték jó szemmel azt, ha Erdély és a román vajdaságok között olyan szoros kapcsolat alakul ki, mint 1595-ben vagy 1599-ben, mert ez veszélyes lehetett a török érdekekre.

Jóllehet a portai angol követ jelentése szerint a törökök 1610 végén még pénzzel is támogatták Báthoryt, a Havasalföld fölötti uralomra irányuló aspirációját elutasították. A Habsburg oldalról veszélyeztetett fejedelem nem tehetett mást, engedett a török óhajának. Ennek fejében viszont számíthatott rá, hogy török támogatást kap, ha a Habsburg oldalról éri támadás.

Ez utóbbi hamarosan be is következett. Előjátéka a Weiss Mihály brassói tanácsos által vezetett szász városok és a trónjára újra visszajutott Radu vajda támadása volt. A Báthory-ellenes seregben harcolt a széki merénylet után elmenekült Kendi István volt erdélyi kancellár is, lengyel és magyar katonák élén. A július 9-én Brassó mellett vívott ütközetben a fejedelmi sereg vereséget szenvedett. Elesett Imreffi János kancellár, és Báthory is csupán nagy üggyel-bajjal tudott visszahúzódni Szebenbe. Nem sokkal ezután újabb támadó hadak érkeztek Erdélybe a királyi Magyarországról, Thurzó nádor rendeletére, a kassai főkapitány, Forgách Zsigmond parancsnoksága alatt. Ebben a seregben „vitézkedett" különben a Csejtén befalazott Báthory Erzsébet egyik veje, Homonnai Drugeth György is.

A Szebenbe szorult fejedelem ez alkalommal még a Bethlen-párti Mikó Ferenc szerint is igen bátran viselkedett. S most bizonyosodott be, milyen okosan is tette ez év elején, hogy nem szegült szembe a Porta akaratával. Havasalföld felől ugyanis nagyszámú török-tatár érkezett a segítségére, akikhez rövidesen csatlakoztak az Erdély nyugati határán álló török várak katonái. Mi több, Báthory ügyes politikai húzással maga mellé állította a tőle elpártolt Nagy András hajdúfőkapitányt is. A Thurzó nádor szervezte és Forgách főkapitány vezette akció kudarcáról így számol be a jeles Bocatius egy Szenczi Molnár Alberthez írt levelében: „...vezénylő tábornokunk szerencse híján nyomult be Erdélybe,

elvesztvén és páni rettegés közepette szétszélesztvén seregét, ágyúit, felszerelését. Állítólag Moldvába menekült a főemberek s nemesek maradványaival és a derék, de legnagyobbrészt pápás [katolikus] katonák magvával. A prágai és kassai nyomdákban megjelent a királyi diploma, mely ama Báthory ellen indított vállalkozás okait sorolja fel. Az emberek másra gondolnak, maguk a megyék [a felső-magyarországi vármegyék] pedig meg vannak róla győződve, hogy megint csak a hit kérdését melegítették fel." Mindössze két magyarországi vármegye katonasága tartózkodik a Báthory elleni felkelést elrendelő nádor táborában. „Vagdalkozunk és viszont mi is odatartjuk a lábunkat. Majd a kimenetel igazolja a tetteket."

Az 1611-es hadakozás kimenetele Báthory politikájának helyességét látszott igazolni. A minden oldalról megtámadott fejedelem török segítséggel győzedelmeskedett, s 1611 végén ellentámadást tervezett Magyarországon. Ennek híre a nádort visszakozásra kényszerítette. Így azután december utolsó napjaiban megszületett a szövetséget magában foglaló egyezség Erdély és a királyi Magyarország között. Ez azt jelentette, hogy nyugat felől, legalábbis nyíltan, nem támogathatták többé a még mindig lázadó szászokat. 1612 áprilisára sikerült is Báthorynak a szászok lakta Baracaság meghódítása. A fejedelemmel már csupán Brassó dacolt, ahol Weiss Mihály személyében ugyancsak veszélyes ellenfél állt a lázadás élén. A májusi országgyűlés mintegy negyven tekintélyes erdélyit *„proscribált"* összeesküvésben és fegyveres felkelésben, valamint a külső ellenséggel való összejátszásban való bűnrészesség miatt. Úgy látszott, hogy Báthory Gábor politikája végleges diadalt aratott, hiszen mind belülről, mind kívülről biztosította a trónját.

Ekkor azonban olyasmi történt, amire nem számított! A bizalmába férkőzött Géczi András – akit a fejedelem a Portához indított követként a török segítség megköszönése végett – Brassóban a szászok megvesztegették és a maguk oldalára csábították. Levelet is küldtek vele a Portának, amelyben az állt: Géczit kívánja az ország fejedelemnek, és kérik, hogy az ő trónra segítésével szabadítsa meg a Porta Erdélyt Báthory „kegyetlen" uralmától! Géczi a Portán a fejedelem ajándékait úgy osztotta szét a dívánpasák között, mint Erdély lakóinak küldeményét. Azt is megígérte a török főembereknek, hogy Váradot, Lippát és Jenőt átadja nekik, ha őt segítik trónra Báthory ellenében.

Egyes pasák kaptak is a szászoktól támogatott Géczi ajánlatain, hatékony segítséget azonban nem adtak neki a trón megszerzéséhez. Így azután Géczi próbálkozása kudarcba fulladt. Nem maradt más választása, mint hogy 1613 áprilisában kegyelmet kért és kapott a megbocsátásra könnyen hajló Báthorytól. A szászok is meghajoltak, így *1613 júniusára Erdélyben helyreállt a belső béke, és megszilárdult Báthory Gábor trónja.* Ám csupán látszólag és pillanatnyilag, mert valójában ekkor már megszületett a Portán a döntés Báthory detronizálására. És aki ezt a döntést kijárta, az az 1612 őszén török földre szökött erdélyi főkapitány és fejedelmi tanácsos, Bethlen Gábor volt...

Báthory Gábor és Bethlen Gábor

E két történeti személyiség kapcsolatáról olyan különböző verziók láttak napvilágot mind a történetírásban, mind a szépirodalmi alkotásokban, hogy kissé részletesebben is szólnunk kell róla. Már csak azért is, mert a kettőjük közötti viszony megromlása valóban *döntő momentum* volt nemcsak Báthory trónfosztásában és halálában, de alapvetően járult hozzá Báthory Gábor „rossz hírének" alakulásához is. A Báthory Gábor személyével és uralkodásával kapcsolatos vádak zömét ugyanis maga Bethlen fundálta ki, s ezeket

átvették az ő információi alapján dolgozó emlékírók, historikusok. Az utókor történetírása viszont figyelmen kívül hagyta ezt a döntő momentumot, és Bethlen, valamint az ő intenciói nyomán dolgozók írásait elsőrendű értékű forrásként kezelte, nem ellenőrizve az adatok helytálló voltát. Különösen sokat torzított a két Gábor közötti kapcsolat ábrázolásán a Bethlen-rajongó Makkai Sándor, aki nemcsak regényíróként, de történészként is írt erről a témáról, méghozzá igencsak szárnyaló stílusban. Ennek következtében azután az „Ördögszekér"-ben olvasható adatok úgy itatták át a magyar történelmi tudatot, mintha alapvetően hiteles források alapján álltak volna, csak kissé regényesített formában.

Bethlen Gábor ifjúkori portréja. (17. századi rézmetszet)

A valóságban sokkal prózaibban kezdődött és alakult a két Gábor kapcsolata, amint az a történeti és a szépirodalmi müvek nyomán a köztudatban él. Megismerkedésük időpontjával kapcsolatban nyugodtan elvethetjük az „Ördögszekér"-ben szereplő 1603-as

esztendőt. Találkozásukra legkorábban 1605 első felében kerülhetett sor Kassán, Bocskai István fejedelmi udvarában. Bethlen Gábor a Káthay vezette „Báthory-párt" korántsem legtekintélyesebb tagjaként minden bizonnyal már ekkor igyekezett a kedvébe járni az erdélyi fejedelmi utódnak kijelölt dúsgazdag, híres ifjú mágnásnak. Noha ő is kapott tekintélyes birtokot Bocskaitól, gazdagságban és társadalmi tekintélyben meg sem közelíthette a somlyai és ecsedi Báthoryak vagyonának és társadalmi presztízsének ifjú örökösét. Báthory Gábor fejedelmi utódlását érdekes módon még az Erdélyből emigrált katolikus Kornis Boldizsár is támogatta, aki az őt ellenjelölti fellépésre biztató pápai nunciusnak maga helyett az ifjút ajánlotta fejedelemnek. Kornis arra hivatkozott: *szilárd erdélyi állapotot csupán egy Báthory képes létrehozni!* E név varázsa most is nagy a fejedelemségben. Elmondotta azt is, hogy Báthory Gábort ő maga is kész lenne szolgálni.

Ma még nem tudjuk teljes bizonyossággal, hogy az Illésházy által megvádolt és emiatt félretett Káthay kancellár fogságra vetése után Bocskai ejtette-e véglegesen Báthory Gábor utódlását. Több jel arra utal, hogy erről még közvetlen környezetét is bizonytalanságban hagyta a fejedelem. Az sem tisztázott máig sem, hogy Homonnai Drugeth Bálint neve vajon a már többnyire öntudatlanul fekvő fejedelem hozzájárulásával került-e a végrendeletbe, vagy csupán az Illésházyt követő „testamentumosok" praktikája folytán. Akár így történt, akár úgy, az erdélyi rendek nem Homonnait választották meg, hanem apósát, az öreg Rákóczi Zsigmondot. Ezzel természetesen egyelőre kútba esett Báthory Gábor utódlása is, amibe sem az ambiciózus ifjú, sem az érdekében hatékonyan tevékenykedő Imreffi János fejedelmi tanácsúr nem nyugodott bele. A trónért vívott küzdelmet a töröknél kezdte Báthory, 1607. január 2-án írt, már ismertetett levelével. Több jel arra utal, hogy Imreffi kassai távollétében a levél megfogalmazásakor Báthory segítségére lehetett a portai viszonyokat és az egész török frazeológiát nála jobban ismerő Bethlen Gábor is, akit – Szilágyi Sándor szerint – a fejedelem már az év elején megtett ecsedi kapitányának.

Báthory január 10-én indította el Bethlent szóbeli üzenettel Petki János székely főkapitányhoz, az inkább irodalmi, semmint katonai és politikai téren jeleskedő férfiúhoz. Báthory arra kérte Petkit, hogy „legyen hiteles és foganatos ő kegyelme szava kegyelmednél, az mit én szómmal kegyelmednek megmond, kegyelmed bocsássa jó válasszal, kegyelmednek megszolgálom". Visszatért-e Bethlen Báthoryhoz a február elején tartott erdélyi országgyűlés és Rákóczi megválasztása előtt? Nem tudjuk. Tekintetbe véve a távolságokat, valószínűleg nem. Kővári László azt írja múlt századi nagy Erdély-történeti szintézisében, hogy a Kolozsvárra érkező Bethlen Gábor előbb *saját trónigényét igyekezett érvényesíteni,* s csupán akkor kezdett Báthory érdekében munkálkodni, „miután ügyét veszve látta". Ekkor kezdte osztogatni Báthory „pártalakító leveleit", majd a Székelyföldre indult, hogy az ott lakókat is megnyerje az ügynek. Rákóczi Zsigmond, az új fejedelem azonban Tordán elfogatta őt, és visszakísértette Kolozsvárra, ahol fogságra vettette. Felségsértőként állították az országgyűlés színe elé, s csupán jóakarói közbenjárásának köszönhette, hogy nem ítélték halálra. A Bocskaitól kapott Hunyadvárát azonban így is elkobozták tőle. Amikor kiszabadult rabságából, visszament Ecsedre, ahol – komornyikja, Mikó Ferenc megfogalmazása szerint – Báthory Gábor „szolgája lévén, ki nagy becsülettel fogadá, jószágokat szakasztván illendőt mindjárást maga, felesége és szolgái tartására".

Tevékenykedett-e ezután is Bethlen Báthory megválasztása érdekében? Nem tudjuk bizonyosan. A fennmaradt források arról tanúskodnak, hogy ebben a munkában Imreffi János vitte a prímet. A tapasztalt, humanista műveltségű politikus tevékenyen közreműkö-

dött mind a hajdúk megnyerésében, mind a Rákóczi Zsigmonddal folytatott tárgyalásokban. Bethlen neve csupán 1608. február elején bukkan elő, amikor is egy fennmaradt levelének tanúsága szerint a Báthorytól adományba kapott Aranyosmedgyesről Ecsedbe indult, hogy ott „minden dolgoknak bizonyosan végére" járjon. Milyen szerepe volt végül is Báthory fejedelemmé választásában? Erről meglehetősen eltérő nézeteket olvashatunk. Udvari emberei és későbbi rajongói igyekeztek úgy beállítani a dolgokat, mintha Bethlennek *döntő* szava lett volna az események alakításában. Mások ezt kereken tagadták. Csíki István erdélyi katolikus püspök – akit, jóllehet szintén „notázott [elítélt]" Báthory fejedelem 1612-ben – a Bethlen és Báthory közötti kapcsolat ábrázolásában kétségbe vonta nemcsak Bethlen személyének jelentőségét, de még támogató készségét is. Megítélésünk szerint, noha Bethlen súlya és jelentősége valóban jóval elmaradt az Imreffi Jánosé, Petki Jánosé vagy Kornis Boldizsáré, sőt még a Nagy András hajdúfőkapitányé mögött is Báthory trónra juttatásában, azt sem lehet vitatni, hogy főként török kapcsolatai és portai ismeretségei révén hasznosan szolgálhatta Báthoryt mind ekkor, mind később. Annyi bizonyos, hogy kettőjük közül Bethlen volt sokkal inkább rászorulva Báthory támogatására, mint amaz az ő szolgálataira. Kapcsolatukban pedig *ez* a momentum volt a meghatározó.

Az 1608 márciusában lezajlott „trónfoglalás" után Báthory bőkezűen megjutatalmazta Bethlen szolgálatait. Fejedelmi tanácsossá, udvari főkapitánnyá és Hunyad vármegye főispánjává nevezte ki őt. Bethlen július 7-én már felsorolt tisztségeinek birtokában indult el dévai házából Konstantinápolyba, hogy ott Báthory követeként eljárjon a rábízott feladatok intézésében. „Seregeknek ura, Szent Istene, áldd meg utamat, tedd szerencsésség – jegyezte föl indulása előtt –, hogy minden én utaimban és követségem minden idejében forgolódhassam és szolgálhassak a te isteni nagy nevednek tisztességére, hazámnak megmaradására és *az én uramnak böcsiiletének öregbülésére, magamnak tisztességemre".* Glover Sztambuli angol követ jelentéseiből tudjuk, hogy Bethlen július 20-án érkezett meg a török fővárosba, de csak augusztus 3-án kapott kihallgatást és ezer tallér értékű ajándékot. Az angol diplomata még azt is följegyezte, hogy Bethlen nem volt megelégedve a Portától kapott ellátással. Valamint azzal sem, hogy a török főemberek csupán a régi megállapodásokat újították föl, és nem teljesítették Báthory újabb kívánságait. Csíki püspök 1620. évi jelentése szerint Bethlen már ekkor a töröknek ígérte Lippát, Jenőt és Váradot, amiért állítólag a dologról tudomást szerző Báthory neheztelt is rá: „Néha részeg korában beste lélek komának, hallottam, hogy szidta érette." A püspök továbbá azt állítja, hogy Bethlen a Portánál már ekkor „praktikáit alattomban, hogy Báthoryt kiszínlelhesse Erdélyből" – ám erre nincsenek hitelt érdemlő adatok.

Csíki elfogultságtól korántsem mentes leírása szerint ekkor még jó volt a viszony Báthory és Bethlen között. Az utóbbi „hízelkedéssel és kedveskedéssel" elérte, hogy a fejedelem egyre több tisztséget adjon neki, sőt keresztkomája is lett, egy gyermekét keresztelvén Bethlennek. Őt küldte 1609-ben követként, mások társaságában, a magyarországi országgyűlésre is. Innen 1610. újév napján tért haza Dévára, majd kevéssel ezután jelentkezett a Brassóban telelő Báthorynál. Tudjuk, hogy márciusban, a széki merénylet után ő várta Besztercén a fejedelmet, és ő tartóztatta le ott Mikó György alkirálybírót és Káinoki János főkirálybírót mint az összeesküvés részeseit. Ezért újabb adományokban részesült: júniusban megkapta a Makray Pétertől hűtlenség címén elkobzott birtokokat, majd szeptemberben beiktatták őt és feleségét Déva vára és a hozzá tartozó falvak birtokába. Még ebben az évben neki adta Báthory Csík-Gyergyó és Kászon székek kapitányságát is, a hozzá tartozó javakkal együtt.

Hogy hogyan viselkedett Bethlen az új tisztségeiben? Erről ismét csak ellentétes nézeteket olvashatunk. Móricz Zsigmond például a Bethlen-párti krónikások és kortársi történetírók leírása nyomán így jellemzi őt az Erdély-trilógiában: „A főkapitány lassú léptekkel tovább ment, de most már mint az üstökös farka húzódott utána a népség. Az emberek, asszonyok, gyerekek, látva hogy *ez a jó úr nem olyan, mint a többi kardos nemes,* aki csak átszáguld közöttük s éppen úgy nem veszi észre a szegény emberek koldus raját, mint az utca porában hempergő kuvaszokat s békákat és hangyákat, legfeljebb kardját megzörgetve ijeszti el őket magától, vagy ragyogó csizmájával rátapod... *Hanem ez az úr, ez megnyitja a szívét a bajoknak, a panaszoknak,* s ki tudja, hátha ennek a segítségével egyszerre minden jó lesz, jön a szép ház, jó koszt, pénz, gazdagság, becsület..."

Vajon ilyen volt-e a valóságban is Bethlen Gábor udvari főkapitány, fejedelmi tanácsúr? Mikó és más, Bethlennek lekötelezett kortársak szerint igen. Ám például Csíki, de más erdélyiek is egészen másfajta portrét rajzolnak róla. A püspök szerint Bethlen „úri rend korában" az Erdélyben kereskedő örményeket „nyomorgatta". Ő és szolgái elragadták az értékes állatbőröket a kereskedőktől, ha pedig azok az árat kérték, „istránggal és akasztással fenyegette őket". Bethlen ebben az időben olyan „tolvaj szolgákat" tartott – folytatja a püspök –, „kik csak egy nyesttel avagy rókabőrrel béllett süveget találtak a szászok fejében, kivették fejükből, beste szász! – mondván –, nem neked való süveg ez; úgyannyira, hogy még csak jó süveget sem mertek Erdélyben a szászok viselni generálisságában". Csíki azt állítja, hogy Báthory főként Bethlen tanácsára foglalta el Szebent. Mikó tagadja ezt, Imreffire hárítva a foglalás ódiumát. Annyi bizonyos, hogy Bethlen fényes anyagi körülmények között élt Báthory uralkodása idején. Maga írta egyik későbbi levelében, már fejedelem korában: „a míg fejedelem nem voltam, néha több pénzem volt, hogy sem fejedelemségemben".

Így köszöntött be az 1611-es esztendő, amelyik több fontos változást hozott nemcsak Erdély történetében, de Báthory és Bethlen kapcsolatának alakulásában is. Az udvari főkapitány és fejedelmi tanácsos ugyanis ekkor fordult először a fejedelem ellen! Méghozzá olyan időben, amikor ura igen súlyos helyzetben volt. A Bethlen-párti kortársak – akárcsak az utókor Bethlent magasztaló történetírói – vagy hallgatnak erről az esetről, vagy pedig a valóságnak nem megfelelően adják elő a történteket. Ez az eset ugyanis erősen „kilóg" abból a képből, amely szerint Bethlen mindvégig hűséges lett volna a vele oly sok „jót tött urához, fejedelméhez", és csupán akkor fordult szembe vele, amikor az – *ártatlansága ellenére* – az életére tört! Csakhogy az egykorú, hiteles történeti adatok nem ezt bizonyítják. Bethlen ugyanis már 1611 nyarán kísérletet tett Báthory megbuktatására, és ezen munkálkodott később is. Ennek előzményeihez tartozik, hogy 1611 elején Bethlen részt vett Báthory havasaiföldi támadó hadjáratában. Sehol sincs nyoma annak, hogy akár egyetlen szóval is helytelenítette volna ezt az akciót. Sőt inkább az ellenkezőjére vannak adatok! Tudjuk azt is, hogy Radu havasalföldi uralkodó 1611-es támadása idején, a július 9-i vesztes brassói csatában Báthory seregének jobb szárnyát vezényelte. A csatából, amelyben elesett a nagy vetélytárs, Imreffi János, az udvari főkapitány Dévára futott. A Bethlentől informált Mikó szerint azért, hogy innen sürgesse a török segélycsapatokat. Ám más adatok arra utalnak, hogy itt akarta bevárni az események alakulását. Innen írt levelet július 19-én sógorának, Rhédey Ferenc váradi főkapitánynak, tanácsot kérve tőle: „Kegyelmed is mihez tartja magát, kegyelmeddel én örömest mindenben egyetértek." Kérte Rhédeyt: írja meg, mit akarnak az Erdélybe törő

magyarországiak. A Forgách Zsigmond vezetésével Erdélybe tört magyarországiak szándékairól Bethlen nem sokkal később személyesen értesülhetett. Méghozzá magától a bevonuló csapatok parancsnokától, Forgáchtól, *akinek a hívására megjelent táborában.* Ennek okát Angyal Dávid így próbálja magyarázni: „Bethlen nyugalmát is megzavarták Forgách portyázói, noha ezek Déva ellen nem boldogultak. Bethlen jól tudta, hogy a török nem engedi át Erdélyt a magyar királynak, csak azt nem tudta, hogy meddig tűri a Porta Forgáchot az erdélyi területen. Megjelent hát a kassai főkapitány szerdahelyi táborában, *nem azért, hogy elárulja fejedelmét, hanem azért, hogy kikémlelje Forgách szándékát, s hogy jószágait megoltalmazza a pusztítás ellen, és hogy biztosítsa magát* arra az eshetőségre, ha Forgách hosszabb ideig maradna az országban. Megegyezett a főkapitánnyal bizonyos feltételekben, s megígérte, hogy leteszi a hűségesküt [a Habsburg-uralkodónak], mihelyt a király megerősíti a szerződést. A király nem sietett megerősíteni a szerződést, de Bethlen nem gondolt rá, hogy letegye a hűségesküt, hanem Szerdahelyről hazaérve rögtön Temesvárra utazott. Húsz nap alatt visszaérkezett a Vaskapun át, négyezer törököt vezetve." S később még hozzáfűzi Angyal Dávid azt is, hogy *„Báthory e nagy szolgálatokat nem jutalmazta meg".*

A jeles történetíró idézett sorai palástolni akarják Bethlen hűtlenségét. Hiszen valójában az történt, hogy Báthory Gábor főkapitánya a fejedelem háta mögött egyezkedésbe kezdett az intervenciós hadak vezetőjével. Az ilyen cselekményeket a korabeli hadi szabályzatok halálbüntetéssel torolták meg. Bethlen azonban *még egyezséget is kötött az intervenciós hadak főparancsnokával,* amit a Habsburg-uralkodó augusztus 26-án hagyott jóvá Prágában. Báthory főkapitánya az egyezségkötés után valóban Temesvárra ment. Saját későbbi levelének tanúsága szerint *azért, hogy Forgáchnak hozzon török segítséget Báthory ellen!* (Valószínű, hogy magának akarta ezt a segítséget biztosítani.) Ám ekkor már a temesvári pasát megtalálta a Dengeleghy Mihály lippai főkapitány is, segélykérés végett, Báthory más követei pedig Havasalföldről kértek török-tatár segélyerőket. Miután a Porta már döntött Báthory megsegítése mellett, Bethlen sem tehetett egyebet, mint hogy a fejedelem segítségére rendelt hadakhoz csatlakozott. Nem tudjuk, Báthory mennyit tudott meg a Bethlen és Forgách között létrejött egyezség részleteiről. Az események menete azt sugallja, hogy ha meg is sejtett valamit, Bethlennek sikerült kimagyarázkodnia. Azon viszont nem lehet csodálkozni, hogy ezért a cselekményéért Bethlen nem részesült jutalomban.

Bethlen az elkövetkező hónapokban sokat volt a fejedelem közelében. 1612 januárjában vele ment Ecsedre, majd márciusban Brassó alá. Júniusban Vajda Istvánnak, az elhalálozott Dengeleghy Mihály tisztébe lépő új lippai főkapitánynak adott utasításokat a fejedelem nevében. E hónap elején érkezett Brassóba a szultán és a nagyvezér levele, amely a szászok vádjai nyomán elrendelte Báthory trónfosztását. Ám a június 26-i gyulafehérvári gyűlés szembehelyezkedett ezzel a szultáni döntéssel, és Báthory mellett foglalt állást. Miután a fejedelem a török csapatok támadását nemcsak Havasalföld, hanem Temesvár felől is várta, Bethlent egy részhaddal Illye alá küldte, azzal a feladattal, hogy onnan Lippa vagy Borosjenő segítségére siessen, ha valamelyik várat török támadás érné.

A Porta nem elsősorban a szászok vádaskodása miatt fodult szembe Báthoryval, hanem azért, mert vonakodott beküldeni az évi adót, ami különben már 1611-ben esedékessé vált. A fejedelmi megerősítés alkalmával ugyanis csupán három évre kapott adómentességet a töröktől. Egy későbbi levelében Báthory azt írta az Erdélybe törő Szkander pasának: „Hogy az én időmben az adó is a fényes portára be nem ment, oka

ennek is Bethlen Gábor volt, az az áruló, mert főtanácsom [a fejedelmi főtanácsos, Imreffi halála után] ő volt, és *valamikor az adót be akartam küldeni, mindenkor elvert róla, és azt mondta, ne adjak adót, mert csak ajándékokkal is megéri a török.* Már mostani dolgaiból látom, s veszem is, ha későn is eszembe, hogy *mind arra való hamis tanácsa volt, hogy legyen mivel vádolhasson a fényes portán engemet".*

Mindezek persze lehetnének a veszélyhelyzetbe került Báthory viszontvádaskodásai, hiszen neki is elsőrendű érdeke fűződött ahhoz, hogy megingassa a portai vezetők bizalmát Bethlen iránt. Ám ha Bethlen már 1611-től következetesen Báthory megbuktatására tört – amit különben számos egykori adat tanúsít –, akkor ugyancsak beleillett ebbe a vonalba mindaz, amit Báthory az idézett levelében Szkander pasának írt.

Ha azt kutatjuk, vajon miért tört Bethlen Báthory megbuktatására, akkor két megokolással találkozhatunk mind a kortársi, mind a későbbi írásokban. Az egyik nézet szerint Bethlen azért fordult szembe a fejedelemmel *1612-ben,* mert *ártatlanul életveszélybe került,* s emiatt török földön kellett oltalmat keresnie. Ezt Bethlen későbbi levelei és az általa sugalmazott krónikás írások állítják. Más források szerint viszont azért praktikáit a fejedelem ellen, hogy megdöntve uralmát, helyére üljön a trónra. Látva Forgách támadásának kudarcát, csakis akkor számíthatott sikerre, ha a Portát Báthory ellen sikerül fordítania. Ennek érdekében írt levelet 1612 nyarán a Báthory ellen fellázadt szászokkal egyetértésben a temesvári pasának. Ebben a levélben – amely Bíró Sámuel följegyzésében maradt ránk – sürgette a pasát; mielőbb törjön be Erdélybe a török-tatár hadakkal, „mivel *Báthory Gábor a némethez akarna hajolni és az országot hajtani,* ő pedig [Bethlen] a fényes porta hűségében lévén, *Báthory Gábort fejedelmének nem akarná esmérni,* mivel országának is minden törvényét és szabadságát felforgatta volna; azért mihelyt érkeznék a török hadakkal, maga is a *szászokkal és székelységgel melléjek állna".*

Mialatt Bethlen ilyen és ehhez hasonló tartalmú leveleket küldözgetett török vezetőknek, Báthorynak teljes hűséget színlelt. A fejedelem gyanakvását oly mértékben sikerült elaltatnia, hogy az éppen őt küldte Temesvárra tárgyalni a megegyezésről. Eközben történt, hogy Bethlennek egy ilyen, Báthory megbuktatását szorgalmazó levele a fejedelemhez hű új lippai főkapitány birtokába került, amelyet az azonnal a fejedelmi udvarba továbbított. Báthory szeptember 14-i levelében tájékoztatta erről a nádort, elmondván, hogy Bethlen, „ki a keresztyénségnek egyesülését nem szeretvén, régtől fogván *miként praktikált légyen* ellenünk, s mostan is amaz rossz Mehmet agának, kinek Nagyságod is hallhatta hírét, miként írogatott, Kamuthi uraimék feljutván [a nádorhoz] világosan azt is megértheti, melynek levelei és emberei kezünkbe akadván hívattuk hozzánk [Bethlent], de vévén eszébe, hogy *álnokságának végére mentünk,* nem mervén hozzánk jőni, egynéhányad magával ‚Tömösvár felé ment". Az utóirat szerint „Bettlen Gábor is úttyában meg gondolván magát, ím szinte most külde egy könyörgő levelet, kiben *kegyelmet kér.* Ítéljük – zárta a fejedelem saját kézzel írt sorait –, hogy Isten minden dolgunkban jó módot ád."

Maga Bethlen Gábor többféleképpen adta elő török földre menekülésének okát. Az ifjan környezetébe került Kemény Jánosnak mondotta: „Báthori Gábor insolentiáját [arcátlanságát] és fondorkodó *hamis emberek* miatt halálára való igyekezetit és ártalmas practicáit megértvén az fejedelemnek, el kellett volt szaladni és török közé futni." Ugyanezen idő tájt Don Diego de Estradának Bethlen a felesége megerőszakolását jelölte meg emigrálása okaként, ami akkor történt, „amikor leginkább gyarapodott volt becsületben". Abban a levélben viszont, amelyet egy hónappal a szökése után írt Budáról Thurzó

nádornak, szó sem volt felesége megbecstelenítéséről! Azt bizonygatta a nádornak, hogy „semmi magam állapatjának öregbítéséért ide nem jöttem". Menekülésének okát azzal indokolta, hogy kizárólag csak az életét akarta megóvni. Báthory – szerinte – azért akarta őt elveszejteni, mert 1610-ben tiltakozott Szeben elfoglalása miatt, továbbá amiért 1611 nyarán négyszemközt találkozott Forgách főkapitánnyal, és mert nem javasolta a törökkel való szembefordulást. Ezen „országos" okokon túl – olvashatjuk e levélben – Báthory azért is el akarta veszejteni őt, mert főúri szeretője, Dengeleghyné Török Kata asszony „igen javallottá felőlem való deliberatióját [döntését], sőt kérte is, hogy véghez vigye, mert addig ők egymással gyönyörűségekre nem élhetnek, az míg én élek". Igaz, hogy másnak meg azt mondotta Bethlen: éppen Török Kata figyelmeztette őt arra, hogy ne menjen Gyulafehérvárra, mert Báthory az életére tör – de hát ez korántsem az egyetlen ellentmondás a forrásokban. Jóllehet a Báthory és Bethlen közötti viszony megromlásának történetében vannak még homályos részletek, már így is meglehetősen egyértelműen előttünk áll az események fő vonala. Nevezetesen az, hogy *Bethlen csupán lépcsőfoknak tekintette Báthory szolgálatát a fejedelmi trón megszerzéséhez,* s minden alkalmat megragadott ura megbuktatására, hogy ő kerülhessen a helyére.

Ha azt kutatjuk, vajon milyen belső indítékok késztették Bethlent a fejedelmi trón megkaparintására, akkor több dolgot is számba kell vennünk, hogy az igazsághoz legközelebb álló választ kaphassunk. Magatartásának indítóokai között minden bizonnyal előkelő helyen állhatott egyéni hatalomvágya, amelyről nemcsak több ellensége, de az őt szinte bálványozó Kemény János is szól. Ám ehhez a hatalomvágyhoz rendkívül erős elhivatottsági érzés társult a kiváló szellemi képességekkel megáldott Bethlen Gáborban. Szilárdan hitt benne, hogy az emberek sorsát intéző égi hatalom nemzete irányítására rendelte őt. S a kálvinista egyház nem vakbuzgó, de mégis hű fiaként kötelességének is érezte, hogy tőle telhetően jól sáfárkodjék a rábízott „talentumokkal". Minden bizonnyal alkalmasabbnak ítélte magát Erdély trónjára az élete nagy részét Habsburg-hűségben leélő Bocskai Istvánnál, s méginkább a fiatal és tapasztalatlan Báthory Gábornál. Csakhogy Bocskaival szemben nem léphetett volna fel a siker reményében, még a töröknél sem. Báthory ellenében is csupán akkor, amikor az felkeltette a Porta gyanúját, hogy a fejedelem a Habsburg-fennhatóságot ki akarja terjeszteni Erdélyre. Erdély és a királyi Magyarország külön állami léte sarkpontja volt a Porta magyarországi politikájának. Ezt Bethlen is jól tudta. Éppen ezért emigrálása után ennek kiaknázására fektette a fő súlyt. Ehhez a „fővádhoz" csupán járulékos „mellékvádakként" jöttek számba olyanok, mint Báthory – állítólagos – törvénysértései vagy – ismét csak állítólagos – vérfertőző nemi kicsapongásai és erőszaktételei! Még így is majdnem egy esztendőbe telt, amíg megindultak a török-tatár csapatok Báthory detronizálására és az ő trónra ültetésére.

Vajon miért érhetett el többet Bethlen a Portánál, mint a fellázadt szászok és a hozzájuk csatlakozott, többnyire katolikus nemesek megbízottai, vagy a korántsem ügyetlen Géczi András? Kétségtelenül közrejátszott ebben az a nem elhanyagolható szubjektív körülmény, hogy a már 1603-ban török földre menekült, és ott sok személyes kapcsolatot kiépítő Bethlen Gáborban a Porta főemberei sokkal jobban megbíztak, mint bármelyik korábban hozzájuk fordult lázadóban. Ez megkönnyítette a dolgát, hogy pártot szervezzen magának, először a magyarországi hódoltsági pasák között, majd a portai főemberek körében is. Az a tény, hogy a töröktől fenyegetett fejedelem 1612 decemberében a magyar királyi koronát is viselő Habsburg-uralkodóval véd- és dacszövetséget kötött, megerősíteni látszott a Porta előtt Bethlen azon vádjának igazát,

hogy Báthory a „német király” kezére akarja játszani Erdélyt. Ezt a látszatot erősítette Báthory magatartása is, mert az ifjonti hévtől és tapasztalatlanságtól vezérelt fejedelem a Habsburg-szövetség erejében bízva még 1613-ban is packázott a Portával. Mindezek után született meg a trónfosztó szultáni döntés. Feltehetően azt is figyelembe véve, hogy a Báthoryt gyűlölő Thurzó nádor még azt a katonai segítséget sem fogja nyújtani neki, amelyre a királyi Magyarország az adott pillanatban képes lett volna. S valóban, a Váradra érkező kétezer főnyi segélyhad csupán a Báthory-ellenes vádakat bizonyította, de arra már nem volt alkalmas, hogy a fejedelmet hatékonyan megsegítse. Így Báthory megbuktatása, majd Bethlen fejedelemmé tétele 1613 októberére – elvégzett tény volt.

Vajon mi történik akkor, ha a Báthory elleni merénylet nem jár sikerrel? Minimálisan az következett volna, ami 1598-ban: Várad és a *Partium,* továbbá Lippa, Borosjenő és környéke leszakad a török vazallus Erdély testéről, és a magyar királysághoz csatlakozik, az erdélyi fejedelemség fő erejét alkotó letelepített hajdúsággal egyetemben. Tudjuk, hogy Báthory-párti volt a székely tömegek jelentős része is. Mindennek viszont könnyen az lehetett volna az eredménye, hogy a nyílt háborús konfliktust szintén kerülni igyekvő Porta, felülvizsgálva korábbi döntését, „ejti” Bethlent, és legfeljebb amolyan fejedelmi ellenjelöltként tartja őt Sztambulban – Báthorynak pedig „megbocsátva”, újra elismeri őt Erdély urának. A török vazallus Erdély történetében nemegyszer került sor ilyen fordulatra. Emiatt Bethlennek valóban félnie kellett a Váradra bezárkózó Báthory Gábortól!

Bethlen érdekeltsége persze csak *valószínűsíti* részességét a fejedelemgyilkosságban. Maga minden eszközzel igyekezett elhárítani feje felől ezt a vádat, és számos cselekedetével próbálta bizonyítani, hogy ő személy szerint vétlen az „undok” cselekményben! Bojthy Veres Gáspárral úgy íratta, hogy ő, akit *isteni tanács rendelt az uralomra,* nem tudott a Báthory elleni merényletről. Kemény Jánosnak is úgy beszélte el, hogy Báthoryt „maga nevelt emberei, borivó hívei” ölték meg, akiket azután ő küldetett a másvilágra. Don Diego de Estrada lovagnak már sokkal fantáziadúsabb, sokkal színesebb történetet mondott el az idős fejedelem: „Kiment egy napon Báthory, hogy járjon egyet a folyó partján... Négy mágnással ült a fejedelem a hintóban, mikor az egyik torony lábánál öt lovast pillantott meg, kik közül az egyik, azt színlelvén, hogy süveget akar emelni előtte, pisztollyal a mellébe lőtt. Kiugrott Báthory fejedelem a hintóból a szokásos bátorságával; de nem bírván magát lábon megtartani, holtan esett a folyóba.” Ezután az öt merénylő „a szinte bevehetetlen Hujbár *[így!]* várába vonult vissza, mely egy magányos, sátor alakú hegytetőn épült, oly magasan, hogy a tornya a fellegekbe vész; s melyet csak nagy nehézséggel lehet megközelíteni, szakadéktól szakadékig kapaszkodva, számos fából épült felvonóhídon át. Ezt a várat ajándékozta Báthory fejedelem a meggyalázott hölgynek [Károlyi Zsuzsannának], *ki is innen küldte ki amaz öt embert, hogy a fejedelmet megöljék,* s azok, miután megölték ugyanide is tértek meg. Ám amint elnyerte a trónt [ő, Bethlen Gábor], megparancsolta, hogy vessék le azt az öt lovast amaz égbenyúlóan magas vár fokáról, mint természetes uruknak, fejedelmüknek árulóit; mivelhogy *Báthoryt maga akarta megölni test test elleni nyílt párviadalban”*. Maksai Péter viszont, akivel Bethlen angol nyelvű életrajzot íratott magáról, így interpretálta ezt az eseményt: „Báthory Gábor, akit nem törvényesen választottak fejedelemmé, és aki nem törvényesen kormányzott, visszavonult a váradi kastélyába, ahol őt saját szolgái megölték nem sokkal ezután, hitszegő módon, amiért is Bethlen Gábor a következő évben kivégeztette őket.”

Kétségtelen tény, hogy a váradi merényletben sokféle érdek találkozott: az új

fejedelemé és Thurzó nádoré, akinek bizalmasa, Abafy Miklós tokaji kapitány szintén részt vett a merénylet szervezésében. A gyilkosság több forrás egybehangzó adata szerint pontosan úgy zajlott le, amint azt Szepsi Laczkó krónikája nyomán Móricz is megírta a „Tündérkert"-ben. A merényletet először október 26-án akarták végrehajtani Báthory szállásán. A testőröket „elszakították" Báthory mellől, majd a magára maradt ifjúhoz bement a két szervező, Géczi és Abafy.

„Mert úgy informálta vala Géczi Abafit – írja Szepsi Laczkó –, a mint a közönséges hír tartja:

– Igen kedves ember vagy – úgymond – a fejedelem előtt és nagy hitöd vagyon nála; menjünk bé hozzája és csak dicsérje meg kegyelmed a kardját: ottan kivonsza és kezedbe adja. Ha kezedben leszen a kardja, bizony könnyű mindjárt s.a.t.

Mikor azért bementek volna és köszöntötték volna, a fejedelem felálla és tisztességesen fogadá. Azután Abafi dicsérni kezdé a fejedelem asztalán lévő kardját, a fejedelem is monda, hogy igen jó és mindjárást kivoná a kardot és Abafinak a kezébe adván, mondá: – Ihon, lássa kegyelmed, hogy jó kard ez!

De a fejedelem szívében lehetött valami gondolat, mert mihelyen a kardot kezébe adá, ottan mindjárást fordula és a szögön levő hegyes tőrét kivoná, és ő is a kezében tartván és forgatván, dicséri vala igen: hogy ez még az kardnál is jobb volna. Azonban egy inas bényitá az ajtót reájok, mert csak hárman valának a palotában és letevé Abafi a kardot, a fejedelem pedig helyekre tévén a fegyvereket."

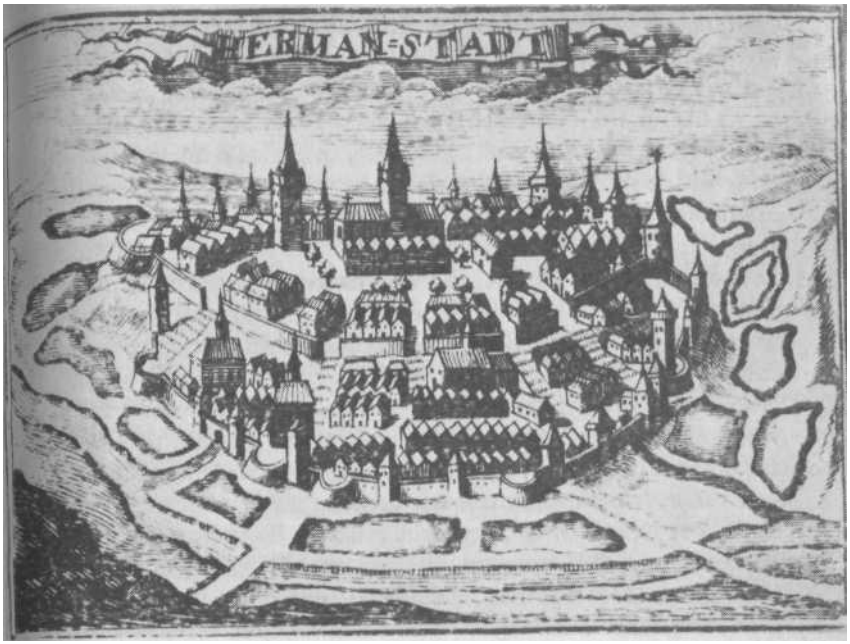

Nagyszeben a 17. században

Bethlen Gábor október 28-án – mielőtt kézhez kapta volna Géczi jelentését – azt írta egyik levelében, hogy Báthory Gábort *tegnapelőtt, vagyis október 26-án meggyilkolták Váradon!* Ez az adat a keltezés pontossága esetén arra utalna, hogy Bethlennek *tudomása*

lehetett az október 26-i kísérletről, csupán azt nem tudta, hogy a fejedelemgyilkosság csak egy nappal később sikerült.

A Bethlen alakjának idealizálására hajló magyar történetírás és az általa alakított nemzeti közgondolkodás haragos visszautasítással reagált – és reagál ma is – minden olyan állításra, amely Bethlent bűnrészességgel vádolja a Báthory Gábor elleni merényletben. Talán ennek hatása alatt kényszerült hallgatni erről még az a Szekfű Gyula is, aki pedig azt tűzte ki céljául, hogy biográfiájában kiemelje Bethlen Gábor alakját „a századok folyamán rárakódott kontroverz elemek közül", majd visszahelyezze „azon termékeny történeti talajba, amelyből a valóságban kinőtt". Igaz, még így is nagy vihart kavart a könyve, ha nem is akkorát, mint „A száműzött Rákóczi" című munkája. Szekfűt Bethlen alakjának megrágalmazásával, gyalázásával vádolták, aminthogy hasonló vádak érték azt a Móricz Zsigmondot is, aki pedig Bethlen Gáborban a korszak legnagyobb magyarját látta. Csakhogy ahhoz az idealizált szellemalakhoz, amit hívei és kései rajongói csináltak Bethlenből, nem illett még Móricz realista ábrázolása sem, nemhogy egy politikai gyilkosságban való, akár csak hallgatólagos részesség. Az egykor élt Bethlen Gábor azonban még dicsősége tetőpontján sem volt ilyen szellemalak, nemhogy ifjúkorában. Hús-vér ember volt ő is, méghozzá korának gyermeke. Annak a kornak, amelyik többnyire Machiavelli tanításait követte nemcsak a politikai tennivalók, hanem a mindennapi erkölcsi normák területén is. Az utókor ítéletében a „magyarok bölcs atyjává" magasztosult Bocskai István 1594-ben nem habozott egy pillanatig sem hóhérbárd alá juttatni politikai ellenfeleit, nem borzadt vissza az 1596 farsangján a székelyek között végrehajtott vérengzés elrendelésétől, vagy attól sem, hogy 1605 januárjában orvul megölesse azt a Lippai Balázs hajdúfőkapitányt, akinek talán az életét is köszönhette 1604 őszén. De említhetnénk „Öreg" Rákóczi Györgyöt, a „bibliás őrálló" fejedelmet is, aki különösebb lelkiismeret-furdalás nélkül életfogytiglanig börtönre vettette Zólyomi Dávidot, akinek pedig oly sokat köszönhetett trónra kerülésénél. Sorolhatnánk az ilyen és ehhez hasonló példákat, amelyek mind amellett tanúskodnak, hogy Bethlen Gábor is a kor szokásainak megfelelően viselkedett. Mégis elképzelhető, amit Móricz ír az Erdély-trilógiában, tudniillik, hogy megkönnyezte a nagy ellenfél halálát, amikor értesült róla. Kegyetlenség és szentimentalizmus, magasztos gondolatok és érzelmek, valamint ma alantasnak minősülő eszközök, a tudomány szabadságáról vallott nézetek és az obskurus boszorkányhit oly békésen megférték az ő lelkivilágában és jellemében is, mint bármely más kortársáéban.

Azt persze nehéz, sőt szinte lehetetlen pontosan, mintegy patikamérlegen lemérnünk, hogy cselekedeteinek mozgatórugói között hányadrész volt az emberi hiúságból eredő hatalomvágy, és mennyi a közösség szolgálatára irányuló elhivatottság. Méltóságkedvelését, erős hatalomvágyát még az őt szinte bálványozó Kemény János is megállapította. Ez persze egyáltalán nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy volt benne mély elhivatottsági érzés. Szilárd meggyőződés élt a szívében az iránt, hogy az égi hatalom őt rendelte a magyar nemzet sorsának felvirágoztatására. Egyéni ambícióit mindig szoros egységben látta nemcsak a kálvinizmus, de az egész magyar nemzet érdekeivel is. A kortárs Nagy Szabó Ferenc, a világlátott marosvásárhelyi polgár azt írta róla: „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor, melyekben a maga hasznát nézte inkább, nem az igazságot." Ezek közé tartozott például Báthory Gáborral szemben tanúsított magatartása, vagy az a hajsza, amit fejedelemsége idején a Báthory-rokonok ellen folytatott – birtokaik megszerzése végett. *Ám mindezek ellenére Bethlen életművének egésze a magyar gazdasági, társadalmi haladást szolgálta; nemzete igazságát.* És úgy gondoljuk, ez is a lényeg.

Báthory Gábor helye a magyar históriában

A Báthory Gábor fejedelemségének megdöntésében főszerepet játszó Szkander – vagy Iszkander – pasa írta a meggyilkolt fejedelemről egy 1614-ben kelt levelében: „Egy marok hajdúval, egy erszény pénzzel mind az egész világnál magát nagyobbnak állította". Ennek okát így jelölte meg: „Az ki más ember kezével arczul nem csapatott, az ű maga kezét vaskéznek állítja!" Ez a bécsi hadi levéltárban őrzött levél minden bizonnyal egy nagyon lényeges momentumot rögzít Báthory Gábor személyiségéről: *fiatalkori tapasztalatlanságát.*

A török kori Erdély ismert kutatója, Trócsányi Zsolt az erdélyi országgyűlések történetéről írott munkájában Báthory Gábort olyan uralkodónak nevezi, aki *„taktikusnak nem ritkán egyáltalán nem taktikus, de a hatalom alapkérdéseinek megítélésében távolról sem tehetségtelen uralkodó"* volt. Bukásáról szólva egyértelműen leszögezi, hogy uralmát a török beavatkozás döntötte meg, hiszen 1613 májusára Báthory belpolitikai helyzete teljes mértékben megszilárdult. Megbékélt a bécsi udvarral, továbbá a szászokkal is, és igyekezett rendezni viszonyát a Portával, ahonnan különben szinte az utolsó pillanatig biztatták.

Vajon a történeti kutatások mai szintjén meg tudjuk-e mondani, hogy azon a kora őszi délutánon, a váradi Pece patak partján ki roskadt a földre a merénylők golyói és döfései nyomán? Egy kicsapongó, erkölcstelen, véres kezű zsarnok, vagy az a népét szerető, jószívű, adakozó kedvű és a pogánnyal hősi harcot vivó „Gábris vitéz", aki olyan sokáig élt az erdélyi néptömegek emlékezetében? Jóllehet itt is rendkívül sok még a fehér folt ismereteinkben, azt azért már elmondhatjuk, hogy *Báthory Gábor uralkodása semmivel sem volt véresebb, önkényesebb az erdélyi fejedelmek többségéénél.* A „régi jó törvényeket" egyik erdélyi uralkodó sem tartotta tiszteletben. Tényleges (vagy vélt) belső ellenfeleikkel Báthory Istvántól Apafi Mihályig ugyancsak „rövid úton" és drasztikus eszközökkel számoltak le. Mindez, amint már szóltunk róla, az erdélyi fejedelmi hatalom sajátos jellegéből fakadt, nem pedig abból, hogy ezek a fejedelmek személy szerint kegyetlenek, zsarnoki hajlamúak lettek volna.

Báthory Gábor fejedelemségének jellegét, uralkodásának kortársi és utókori megítélését számos tényező motiválta. Így például az, hogy az ifjú fejedelem két esztendővel egy hosszú – polgárháborúval súlyosbított – fegyveres küzdelem után került a trónra, tönkrepusztított országban és meglehetősen szétzilált hatalmi viszonyok között. A szászok fegyveres ellenállása nem az ő uralkodása idején kezdődött, hanem már 1605-ben. Akkor, amikor Bocskai István fejedelemsége ellen küzdöttek mindaddig, amíg a Bocskai mellett felvonult hajdúk, a török, tatár és moldvai katonaság meg nem törte ellenállásukat; ám ez folytatódott Bethlen Gábor uralkodása idején is, jóllehet szolidabb eszközökkel. Így semmiképpen sem megalapozott az olyasféle állítás, hogy a szászok ellenállásából adódó belháborút kizárólag Báthory Gábor ilyen vagy olyan magatartása váltotta volna ki. Azt is látnunk kell, hogy Báthory István sem bánt kesztyűsebb kézzel az ellene támadt erdélyi főurakkal és nemesekkel, mint Báthory Gábor a széki merénylet után, mégsem minősíti őt történetírásunk véres kezű zsarnoknak. Amint Bocskai Istvánt sem, jóllehet az ő kezéhez valóban sok „ártatlanul kiontott vér" tapadt, már fejedelmi tanácsúr korában, és szabadságharcos fejedelemként sem habozott a legdrasztikusabb eszközöket használni bárki ellen, aki keresztezte a terveit.

Támadó lovas hajdúk

A Bethlen Gábort idealizáló későbbi történetírók a nagy fejedelem alakjához mérték Báthory Gábor személyét és uralkodását. A történeti művek közvélemenyformáló hatását pedig ugyancsak megnövelték a különböző, nagy példányszámban megjelenő szépirodalmi alkotások. Még Móricz „Tündérkert"-je is tartalmaz nem egy „rosszhírűséget" tápláló, megalapozatlan momentumot, jóllehet ebben a szerző bizonyos megbocsátó együttérzéssel ábrázolta Báthory Gábor ifjonti szertelenségeit. Ám nem elhanyagolható közvéleményformáló hatása volt – és van – Makkai Sándor „Ördögszekér" című munkájának, amely, nem kis részben éppen erotikus részletei miatt, több kiadásban elfogyott, és nemzedékek tudatába plántált torz Báthory Gáborportrét.

A huszonnégy esztendősen meggyilkolt fejedelem életműve torzó maradt, tele kérdőjelekkel. Hiszen ki mondhatná meg azt, hogy milyen történelmi tettek *fűződhettek*

volna a nevéhez, ha 1613 őszén nem oltja ki élete lángját a merénylők fegyvere? Vajon ki állíthatná felelősséggel, hogy *ha* ő is megéri az ötvenedik életévét, mint a „nagyoknak" nevezett elődök és utódok, nem sorol-e ő is a kor legnagyobb történeti személyiségei közé? Ne feledjük, hogy például az ötvenesztendősen meghalt Bocskai István neve – életének utolsó huszonhét hónapja nélkül – minden bizonnyal régen a feledés homályába merül, vagy legfeljebb Báthory Zsigmond „rossz szellemeként" idézné emlékét még a magyar történetírás is. E huszonhét hónap történeti eseményei viszont nemcsak szabadsághőssé magasztosították a közszékelyek szabadságtörekvéseinek 1596-os vérbefojtóját, de bejuttatták őt az európai történelem „nagy oceán"-jába is. Ennek bizonyságaként áll az egykoron katolikus, Habsburg-érdekeket szolgáló váradi főkapitány szobra Cromwell és Orániai Vilmos domborművei között a genfi Reformáció Emlékművén. Báthory Gábor még szinte gyermekfővel is jelentős történelmi tetteket hajtott végre. Nem lehet tehát elvitatni tőle a lehetőséget: „meglett időt" érve, nagy történelmi tettekkel írhatta volna be nevét nemcsak a magyar, de az európai históriába is.

Ha megpróbálunk elfogultság nélkül közeledni Báthory Gábor személyéhez, akkor egészen más Báthory bukkan elénk, mint a köztudatban elterjedt képen. Mert ha nem is volt „tündérkirályfi" – ahogyan Móricz nevezte –, ha nem is élt olyan szerzetesi életet, mint amilyennek Géczi idézett levele festi, nem volt véres kezű „zsarnok" vagy minden nővel erőszakoskodó dúvad sem. Az sem tagadható, hogy Bocskai, Bethlen vagy I. Rákóczi György alakja nem élt tovább olyan hősként az erdélyi néptömegek, az egyszerű emberek szívében, mint Báthory Gáboré. A nép sokáig nem is akarta elhinni „Gábris vitéz" halálhírét, s még évekkel a gyilkosság után is többen látni és felismerni vélték, akárcsak Krúdy „Vörös postakocsi"-jában Rudolf trónörökös alakját.

Megérdemelten nyerte el Báthory Gábor a néptömegek szeretetét? Vagy csupán a korán és tragikus körülmények között elhaltakat szebbnek és reMényteljesebbnek látó emlékezés formálta ilyenné az alakját? Ma még rendkívül nehéz ezekre a kérdésekre megnyugtató választ adnunk. Hiszen – amint már szóltunk róla – rendkívül felszínesen ismerjük azoknak az éveknek a történetét, amelyekben Báthory uralkodott, és ismereteink általában egyik vagy másik fajta elfogultságtól terhesek. Móricz a „Tündérkert"-ben így búcsúztatta Bethlennel Báthoryt: *„Báthory Gábor nagy lélek volt: a legkülönb, akit valaha ifjúban remélhettünk"!*

Talán ez alkalommal is ráérzett a nagy regényíró a történeti valóságra? *Báthory Gábor alakjának vizsgálatánál ne zárjuk ki eleve ennek a lehetőségét sem.*

ANNA, A „VÉRFERTŐZŐ, GYERMEKGYILKOS, BOSZORKÁNY”

„...túltette magát minden erkölcsi, társadalmi korláton. Szenvedélyessége kicsapongásban, érzékisége buja fajtalanságban nyilvánult.. Rövid idő múlva mint gyermekgyilkossággal vádolt gonosztévő, végre mint Istentől elhagyott, emberektől megvetett nyomorult koldus jelenik meg előttünk.”

(RÉSZLET *DR. KOMÁROMY ANDRÁS:*
A „BŰBÁJOS” BÁTHORY ANNA CÍMŰ TANULMÁNYÁBÓL)

„Bűbájos boszorkány” születik

Ha majd egyszer az irodalomtörténet azt kutatja, ki álmodta meg elsőnek Báthory Annát, a regényalakot, minden bizonnyal meglepő eredményre jut. Azt kell ugyanis konstatálnia, hogy nem írói képzelet szülte a 17. századi magyar történet talán legérdekesebb és legvarázsosabb regényhősnőjét, hanem egy tudós történetíró szabadjára engedett fantáziája. Komáromy András történész, irodalomtörténész és levéltáros, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja 1894-ben, harminchárom esztendős korában álmodta meg azt a Báthory Annát, aki csekély változtatással regényhősnője lett mind Móricz Zsigmond, mind Makkai Sándor regényének. Igaz, Komáromy írása a „bűbájos” Báthory Annáról a legtekintélyesebb történettudományi szakfolyóiratban, a *Századokban* jelent meg, ám a publikáló fórum csupán tudományos körítést adhatott az írásnak: valójában egy *költemény* látott napvilágot, néhány forráshivatkozással, lábjegyzettel álcázva. Az írás tudományos köntöse, úgy tűnik, megtévesztette mind Móriczot, mind Makkait, akik hiteles történeti alakként fogták fel Komáromy tanulmányának hősnőjét, és ennek a történeti hitelességűnek vélt személynek az életét bővítették regényírói fantázia szülte részletekkel. Komáromy, a tudós tehát akarva-akaratlanul rászedte a szépírókat! Cselekményére csupán az szolgálhat mentségül, hogy maga is rászedett volt tanulmánya írásakor. Méghozzá nem is akárkinek ült fel, hanem Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek. Az ő elméje alkotta meg ugyanis azt a Báthory Annát, akit el lehetett marasztalni vérfertőző paráználkodás, bűbájos boszorkánykodás és gyermekgyilkosság elkövetésében! A valóságban egyik cselekmény elkövetését sem bizonyították rá erre a vagyona megszerzése végett meghurcolt asszonyra! Bethlen azonban gondoskodott róla, hogy udvari historikusai az ő elmondása szerint örökítsék meg Báthory Gábor húgát az utókor számára. Így született meg Bethlen vádjai és az 1614-es boszorkányperbeli „tanú-vallomások” nyomán az a „rossz hírű” Báthory Anna, akit a Bethlen fantáziatermékét tovább szövögető Komáromy jóformán mindenfajta bűnnel megvádolt tudományos igényű írásában.

Móricz Zsigmond tulajdonképpen még szépített is valamit a Komáromy alkotta képen az Erdély-trilógia lapjain. Erre persze szüksége is volt ahhoz, hogy igazi regényhősnőt formálhasson belőle. Olyan nőalakot, aki nemcsak a nagy Bethlen Gábort bűvöli el és láncolja magához, hanem rokonszenvet kelt a regény olvasóiban is. Főbb vonalakban Móricz híven követte Komáromy adatait és megállapításait. Nem egy részletet szinte szó szerint vett át a tanulmányból. Ennek illusztrálására elegendő talán azt az apró momentumot említeni, hogy még az olyan, móriczi megfogalmazásúnak tűnő sornak is, mint például „Báthory Gábor szépasszonyok hosszú farsangjának három villó tündére” – megtalálhatjuk az eredetét Komáromy tanulmányában. S azt is elmondhatjuk, hogy a Bethlen Gábor és Báthory Anna közötti érzelmi szálak is e tudományos igényű írásban kapcsolódtak össze először.

Alapvetően ennek, a tanulmánynak az adataira épül az „Ördögszekér” Báthory Annája is, s mégis mennyire más mind a regényhősnő, mind annak Bethlenhez fűződő kapcsolata, mint az Erdély-trilógiában! Makkai túlhajtott Bethlen-rajongása és Báthory-gyűlölete végletesen taszító, undorító alakot formált Báthory Annából. Olyat, akinek talán csak egyetlen pozitív megnyilvánulása van: reménytelenül szerelmes Bethlen Gáborba!

Ugyanakkor Makkai Báthory Annája bizonyos tekintetben „továbbfejlesztése” Móricz regényhősének is. Amiket például a Móricz-regénybeli Bethlen „jósol” Annának a jövőjéről, az Makkai regényében már tényként jelenik meg. Ugyanakkor, miután Makkai tudományos igénnyel tanulmányt is írt Bethlen Gáborról, s abban Bethlen és a Báthoryak kapcsolatáról, az olvasónak az lehet a benyomása, hogy az „Ördögszekér” Báthory Annája történetileg talán hitelesebb Móricz regényhősnőjénél.

Mindezt figyelembe véve, szükségesnek látszik úgy foglalkozni a „rossz hírű” Báthory Anna életének fontosabb feljegyzett eseményeivel, hogy közben azt keressük, mi tekinthető ezek közül hiteles ténynek, és mi fantázia szüleményének.

Anna élete legendák és tények tükrében

Gyermekévek; az első „bűnbeesés”

Az első lényeges kérdés: mikor született somlyai Báthory Anna, István, a leváltott váradi főkapitány és Bebek Zsuzsanna leánya? Komáromy 1594-re teszi születése évét, amit Móricz is elfogad. Makkai azonban, nem tudni, milyen adatok alapján, néhány évvel megöregíti a hölgyet. A „korrekció” célja nyilvánvaló: Annának három-négy esztendővel idősebbnek kell lennie ahhoz, hogy legalább biológiailag elfogadhatóvá váljon az állítólagos vérfertőző kapcsolat bátyjával – még Ecseden. Emellett talán az is kissé visszásnak tűnt volna, ha egy kilencéves kislány él leszbikus kapcsolatban az éppen özvegyi gyászt viselő Báthory Erzsébettel. Az írónak ahhoz, hogy Annát befektesse testvérbátyja és nagynénje ágyába, meg kellett öregítenie a leányt. Ám ez a „korrekció” korántsem az egyetlen erőszak a történeti tényeken! A szerző szinte kifogyhatatlan leleményességről tesz tanúbizonyságot, ha Báthory Anna „feneketlen romlottságát” kívánja bizonyítani.

Móricz csupán Bethlen emlékezetében villantja fel a tizenharmadik évét töltő Báthory Anna alakját. Ez az első találkozás a regényben az 1607-es évre datálódik. „Eszébe jutott [Bethlennek] a hosszú úton egész élete. Minden perc, amikor találkozott a Báthoryakkal, mikor legelőbb látta meg Annát. Igen fiatal s igen vékony, égőszemű tündérlány volt, a kire ő ránézni sem mert... Mikor legelőször látta az ecsedi várban, mint egy hattyú, vércsöppel az ajkán villant fel előtte... Oly légies, oly vékony sugár volt, oly fehér arcú, s rozsdabarna haja, valami különös kiválasztott szűzi volt... A hangja úgy hatott rá, mint valami túlvilági muzsika, különös hangja, a csudálatos csilingelő ezüst kacagása... Az egész teste s minden vére zsibong még ma az emlékére is... És *mily utálatosságokat hallott róla mindjárt legelső nap, hogy testvérbátyjának szeretője... Nem hitte el,* de tudomásul vette s behunyta a szemét, és nem akarta többet látni, és nem is látta...”

Makkainál hat évvel korábban, 1601-ben, így jelenik meg Anna alakja: fiú módon, szétvetett lábakkal üli meg a lovat, „gyermeteg halvány arcával különös ellentétben áll erősen fejlett fiús növése és szemeinek merész villogása”. A leányka már ekkor „rajongó csodálattal” néz bátyjára, s a nádasok közt akar vele „barangolni”. S ez a leány hamarosan be is bújik bátyja ágyába! Igaz, ekkor még csak egy Báthory-kísértettől való féltében teszi, és csupán ártatlan „összefekvés” történik, ám már ez is sejtelmesen előreveti az árnyékát a bűnös testvérszerelemnek. Másnap mezítelenül fürödnek együtt a testvérek a vár hideg-meleg vízcsapos [!] fürdőmedencéjében, ahová szintén a leány csalja be testvérét. Egyelőre még csak birkóznak a vízben, de végül Anna így kiált fel: „Te édes gonosz! *Ha nem volnál a testvérem, majd téged választanálak szeretőmül!”* Nem sokkal ezután Gábor belép Anna hálószobájába, bejelentvén, hogy ma a húgával akar hálni! Anna magához öleli bátyját a paplan [?] alatt, de még mindig csupán együtt hálnak. Anna azonban tovább züllik. Egy feneketlen romlottságra és szadista hajlamokra valló jelenetben – amikor a szeme előtt lenyilaznak egy kóbor tatárt – a leány különös dolgot művel: „Anna a halott arcába meredve az egyik lábát a mellére tette, s megnyomta a seb mellett. Az arca ijesztő mosolyra torzult, amint a vér kibuggyant.

– Szép... piros vér... folyásában... gyönyörködni... s fehér, behunyt szemű arcok felé

hajolni... kacagva... ez tündérség! -suttogta holdkóros, kikerekedett szemmel."

A szadista, terhelt Báthory leány hamarosan boszorkány hírébe is keveredik Ecsed várában. Futnak előle, félnek tőle. Kivéve a csonka kezű öreg ötvöst, aki szakértő szemekkel gusztálja az 1602-ben immáron tizenhárom esztendős – tehát bátyjával éppen egyidős, de mégsem iker! – leányka domboruló „mejjecskéit" és „kerekded csípőit". Az öregember azonnal szexuális oktatásban részesíti a leánykát. Igaz, „hideg objektivitással". Összebarátkoznak, mire az ötvös megmutatja titkos alkotását, egy szeretkező párt ábrázoló szobrocskát. Anna ekkor („őző" tájszólásban) közli az öreggel, hogy ő úgy akar szeretkezni, hogy abból „gyerök ne legyön". E bizalmas vallomás után egyre jobban megbarátkoznak. Egyszer a részeg öreg ötvös parancsot ád, vetkőzzék mezítelenre a leány:

„– ...Le azokkal a rongyokkal!

...S Anna kezei remegve, mágikus álomban tépték le a ruhát, s kitárult gyermeteg, ragyogó üde szépsége..." S az ötvös szoborba mintázta Anna alakját.

Az öregember előtt önként mezítelenre vetkőző Annának tulajdonképpen már nem is jelenthetne nagy újdonságot, amikor „százszorszép nagynénje", Báthory Erzsébet vetkőzteti őt pucérra. Inkább csodálkozva, mint megütközve kérdezi: „De néném, mit akarsz velem?" Makkai azonban ügyesen adagolja az erotikus részleteket. Egyelőre csak bekenik a leány testét „bódító illatú olajjal", majd felöltöztetik nagynénje ruháiba. A sokgyermekes, mégis ferde hajlamú tanti ekkor még csupán kioktatja Annát:

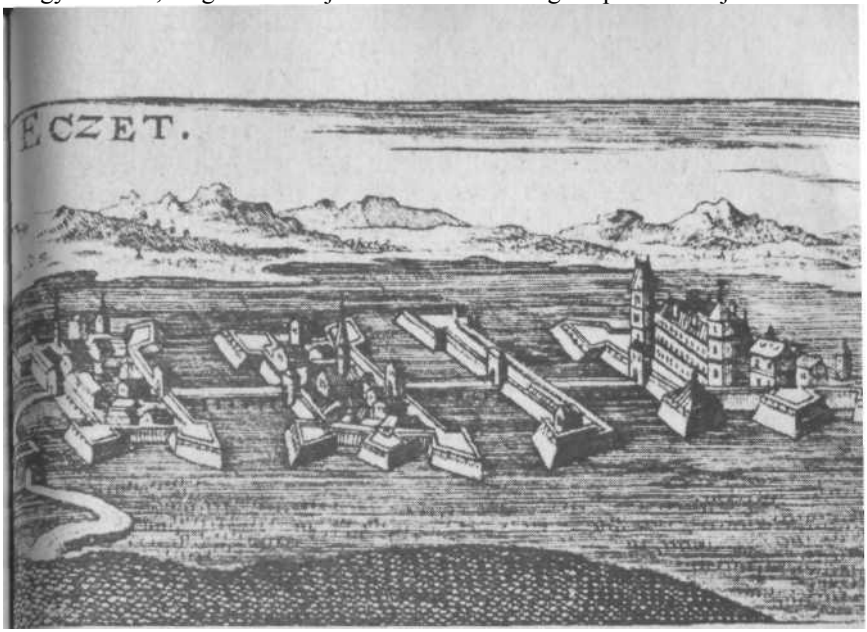

Ecsed vára – ahogyan a kortársak ábrázolták

„– Minden szép férfiat azért megbecsülj, csak soha egyet ne kívánj, és soha ne hódolj előbb, mindig ők essenek elébb térgyeikre, s mikor legjobban őrjöngenek érted, hadd ott s állj más mellé! Ez nekünk a szerelem!" – mondatja a szerző azzal az asszonnyal, aki közel harminc esztendőt töltött el egyetlen pompás férfi mellett, minden jel szerint harmonikus házasságban! E pajzán jelenetet követően Anna hamarosan nagynénje ágyában találja magát:

„– Nagyszerű tanítvány vagy! – mondta Erzsébet magához ölelve Annát... Anna elfáradt, elernyedt a karjaiban s átfonva nyakát, fejét a csupasz keblére fúrva álomba szédült. A gyönyörű bestia hajnalig ölelte s csókolgatta...” 1605 tavaszán, amikor Anna elbúcsúzott Erzsébettől, „tele volt itatva a lelke ennek a nőnek finom mérgű, érzéki és selyembe, illatokba takart perverz lelkével s tanácsaival. Nem volt többé az a vad nádiboszorkány, ki eddig; szívében édesebb és gyilkosabb mérgek érlelődtek meg és gyújtották lángra féktelen képzeletét: *úri boszorkány* volt már, országok sorsát hajszálra függeszteni vágyó s a legmagasabbakat elveszteni sóvárgó, veszedelmes tündértanítvány.” Mielőtt azonban bátyja karjaiba omolna ez a velejéig romlott Báthory-fajzat, előbb egy rab török fiút bolondít magába. S amikor a leány „kikerekedett szemekkel, földbe gyökerezett lábbal, vadul kalapáló szívvel s égő torokkal” végignézi bátyja szeretkezését az egyik szolgálólánnyal, a látványtól felajzva a rab török fiúé lesz. Ezt a jelenetet viszont a részeg Gábor nézi végig, aki végül megöli Alit. Ezután történik meg a már régóta érlelődő vérfertőző nász a két testvér között.

Vajon van-e valami történeti alapja mindannak, amit Móricz csupán érintve, Makkai pedig kiszínezve és részletezve leír? Megtörtén*hettek-e* ilyen dolgok az oly vallásos Báthory István ecsedi várában? Ott, ahová Anna 1601-ben került, és ahol csupán nagybátyja 1605 nyarán bekövetkezett haláláig tartózkodott. Ha a leány *valódi életkora* miatt kétségbe is kell vonnunk a Makkai által írottak hitelességét, Komáromy alaptanulmánya azt sugalmazza, hogy Anna valóban „elromlott” az Ecsed várában töltött öt esztendő alatt. Mert milyen is volt Komáromy írása szerint az élet ebben a várban 1601 és 1605 között?

„Feles számú lovas és gyalog katonák, csatlósok, inasok, bejárók és egyéb rendű férfi és női cselédek lármája töltötte be az udvart, a folyosókat és bástyákat. Amott vén szakállú, jámbor tudós férfiak magyarázták a szent írást s az orthodoxa vallás tanait az élénk szellemű, korán fejlett leánykának – írja Komáromy –, itt trágár beszédek, durva tréfák, vad harczosokhoz illendő mulatságok folytak... Öt esztendőt töltött az anyátlan gyermek ebben a környezetben. A látott és tapasztalt dolgok fejlődésére *kárhozatos* befolyást gyakoroltak. Észrevétlenül becsepegtették fogékony leikébe a *léha időtöltés, az érzéki vágyak és gerjedelmek* utáni sóvárgást. Végzetes napok és órák, melyek talán egész élete boldogtalanságának, szenvedéseinek és nyomorúságának okozói lőnek.”

Miután a jeles történettudós egyetlen forráshivatkozással sem támasztja alá súlyos megállapítását, más fellelhető dokumentumokban kell keresnünk Anna ecsedi tartózkodásának nyomait. Az első ilyen forrás ecsedi Báthory István 1603-ban készült végrendelete, amelyben több szó esik gyámleányáról. Az öreg oligarcha végrendeletében megkülönböztetett gyöngédséggel emlékezik meg a leánykáról, akinek ugyanaz a neve, mint az ő édesanyjának. Annának hagyományozta Tasnád városát és uradalmát. Igaz, azzal a kikötéssel, hogy idegen nemzetbelihez nem megy férjhez, ha felnő, és *hogy a birtokain pápista és lutheránus papokat nem tarthat, csupán kálvinistákat.* Gábornak külön a lelkére kötötte: „Annát, az te húgodat, szeressed és tápláld, gondod legyen szegényre, nevelődgyék Isten féleimiben.” Máshol ismét kitér a leányka vallásos nevelésére, azt óhajtva: „Isten ebben is oly keresztyént neveljen és olyan szent asszonyállatot tegyen” – tudniillik amilyen az öreg oligarcha édesanyja volt. (Az az asszony, aki Benda Kálmán vélekedése szerint a vérbajos terheltséget hozta át a somlyai ágból az ecsedi ágba.)

A végrendelkező halála esetére Nyáry Pálnéra maradt az árva lány nevelésének gondja. Miután ecsedi Báthory István 1605 nyarán elhalálozott, ezt követően Anna is elkerült Ecsedről a kijelölt gyámhoz. Ott várta be azt az időt, amíg elérvén a tizennégy

éves kort, férjhez ment a neki kijelölt „tekintélyes református férfiúhoz”, az elhalt Bocskai fejedelem rokonához, Bánffi Déneshez.

Arra, hogy Báthory Gábor és Báthory Anna között vérfertőző kapcsolat lett volna Ecsedben, Nagy Illés 56 esztendős tanú vallomása utal az 1614. évi, Bethlen rendezte „boszorkányperben”: *„Hallottam azt is, hogy még Ecsedben, leánykorában hozzáfogott Báthory Gábor, az vén asszony vezette el róla.”* Kitől hallotta ezt az öreg – nem ismerjük a hírforrást. Mi egyetlen olyan személyről tudunk, aki ilyesmit állított korábban, és ez Bethlen Gábor. A törökök közé menekült emigráns 1613-ban többek között azzal vádolta a Portánál Báthory Gábort, hogy az a testvérhúgát is „megparáznítá”. Ily módon csupán Bethlen Gábornak ez a semmivel alá nem támasztott, és Báthory megbuktatását célzó vádaskodása az alapja annak az egész fantáziadús eszmefuttatásnak, amelyet Komáromy kiötlött Anna ecsedi elzülléséről. Ez a rendkívül bizonytalan hitelű állítás lett az alapja Makkai közel kétszáz oldalas regényrészletének Anna feneketlen romlottságáról, szadizmusáról és egyéb, szexuális aberrációjáról. Valamint az az adalékmorzsa Báthory végrendeletéből, hogy tényleg volt az öreg ecsedi főúr udvarában egy csonka kezű, igen részeges öreg ötvösmester.

Bánffi Dénesné

„Die 8 octobris Anno Domini 1608”, Báthory Gábor, Erdély fejedelme az alábbi meghívót küldte szét az Erdélyben és a királyi Magyarországon lakó főuraknak és tekintélyesebb nemeseknek: „Miért hogy az mi szerelmes atyánkfiát, Báthory Annát Isten törvénye szerint adtuk Bánfi Dienes uramnak házastársul; annak lakadalmának ideit rendeltük Isten segítségéből az jöventő Szent Márton napján, az az 11 diem novembris. Kérjük azért szeretettel kegyelmedet, hogy kegyelmed az megnevezett szent Márton napjának estin asszonyommal ő kegyelmével együtt legyen jelen Kolozsváratt, dicsekedhettünk az Kegyelmetek jelenlétével.”

A vőlegényről, Bánffi Dénesről nem sok feljegyzésre érdemes dolgot talált a kortársi krónika és a történeti irodalom. Még születési idejét is inkább csak sejtjük, mint tudjuk. Annyi bizonyos, hogy az ekkor tizennégy esztendős Annánál jóval idősebb lehetett. Amit még tudunk róla: Bocskai István szabadságharcos fejedelem közeli rokona volt, akit 1604-ben Belgiojoso felső-magyarországi főkapitány több más birtokossal együtt megzsarolt. Amikor 1606-ban Váradot feladták a császári katonák, Bocskai Bánffit nevezte ki váradi főkapitánynak. Végrendeletében neki hagyományozta Tokaj várát Tarcallal és egyéb hozzá tartozó birtokkal, és megerősítette őt Kereki birtokában. Nem sokáig töltötte be a váradi főkapitány tisztét, mert egy évvel később az új fejedelem, Rákóczi Zsigmond leváltotta őt, hogy Rhédey Ferencet nevezze ki e tisztségbe. Mi volt a leváltás oka? Ezt is inkább csak találgatjuk, semmint tudjuk. Talán a trónkövetelő Báthory Gábor húgával tervezett házassága? Lehetséges, de korántsem bizonyos. Báthory Annával tartott lakodalmáról is csupán azt tudjuk, hogy e napon Kolozsvárott „úgy lőttének az ágyúkkal, hogy az házakban az piaczon egynéhány megszakadozott és az kemenczék is beszakadoztak”. A lakodalom után a pár Nagy-Kereki várában töltötte a mézesheteket. Később is sokat időztek ebben a nemrég „nagy napokat” látott, biztonságos, mégis kényelmes várkastélyban.

Arról sincsenek egykorú feljegyzések, hogy miként teltek a gyermeksorból alig kikerült fiatalasszony napjai jóval idősebb férje oldalán. Azt is csupán találgatni tudjuk, mennyi ideig tartott ez az együttlét. Abból kiindulva, hogy Anna 1614-ben már ismét férj-

nél volt és gyermeket is szült második férjének, a korabeli szokásokat szem előtt tartva az 1612. év elejére vagy közepére tehetjük megözvegyülése idejét. Életrajzírója gyakorlatilag semmit sem tud Annának erről a házasságáról, csupán ködös általánosságokat ír.

Bánffi Dénes felesége többször szerepel Móricz „Tündérkert"-jében. Igaz, csupán mellékszereplőként villan fel az asszonnyá lett Báthory Anna alakja. Két alkalommal a róla történt beszélgetésben, egyszer pedig személyesen is felbukkan a regény lapjain. Először Báthory Gábor beszélget róla Dengeleghyné Török Katával, akiről a regényíró is úgy tudta, hogy a fejedelem szeretője volt. Amikor Báthory évődve azt kérdi az asszonytól, hogy tiszteli-e őt, az dévajkodva így felel:

„– Magát nem, de Küs Annát igen. No. Húgodat. Gondolja Nagyságod, hogy Báthory Anna Bánfi Diénessel soká fog együtt vadászni?

– Ő választotta, az ő ura – mondta a fejedelem elkedvetlenedve –, jó vadász.

– Jó vadász, de *van neki most egy jágerja*. az még jobb vadász...

A fejedelem kedvetlen nevetett. Török Kata rákacsintott.

– Ez most a legelső vadász, szíve vadásza. Ez most a novum elegans, Dersffy Orsolya is a vadászához böcsülte magát. Mágóchy után valami Eszter Miklós. Vagy Eszterházy... Küs Annánk túltesz rajta, *Krajnikné kíván lenni,* ahogy rebesgetik..."

A fejedelem feldühödött a hallottakon:

„– Beste lánya, ment volna Lengyelbe! – kiabálta – ment ehhez a vén kecskéhez... ott van Lengyelbe a nénénk, a kis öcsénk: oda kellett vón mennie, előrecsinálni a királyválasztást! Érik a lengyel korona, döglődik a király... de ez csak szityálkodni vágy... minden nevet rajtam, hogy *az erdéli fejedelem húga hajdúkkal s kocsisokkal adja össze magát,* de ne legyen isten istenem, ha mind belénél fogva nem aggatom fel, akit vele kapok..."

Amikor a fejedelem megtudja, hogy Imreffiné pletykál a húgára, megkorbácsolja a „szeretőjét" – valójában idős nagynénjét –, méghozzá férje jelenlétében. Imreffi maga is az asszony ellen támad: „– Te mered a nagyságos asszonyt undok szádba venni? ahelyett hogy csókolnád a lábuk nyomát is, akik a piszokból kivettek?! – s ordított s dühöngött mint egy őrült, s nekiment, hogy a falnak dőlt, elnémult, megtört asszonyt meggázolja..."

Ne térjünk most ki arra, hogy Móriczot az egész Imreffi-kérdésben is rászedte Bethlen Gábor, és félrevezették a történetírók is. Nem lehet csodálkozni, hogy a nagy regényíró is elhitte mindazt a megalapozatlan rágalmat, amit a történetírás legnagyobbjai is tényként fogadtak el. Csupán konstatálni kívántuk az írói tévedést, mielőtt felelevenítjük, miként bukkan fel Bánffiné személyesen is a regényben. Erre Szebenben kerül sor, ahová a fejedelem azért hívja húgát, hogy az asszonyba szerelmes Bethlen Gábort szorosabban magához láncolja.

A regénybeli Bethlen nagyon megrémül – Móricz szerint. „Ebben az egész teremtett világban, nem igen tudja, hogy valamitől félne... de ez egytől megremegett: Báthory Anna."

Éppen a fejedelemnél volt, amikor Anna megérkezett. A fejedelem ekkor nekikezdett minden pletykát elősorolni, amit Anna felől hallott:

„– Nagyon vékony vagy nekem, már elrekkentetted? – ihogott, és rágta száját dús fintorokkal.

Anna felzúdult, állította, minden hamisság..."

Báthory ekkor Bethlen jelenlétében nekiesik a húgának, „átkapta Annát és csókolta mint egy hölgyet". Bethlen választja szét őket. „Anna dühében könnybe borult, s oly szép volt, megveszejtette volna az ördögöt is..."

Móricz jelzi, hogy szerinte is több volt a két testvér között megengedett érzelmeknél, s a testvérszerelem még Anna férjhezmenetele után is lángolt. Az erre, valamint Bánffiné egyéb kicsapongásaira utaló forrásokat ismerjük. Bethlen Gábor általánosságban mozgó vádján túl a már említett ötvenhat éves Nagy Illés 1614-es boszorkányperbeli vallomása: *„Hallottam közhírrel,* Bánfi Dienesné asszonyom felől, hogy gyermeke lött *Krajnyik Jánostól.* Hallottam azt is, Krajnyik Jánosnak [Annát] Kalotaszegben lakó Vajda Ferencz kerítette volna. Továbbá Bánffiné asszonyom ez elmúlt ősszel, minek előtte a fejedelem kijött volna, hívatott vala szolgának engem Kerekiben; egy ebéden egy vacsorán az asszonnyal és Krajnyik Jánossal együtt lévén, láttam akkor, hogy *egybe huntak-haraptak Krajnyikkal az asszony...”* Ez a kissé homályos értelmű vallomás az .alapja Bánffiné állítólagos kicsapongásainak. Valamint annak, hogy állítólag bűnös, vérfertőző kapcsolatot folytatott a bátyjával, még férjhezmenetele után is. Móricznál ebből egy csekély jelentőségű mellékszál lett a regényben. Makkainak viszont ennyi „történeti forrásanyag” elegendő volt egy egész fejezet megalkotásához! Hosszan ír Anna esküvőjéről és a menyasszonyról, akit „aranypávának” nevezett fejedelmi bátyja. „Anna valóban olyan volt – írja Makkai –, mint egy másvilágbeli fényből szőtt tündérkirályné.”

Magyar főúri pár (Rézmetszet a 17. századból!

„– Szép vagyok? – kérdezte halvány mosollyal a bátyjától, s *szeme fellángoló gyönyörrel nézett végig a férfin.* – Lehet, hogy szép vagyok, tette hozzá, de te még szebb vagy dicsőségedben, én fejedelmem, *drága életem...”*

Makkai azt is tudni véli, hogy a vőlegény már túl van a negyven esztendőn, s „kopasz, jámbor úr”. Sőt azt is, hogy Bánffi titkon Báthory ellensége. Násznagya Bethlen Gábor, akit Bánni „tüntetésből” kért fel erre a tisztségre. Anna halálosan szerelmes Bethlenbe, s emiatt elvakultan gyűlöli az „irigyelt” Bethlennét, Károlyi Zsuzsannát. Ám az asszony nem jön el az esküvőre, noha meghívott „nyoszolyóasszony” volt. Így Imreffiné készíti Annát a nászéjszakára. Itt feltárják egymás előtt, hogy mindketten Báthory Gábor szeretői, de ez nem emel gátat közöttük! „Báthory vagyok – mondja Anna –, a Gábor arca s vére, aki őt szereti, engem szeret, s akit ő szeret, azt én is szeretem... Ne félj, bennem szövetségest találsz, s váram fészket ad nektek…„ Anna azt is bevallja Imreffinének, hogy ő tulajdonképpen Bethlenbe szerelmes, s kéri, tanítsa meg a *bűvölésre,* hogy azzal is magához láncolhassa az imádott férfit. Anna még az esküvőjén légyottra hívja Bethlent Kerekibe, de az kitér a meghívás elől. „Harmadnap hazavitte Annát nagy fényes kísérettel a férje Kereki várába, amit a nagybátyjától, Bocskay fejedelemtől örökölt. Beteljesedett a jó *Bocskay jövendölése,* hogy Kereki vára visszakerül még a Báthoryakhoz, ha nem fiún, hát lányon. Csak azt nem tudhatta a szegény Bocskay, hogy mire kerül vissza s mi lesz abbul a várbul Báthory Anna kezén. A vár feketén s rejtelmesen nézett érkező úrnője felé. Talán a vár tudta” – sejteti a riasztó jövőt a szerző.

Bocskai ugyan nem jövendölhetett olyat, hogy Kereki „visszakerül” a Báthoryakhoz, mert korábban sohasem volt az övéké! Kerekít az Ártándyak és a Hagymássyak után kapta Bocskai, s így lett Bánffi Dénesé, majd annak özvegyéé, Báthory Annáé. De ezen a csekélységen ne akadjunk fenn. Inkább vegyük közelebbről szemügyre Anna újabb „bűneit”, amelyeknek bekövetkezését a regényíró már előre sejteti...

Egy különös házasság históriája

„A hét országra szóló lakadalmat *csakhamar* tor követte – olvashatjuk Komárorny András tanulmányában –, s Báthory Anna 17-18 éves korában özvegyen maradt.” Ekkor már – írja a történész – sokan ráfogták őrá is, nemcsak Imreffinére, hogy „bűbájos”, aki a jámbor, tisztes férfiakat megrontja és hatalmába keríti. „A sok bejáró, elcsapott inas és fecsegő nyelvű frajcimmer pedig még gonoszabb hírét költötte a fiatal özvegynek, ki hogy a mendemondának véget vessen, fogta magát, s egy szép napon férjhez ment a kis Jósikához, a Báthory Zsigmond által kivégeztetett István kanczellár fiához.” Ám ekkorra már Bethlen volt az úr Erdélyben, *„s a híres szépasszonyok hosszú farsangjának bekövetkezett a böjtje”. A* papok és némely tanácsurak sürgetésére Bethlen vizsgálatot rendelt el Imreffiné és Dengeleghyné ellen, akiket el is ítéltek. „Ez alkalommal [1614 februárjában] Báthory Anna ellen is megindították a vizsgálatot, aki, mióta férje, Jósika Zsigmond Homonnay-pártjához szegődvén, Magyarországba menekült, fel se vette többé a világ beszédjét, és szalmaözvegysége napjait Kereki várában *nagy vígan* töltötte. Bizonyos Krajnik János nevű ember volt a szíve választottja, kitől köztudomás szerint gyermeke is született. Utóbb még azzal is vádolták, hogy kedvesével titkon megesküdött volna, tehát egyházi és világi törvények szerint bűnt követett el, két ember felesége... lévén.” Ennek ellenére – írja Komáromy – *1616-ban Bethlen* védelmébe vette az asszonyt, és *Krajniknak ítélte őt.* Jósika Zsigmond azonban 1618-ban is törvényes férjnek vallotta

magát, és kétségbevonhatatlan jogot formált hozzá. Mindenesetre Anna az 1614-es perben kegyelmet kapott, ám a „lejtőn nem volt képes többé megállni. Elhanyagolt nevelése, romlottsága, *férje iránt táplált gyűlölete,* végre a Báthoryak *forró, szenvedélyes vére,* mind közreműködött, hogy azzá váljék, aminek ösmerjük. Napról napra közelebb jutott az *erkölcsi süllyedés* örvényéhez, melyben gyorsan de fokozatosan látjuk őt elmerülni." Komárorny szerint 1618-ban már Horváth István nevű jószágigazgatóját boldogította bájaival. „Botrányos élete mellett ebben az időben már bűbájossággal is nyíltan vádolták." Bethlen Péchy Simont bízta meg azzal, hogy „lelkére beszéljen" az asszonynak, de az „igen keményen" viselte magát. Amikor pedig olyan hírek kezdtek terjedni, hogy maga Bethlen is „mezítelenül járta a tánczot" Kerekiben a bűbájos Báthory Annával, a fejedelem megparancsolta Rhédeynek: fogassa le Anna szeretőjét. Valami furcsa módon ez sem történt meg, s Anna tovább „rosszalkodott", mígnem 1618 decemberében *Jósika kérésére* „árestáltatta az asszonyt", elkobozva tőle Kereki várát és a mislei jószágot is. Az asszony csak azután szabadult a börtönéből, hogy értékes ruháit, arany- és ezüstneműit „önként" átengedte a Bethlen-családnak. Szabadulása után ecsedi Báthory Istvántól örökölt tasnádi birtokára költözött.

Nem tudjuk, hogy a széles körű kortörténeti kutatásokat végző Móricz Zsigmond vajon hányszor kapott a fejéhez, amíg végigrágta magát e roppant különös és kusza házasság történetén. Úgy tűnik, hogy a harminchárom esztendős Komáromy e tanulmány készítése idején még ugyancsak felületesen ismerte a kort és szereplőit, mert fölöttébb sok a *ténybeli pontatlanság* e rövid tanulmányrészletben. A teljesség igénye nélkül szeretnénk rámutatni ezek egy részére. Így például arra, hogy Jósika István kancellárt köztudottan nem Báthory Zsigmond végeztette ki, hanem a Habsburg-uralkodó. Azt sem állította soha senki, hogy Anna Krajnikkal titkon megesküdött volna. Jósika viszont csak 1616-ban szegődött „Homonnay pártjához" és nem 1614-ben. 1618-ban csupán Bethlen vádolta Báthory Annát állítólagos botrányos életén túl bűbájossággal is. Hogy milyen alapon? Erre még visszatérünk. S az is teljesen valószínűtlen, hogy 1618-ban Bethlen Gábor Jósika kívánságára „árestáltatta" volna az asszonyt. Jósika ugyanis ekkor *ismét emigrációban volt* a királyi Magyarországon, *Pázmány Péter pártfogása alatt, az ő udvarában élt!* Így egyáltalán nem valószínű, hogy Bethlen 1618-ban az emigrált Jósika kérésére indíttatott volna eljárást az asszony ellen. Az erre történő hivatkozás csupán ködösítő „*praetextus",* ürügy volt a fejedelem részéről. Komáromynak, a történettudósnak ezt illett volna tudnia, hiszen a Jósika 1618-as emigrációját tanúsító levelet már 1873-ban publikálták a *„Monumenta Hungariae Historica"* forráskiadvány *„Diplomataria"* sorozatában!

A Komáromy tanulmányában fellelhető pontatlanságok olvastán nem csodálkozhatunk, hogy a regényíró Móricz Zsigmond is meglehetősen furcsa történetet költött a trilógiában szinte bárkit kegyeivel boldogító, csak éppen a maga választotta férjét hálóházába be nem bocsátó Báthory Annáról! Nem kevésbé különös a Kereki várában 1618 nyarán történt mezítelen táncolás – amiről később bővebben szólunk, hiszen az erről szóló Bethlen-levél ugyancsak kusza, nehezen érthető.

Makkai Bethlen-rajongása és Báthory-gyűlölete persze már nem tűrhet ilyen kapcsolatot a minden ízében romlott asszony és a férjként is példakép, fejedelem között. Igaz, az ő regényében Anna már Bánffi Dénes temetése napján *felajánlkozik* Bethlennek, így szólva hozzá: „Nem volt varázs és bűvölet, amit bele ne súgtam volna a szélbe, az éjszakába! Hányszor tüzes ágyban s sírva maga után." A férfi azonban, felesége iránti szerelmére hivatkozva, borzadva utasítja vissza Anna felajánlkozását. Elmondja, csupán

azért jött ide, hogy *megmentse az asszony bűnös lelkét.* A visszautasítás után kéri feleségül Annát Jósika. „Olyan remegve, s alázatos s bolond szerelemmel kérte meg, úgy bizonykodott, hogy neki csak az a fő, hogy Annát a világ rossz szája ellen megvédje; oly édes, ostoba vak volt a kis Jósika, hogy Anna kapta magát s igent mondott". Az asszony így gondolkodott és ítélte meg önmagát: *„...ki venné még feleségül Báthory Annát,* a kereki boszorkányvár hírhedt, gonosz, parázna, elvetemült, borsószalmára való úrnőjét?". Ad néki néhány hetet a „boldogság morzsájából", s ezzel meg lesz jutalmazva. A regényben mindez Báthory Gábor halála *előtt* történik. Anna még ekkor is Bethlenbe szerelmes „bolond, őrült szerelemmel", noha az már bátyja megbuktatásán fáradozik Sztambulban. Nem sokkal a Jósikával elhált nászéjszakája után Kereki várába érkezik a török elől Váradra menekülő Báthory Gábor. A testvérek elküldik az újdonsült férjet otthonról, hogy zavartalanul elmerülhessenek az utolsó bűnös szeretkezésben.

Makkai már 1616-ban bezáratja Annával Jósika előtt a kereki vár kapuját, ahol a bűbájos boszorkány felváltva szeretkezik Krajnikkal és Horváth Istvánnal. 1618-ban egy *vihar veri be Bethlent* és kíséretét Kereki várába. Anna szívesen fogadja őket. Ám este altatót rak a vendégek borába, hogy amíg azok öntudatlan állapotban alszanak, elcsábíthassa a Putifárné-legenda Józsefje szerint szemérmeskedő negyven év körüli fejedelmet. Megmutatja neki azt az aktját ábrázoló plakettet, amelyet még a csonka kezű ötvös készített Ecseden a mezítelenre vetkőzött Annáról. Az erényes Bethlen látni sem akarja ezt a parázna „boszorkányképet". Menekülni igyekszik a szobából, de Anna nem engedi.

A falak mögött titokzatos, vérforraló muzsika szólal meg, s ennek ütemére Anna egy amolyan huszadik századi sztriptízt csinált: „...lebegett, forgott a zene ütemére. Minden fordulatnál hullott valami a ruháiból, mint virágról a sziromlevelek..." Bethlenben felháborodást kelt ez a cédaság és „muzsikáló kísértés". A megátalkodott boszorkány azonban tovább bűvöli: „– Jöjj... jöjj... e fal megett titkos fészek vár reánk... ó, szerelmem – lihegte a boszorkány, s már-már megérintették előrenyújtott kezei a férfi vállát." Bethlen azonban egy kiáltással félrelökte az asszonyt, s egyedül elrohant Kereki várából. *Megmenekült a varázslat elől.* Ezért a kísértésért, meg amiért nem akart a férjével hálni, Bethlen börtönbe veti a megátalkodott Annát. Onnan csak oly módon szabadulhat, hogy elválasztják Jósikától. Ám ennek fejében elveszik tőle a Bánffi után örökölt jószágokat, ékszereit és ruháit.

E három regényes ábrándozás áttekintése után nézzük meg a hiteles adatok tükrében: mit is tudunk valójában az asszony második házasságának történetéről?

Báthory Anna és Jósika Zsigmond házasságkötésének körülményeit meglehetősen sűrű homály fedi ma is. Az egyetlen konkrét történeti forrás 1614 júliusából való: az Erdélyből emigrált Kendi István volt fejedelmi kancellár levele, amelyet Homonnáról írt Radu havasalföldi vajdának. Ebben az erdélyi helyzet ingatagságát taglalva Kendi többek között ezeket írja: *„Az kis Josika, ki Bécsbe vala, Bánfi Dienesnét vette* [feleségül], *az Sarmasági uram fia, Rédei Ferenc Kerekít el akarná tülle venni, emez* [Jósika] *rebellált Bethlennek és ide őfelségéhez kötné örömest magát szegény."*. A levélben szereplő „kis Josika" nem más, mint Jósika Zsigmond, az 1598-ban Szatmáron kivégeztetett Jósika István erdélyi kancellár és Füzy Borbála fia, aki a számítások szerint Annával lehetett egyidős, vagy hasonló életkorú. Apja kivégeztetése után édesanyja Sarmasághi Zsigmond erdélyi főúrhoz ment férjhez, aki így nevelőapja lett Jósika Zsigmondnak. A mostohaapa 1601-ben a neveltfiú javára végrendelkezett. 1602-ben Torda megye főispánjaként tevékenykedett. 1610-ben részt vett a Báthory Gábor elleni összeesküvésben, de

kegyelmet kapott a fejedelemtől. 1612-ben azonban „notázták", s csak Bethlen fejedelemsége alatt tért vissza Erdélybe. Bethlen Linzbe küldte őt követként, ahol ugyan egy időre letartóztatták, de 1614-ben ismét követként küldte őt a fejedelem a császárvárosba. Ez utóbbi körülmény azért lényeges, mert minden bizonnyal emiatt kerülte el Báthory Anna 1614-ben a birtokelkobzást. Ebben a titkos perben a tanúk ugyanúgy ellene vallottak, akárcsak Dengeleghyné vagy Imreffiné ellen, Anna mégis elkerülte a felelősségrevonást.

Az új rokoni kapcsolat persze csupán addig biztosított kíméletet az asszonynak, amíg Sarmasághi szembe nem fordult Bethlennel és gyámfia után maga is nem emigrált Erdélyből. Legjobb tudomásunk szerint erre az eseményre 1616 nyarán került sor. Ezt követően Bethlen – nem tudni milyen alapon – érvénytelennek tekintette Jósika Zsigmond és Báthory Anna házasságát is, és ettől kezdve vagy leánynevén, vagy az első férje után nevezte meg az asszonyt. Ugyanakkor Anna gyermekét, a királyi Magyarországra vitt és Eszterházy Miklós udvarában nevelkedő Jósika Gábort hol egy bizonyos Krajnik János gyermekének deklarálta, hol pedig kétségbe vonta, hogy a gyermek életben lenne, azt állítva, hogy Anna „elrekkentette" őt!

A természetes apaként megjelölt Krajnik János neve az 1614 elején lezajlott, „boszorkányper"-nek álcázott birtokszerző processzus egyik tanúvallomási jegyzőkönyvében bukkan fel először. Az 56 esztendős Nagy Illés tanú állította, *hallomás* alapján, hogy Krajnik az apja Báthory Anna fiának. Az asszony és Krajnik kapcsolatáról azt vallotta, hogy azt a Kalotaszegen lakó Vajda Ferenc hozta össze, aki „megkerítette" az asszonyt Krajniknak. 1613 őszén Krajnik és Anna Kerekiben állítólag a tanú jelenlétében „enyelgett" az asztal felett. A görgényszentimrei Krajnik családról annyit tudunk, hogy annak tagjai fejedelmi tiszttartókként szerepeltek Szilágy vármegyében. Ezt a tisztséget viselik még a század végén is. Azzal kapcsolatban, hogy volt-e szorosabb viszony Báthory Anna és Krajnik János között, vagy az egész csupán Bethlen kitalálásainak egyike – nincsenek megbízható adatok. A kor erkölcsi szokásainak ismeretében nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy Báthory Annának volt házasságon kívüli „külső kapcsolata", esetleg nem is egy, hanem több is. Mindez azonban még nem indokolja azt a felfokozott érdeklődést, amellyel Bethlen Gábor fejedelem Báthory Anna gyermekének származását és hollétét firtatta! Annak tisztázására, hogy kitől fogant Jósika Gábor, nem Bethlen volt elsősorban illetékes, hanem a törvényes atya, akinek a fiú a nevét is viselte. Az egykorú iratokban pedig semmi nyoma sincs, hogy Jósika valaha is kétségbe vonta volna, hogy a gyermek tőle származik, vagy hogy bármikor is kifogást emelt volna felesége erkölcse ellen. Úgy véljük, nem járunk messze az igazságtól, ha e szokatlan fejedelmi kíváncsiság okát abban keressük, hogy a fiú egyedüli örököse volt mind Báthory Anna birtokainak, mind pedig a Jósika- és a Sarmasághi-vagyonnak. Persze csakis abban az esetben, ha nem férhet jogos kétség ahhoz, hogy a gyermek Jósika Zsigmond és Báthory Anna érvényes házasságából származott. Bethlen, leveleinek tanúsága szerint, vitatta mind a házasság érvényességét, mind pedig azt, hogy a gyermek Jósika Zsigmondtól származott volna. Annát férje távollétében szinte erőnek erejével hozzá akarta adni Krajnikhoz; ennek érdekében még a bigámiát is vállaltatta volna az asszonnyal, csakhogy létrejöjjön az örökösödési és egyéb birtokjogi viszonyokat alapvetően megváltoztató új házasság.

A *Partiumban,* bihari birtokain élő asszony egy ideig Bethlen sógorának, Rhédey Ferenc váradi főkapitánynak a támogatását és védelmét élvezte. Rhédey a kor kiváló katonája volt, aki a Bocskai-szabadságharc idején emelkedett országos méltóságra. Váradi

főkapitánnyá Rákóczi Zsigmond nevezte ki, éppen a leváltott Bánffi Dénes helyett. Rhédey, az ügyes diplomata azonban megtartotta ezt a tisztét a Rákóczit detronizáló Báthory Gábor fejedelemsége idején is, akitől jelentős birtokadományokban részesült. Máig is titok fedi, milyen szerepe lehetett Rhédey-nek a Báthory Gábor életét kioltó váradi merényletben. Annyit tudunk csak bizonyosan, hogy sógora, az új fejedelem, aki 1613 októberében még kárhoztatta őt, amiért „beengedte" Váradra Báthory Gábort, 1614 januárjában már neki adományozta Zilah városát. A kortársak mohó birtokszerzőnek ismerték a kiváló katonát, aki minden lehető alkalmat megragadott vagyona növelésére. Ilyennek kínálkozott a Báthory Annának nyújtott ideiglenes védelem is, aminek fejében az asszony neki ajándékozta egyik birtokát, Tóti falvát. Ez az adomány, valamint Bethlen erdélyi trónjának ingatagsága mintegy négy évre mentesítette az asszonyt a további zaklatásoktól, jóllehet a „papok" ugyancsak sokat áskálódtak s mennydörögtek ellene.

A protestáns papok „rezgelődéseit" a Báthory Anna életével foglalkozó szerzők hajlamosak voltak erkölcsi felháborodásnak minősíteni, amelyet az asszony állítólagos kicsapongásai váltottak volna ki. Ezekre, amint már említettük, nincsenek hitelt érdemlő bizonyítékok. Azt azonban tudjuk, hogy az asszony házassága a katolikus Jósika Zsigmonddal egzisztenciálisan érintette a Báthory Anna birtokain élő kálvinista papokat. Hiszen a házassággal Anna is minden bizonnyal visszatért eredeti, katolikus vallására, amit csak gyámatyja, ecsedi Báthory István országbíró kívánságára hagyott el. Ez pedig azt jelentette, hogy az asszony kezén lévő Báthory-birtokokon megszűnt a kálvinista papok korábbi privilegizált helyzete, ami éppen elegendő indokot szolgáltathatott a papok rezgelődéseinek. A Homonnai Drugeth György támadásainak elhárításával bajlódó Bethlen azonban nyugalmat akart ezen a végvidéken. Emiatt egyelőre csöndet parancsolt a berzenkedő prédikátoroknak, és nem erőltette a Krajnikkal való házasságot sem. Ám csupán addig, amíg meg nem szilárdult a helyzete. Amint ez megtörtént, azonnal „rosszéletű boszorkány" lett Báthory Gábor fejedelem húgából!

Az érzelmeit a politikának mindig természetszerűen alárendelő Bethlen Gábort a cseh felkelés kirobbanása után kezdte irritálni az asszony magatartása. Akkor, amikor már nem kellett attól tartania, hogy a királyi Magyarország hatalmasságai beavatkozhatnak Báthory Anna érdekében. 1618 júliusában azt írta sógorának, Rhédey Ferencnek: *„Bánfinéval nem alkhatunk semmit, igen keményen viseli magát; cancellárius uramra* [Péchy Simonra] *bíztam vala a gyóntatását."* Péchy fáradozása azonban eredménytelennek bizonyult, amint ez kiderül a fejedelem egyik későbbi leveléből: *„Bánfinéval semmit véget nem érvén, innét* [Gyulafehérvárról] *haza indult. Ki mivel ilyen embertelenséggel viseli magát hozzám, én is ezután különben akarok gondot reá viselni!"* – írta sógorának Bethlen. E levelében arra utasította Rhédeyt, hogy a váradi katonákkal fogassa el Horváth Istvánt, Báthory Anna kereki tiszttartóját – és újabb állítólagos „latrát" –, akit azután vallasson ki az asszony *„bűvölése"* és *„fajtalankodása"* felől. „Mert ez az asszony – írta felháborodottan a fejedelem – *mind a rossz életet, s mind a bűvölést igen érti".* Hiszen amikor ez év májusában Debrecenből visszajövet Kerekiben hált, némely tanácsúr azt terjesztette, hogy a fejedelem meztelenül táncolt az asszonnyal.

Ezek a sorok képezik az összes korabeli forrásanyagot, amelyek alapján Komáromy megalkotta a Báthory Anna erkölcstelen életmódjáról és az ezt jogosan követő megtorlásról írt eszmefuttatását. Bethlen levelei valóban érthetők úgy is, mintha ilyen magatartást kárhoztathatnának, bár még így is tartalmaznak ugyancsak nehezen érthető, homályos részleteket. Mert például a fejedelmi tanácsosok pletykálkodása vajon mennyiben

bizonyíthatta Báthory Anna „rossz életét”, vagy akár a „bűvölésben” való jártasságát? Aki nincs otthon az okkultista tanokban, az ugyancsak tanácstalanul töprenghet e sorok fölött. Mert mi is történt valójában[9] Vajor Báthory Anna megbűvölte volna a Bethlennel Kerekiben időző tanácsurakat, hogy azok úgy lássák, mintha a fejedelem mezítelen ropná a táncot az asszonnyal, amikor pedig ő valójában – mondjuk – éppen államügyeket intézett a vörös hajú, csúnya Mikó Ferenccel? Vagy talán az asszony, a fejedelem akarata ellenére, boszorkányos varázslattal ilyen ledér dolgokra kényszerítette volna őt? Bethlen tagadta, hogy fejedelemmé választása óta *bármikor* is táncolt volna az asszonnyal! Eszerint tehát nem volt semmiféle „mezítelen táncolás”, csupán a fejedelmi tanácsurak találták ki a dolgot. Akkor viszont miért az asszony lett volna a bűnös e hazug hírért?

A rejtély megfejtéséhez nem nyújt sok segítséget az a mód sem, ahogyan a fejedelem az asszony „megjavítását” eltervezte. 1618. december közepén ugyanis azt írta Rhédeynek, hogy Báthory Annát *férje, Jósika Zsigmond* „sok könyörgésére árestáltatta [lefogatta]” Kolozsvárott, mert az asszony „minden igaz ok nélkül vetette meg *hites férjét”*. Levelének tanúsága szerint nehezen szánta rá magát erre a lépésre, mert inkább az asszony „nemzetének becsületes emlékezetit szemünk előtt viseltük volna”. A tények ismeretében újra kapkodhatunk a fejünkhöz a csodálkozástól. Hiszen jól tudjuk, hogy Bethlen nem volt hajlandó Jósikát elismerni Báthory Anna hites férjének! Talán valami olyan dolog történt közben, ami megváltoztatta a fejedelem Jósika iránti érzelmeit? Nos, erről csupán annyit tudunk, hogy Jósika 1616 őszén gyámatyjával együtt fegyverrel támadt Bethlen ellen, Homonnai Drugeth György hajdúinak társaságában. Egyébként mindketten fogságba estek a dési ütközetben. Kemény Jánostól tudjuk, hogy „az kegyelmes fejedelem életeknek megengedett”, vagyis megkegyelmezett nekik. Más forrás szerint Sarmasághi 1622 júliusában részt vett Bethlen első feleségének a temetésén. Az azonban valószínűtlen, hogy Jósika az intervencióban való részvétellel annyira Bethlen szívébe lopta volna magát, hogy a fejedelem emiatt kész volt Báthory Annát akár börtönnel is kényszeríteni a Jósikával való együttélésre! Már csak azért is, hiszen *Jósika 1618 nyarán ismét emigrált Erdélyből, hogy Bethlen ádáz ellenfelénél, Pázmány Péternél keressen menedéket.* Mindezeket figyelembe véve bátran elmondhatjuk, hogy a Jósikára való hivatkozás pusztán ürügy volt Bethlen részéről az asszony letartóztatásához, amit nyomban követett Kereki várának és a hozzá tartozó mislei uradalomnak azonnali elfoglalása. Ez volt az igazi ok, amiért az asszonyt – aki önként, Péchi „rábeszélésére” nem volt hajlandó átengedni a várat és a birtokot – letartóztatták. Amikor azután a néhány hetes fogságot követően hajlandónak mutatkozott lemondani nemcsak a várról és az uradalomról, de személyes holmijai és kincsei nagy részéről is, azonnal tisztázta magát mind a „boszorkánykodás”, mind a fajtalankodás vádja alól. Báthory Anna 1619 elején szabadult börtönéből, és ekkor a lakóhelyéül kijelölt Tasnádra ment. Itt vette át a fejedelem Prépostvári Zsigmondtól Báthory Anna három ládányi arany- és ezüstékszerét, ruháját és egyéb vagyontárgyait. A február 25-én kelt nyugta tanúsága szerint *„Báthory Anna akaratából”!* A fejedelem 1620 júliusában ezekből az aranytálakból vendégelte Besztercebányán a nála megjelent magyar urakat. Az ezüstneműket pedig „elrontatta”, és részben ezekből fizetett a zsoldjába fogadott hajdúknak.

Báthory Anna 1618-as „boszorkánypere” tehát ugyanolyan birtokszerző, „fiskálisper” volt, mint az 1614-es, amely akkor Dengeleghyné és Imreffiné birtokainak megszerzésére irányult. Volt azért Báthory Anna „árestáltatásának” némi külpolitikai háttere is. Borsos Tamás, Bethlen portai követe 1618 novemberében azt jelentette a fejedelemnek, hogy

egyes török vezetők Báthory Anna féltestvérét, Andrást akarják Erdély fejedelmévé tenni, akitől Boros-Jenő átadását remélik. Borsos értesülése szerint Báthory András fejedelemségének Erdélyen belül is sok híve van. *„Nagyságod körül Báthorizmus forog!”* – figyelmeztette a követ Bethlent. Aligha tekinthető puszta véletlennek, hogy e követjelentés Gyulafehérvárra érkeztét rövidesen követte Anna „árestáltatása”. Az asszony meghurcolása, cégéres bűnök elkövetésével való megvádolása nyilván csökkentette András társadalmi presztízsét és fejedelmi esélyeit. Anna csupán azután hagyhatta el a börtönét, hogy megérkezett a fejedelmi udvarba Borsos Tamás újabb híradása: a Portán elejtették a Báthory András fejedelemmé tételével kapcsolatos terveket.

A börtönből ugyancsak megcsappant vagyonnal szabadult asszonyról alig találunk említést az eddig ismertté vált egykorú forrásokban. Abban a levélben bukkan föl a neve – ismét Bánffinéként –, amelyet Bethlen első felesége, Károlyi Zsuzsanna 1620. július 29-én írt Kassáról Besztercebányán időző férjének az Annától kizsarolt arany- és ezüstneműk sorsáról. Másik forrásunk Kemény visszaemlékezése, aki szerint az asszony többször tartózkodott gerendi udvarházukban, ahol állítólag „igen tisztátalan életet élt”. Kemény leírása szerint „egy latrának gerendi ablakon kiugratás miatt szakadott volt nyaka; Marko vajda latorral pedig az gerendi templomban volt fertelmeskedő helyek”. Ha meggondoljuk, hogy Kemény János ebben az időben még csak tizenkét-tizenhárom esztendős volt, akkor nyilvánvaló, hogy mástól hallhatott ezekről a mendemondákról. Ez a „más” pedig minden bizonnyal maga Bethlen Gábor volt, aki az ifjan udvarába került Keményt számos információval látta el.

Az a körülmény, hogy Bethlen Gábor és felesége használták a Báthory Annától elkobzott kincseket és egyéb ingóságokat, mindenesetre amellett tanúskodik, hogy nem tekintették az asszonyt bűvölő boszorkánynak. Ellenkező esetben ugyanis a tisztátalanná vált holmikat aligha engedik be a fejedelmi palotába, sőt tartózkodtak volna még az érintésüktől is. Mintegy két esztendővel az asszony kiszabadulása után mégis ilyeneket írt róla a fejedelem a feleségének küldött levelében: „örödög gyilkos kurva”.

Anna 1621-ig tasnádi birtokán élt. Nyugalomban mindaddig, amíg újra a fejedelmi retorzió céltáblája lett.

„Örödög gyilkos kurva”

Bethlen Gábor 1621-es leveleinek publikálója szerfölött meglepődhetett, amikor a fejedelem számára annyira válságos nyári hónapokban a legfontosabb hadi hírek között ilyen sorokat olvasott a fejedelem egyik, Károlyi Zsuzsannának írott levelében: „Csomaközy levelét hozták, melyet ím neked küldtem. Bánffynét megfogatta, az ördöngösökben is ötöt, a mestert is, ki vele való latorkodását nem tagadta. Megírtam mindjárt, hogy törvényt láttasson rá, és *ha megsententiázta* [elítélte] *a törvény, megölesse,* én tőlem abból ne várjon, a bűnösöket égessék meg.” Ez alkalommal a fejedelem már nem volt tekintettel Anna „nemzetének [nemzetségének] becsületes emlékezetére” sem, mert az asszonyt „nyilvánvaló örödög gyilkos kurvá”-nak nevezte. A „gyilkos” jelzőt minden bizonnyal ezúttal is annak a fiúgyermekének az „elrekkentéséért” kapta, aki ekkor már a betűvetés tudományát tanulgathatta Bethlen halálos ellenségének, Eszterházy Miklósnak az udvarában. Az „örödög” jelzőt – ami a „boszorkány” szinonimája – a „kurva” megjelöléssel együtt feltehetően a „boszorkánymester” tortúrával kicsikart vallomása alapján érdemelte ki az asszony. Bethlen Gábor erdélyi államában – amelyről olyanokat is

olvashatunk, hogy az *„felvilágosult, abszolutisztikus, népjóléti”* állam volt – ugyanolyan szorgalommal és kegyetlenséggel kínozták és égették a boszorkánysággal vádolt szerencsétleneket, mint bármelyik más 16-17. századi európai országban. „A közszellem e vérengző eltévelyedésében – írta Acsády Ignác, a jeles történettudós – a kínpadnak elsőrendű szerep jutott. Kínpad nélkül soha boszorkányt, igézőt nem ítélhettek volna el, mert csupán ezzel csikarhatták ki a képtelenebbnél képtelenebb vallomásokat az agyonkínzott áldozatokból.”

Bethlen idézett levelét olvasva méltán hihetnők: Báthory Anna sorsa megpecsételődött. Csupán idő kérdése, hogy mikor lobban föl alatta is a máglya. Mégsem így történt. Csomaközy András váradi vicekapitány ugyanis „vonakodott” teljesíteni „Király urunk” parancsát, amin az „úgy búsult, hogy fellebb nem lehet”. Vajon miért maradt el az asszony megégetése? Móricz Zsigmond Anna asszonyi varázsával magyarázta a történteket. A regénybeli Bethlen – Báthory Gábor állítólagos szavait ismételve – így jellemeztette ezt a varázst: „Vannak ilyen nők. Nem is tesznek semmit, de a férfi megőrül és elsorvad mellette. Boszorkány, nem lett boszorkány: született átok. A férfi, aki vele egy napot együtt volt, az a vérében megperzselődik és elméjében oly nyugtalan lesz, hogy nem bír magával.” Móricz regényében egy megbabonázott, elbűvölt kis „kósza hadnagy” nyitja föl Anna börtönének kapuját, és ekkor eltűnik az asszony nemcsak Erdélyből, hanem a regénytrilógiából is.

Makkai Sándornál viszont megtörténik a tárgyalás és az ítélet is az asszony ügyében. Az „Ördögszekér” lapjain Péchy Simon kancellár (aki a valóságban ekkor már börtönben ült nehéz vassal a lábán, maga sem tudván lefogatásának okát) így rivall a tárgyaláson az asszonyra:

„– Vallod-e magad is a megégetett kóbor cigányvajdával való paráznaságodat s fajtalankodásid?

Az asszony lassan felemelte a fejét, s halkan, érdesen megszólalt:

– Fejedelmektől kezdve a cigányig... Szép út volt... Vallom!

Általános elszörnyedés és durva szitkok zápora zúdult reá.

– Vallod-e, te istentelen, *törvénytelen* született gyermeked megölését?

– Nem – mondta Anna. – A gyermek *forrólázban halt meg*... A cigányok úgy kerültek hozzám, hogy gyógyítani ígérték. Az ellenkező vallomást csak a kínzással csikarták ki belőlük.

Gúnyos, hitetlenkedő kacagás hangzott fel s tiltakozó kiáltások. A tömeg véres látványosságot szagolt, s dühös volt ha csak árnyéka is fenyegette, hogy elesik tőle.

– Vallod-e végül, hogy a felséges fejedelemasszonyt, *kinek lába kapcája sem lehetsz,* képvarázslattal megrontottad?

– Tagadom – mondta Anna felvillanó szemekkel...”

S megszületik az ítélet:

„– A bíróság egyhangúlag ítélte a halált – nyilvánította a kancellár...”

Anna a börtönben átéli a halálfélelem minden rettenetét. „A boszorkány már talán nem is volt ezen a világon. Káprázat és valóság összekavarodtak félig tébolyult lelkében, s csak a halálfélelem őrült szélvésze rázta testét-lelkét...”

Csakhogy mégis megmenekül. Hogyan? Ezt homályban hagyja Makkai.

„Reggel csak összetört láncokat találtak a börtönben. De a váradi vénasszonyok közül kettő is látta az éjszakai viharban a Sátánt röhögve nyargalni el a kéménye felett. A hátán csimpaszkodó boszorkány csodamód újra kinőtt haja [a hóhér már levágta a kivégzéshez

Anna haját] úgy repült utána, mint a zászló. Az egyik fürtje bele is akadt valami kéménybe, s leontotta azt. A romok alatt egy fiatal katonát kaptak meg holtan, a nyakán fekete haj volt körülcsavarodva, s az ujján ugyanolyan hajból kötött gyűrű.

Minden jó lélek dicsén az Urat!..."

De hát hogyan is szabadult meg Báthory Anna a súlyos büntetés elől? Hiszen közismert, hogy a korabeli Werbőczi-törvények szerint mind gyermeke megöléséért, mind a házasságtörésért halálbüntetéssel kellett volna sújtani őt! Vajon Csomaközy András váradi vicekapitány, ez a Bethlen kegyeitől függő katona miért nem teljesítette urának „boszorkányégető" parancsát?

A méltán felmerülő kérdések közüi az utolsóra válaszolhatunk legkönnyebben. Méghozzá azzal, hogy Bethlen a valóságban nem adott ilyen parancsot Csomaközynek. Ha ugyanis adott volna, akkor késedelem nélkül lángra lobban a máglya Báthory Anna alatt. Bethlen Gábor nem az az uralkodó volt Erdélyben, akinek a parancsával szembe mertek volna szegülni az alattvalók. Még öccse, Bethlen István kormányzó is azt írta egyik levelében, hogy bátyja haragját ugyanúgy rettegi, mint bárki más Erdélyben. Más kérdés, hogy Bethlen vajon miért tanúsított kíméletet az asszony iránt? Szekfű Gyula vélekedése szerint azért halasztódott el a kivégzés, mert a fejedelem Báthory Annától, ettől a „feslett életű" és az „ördögi tudományokban" járatos asszonytól remélte beteg felesége meggyógyítását. Ezzel szemben Komáromy András bizonyos gyöngéd érzelmi szálakat enged sejtetni Bethlen Gábor és Báthory Anna között; eszerint férfiúi vonzalom parancsolt kíméletet a fejedelemnek. (Minden valószínűség szerint Móriczot is ez inspirálta a Bethlent oly sokáig bűvöletében tartó varázsos nőalak megálmodásakor.) Ám ilyen érzelmi kötelékekre nincs konkrét bizonyíték az egykorú adatok között, legfeljebb gyanítani lehet a fejedelem némely dühkitörése mögött a férfiúi féltékenységet. De Bethlen Gábor magánéletére vonatkozólag olyan kevés konkrétumot ismerünk, hogy azok alapján sem bizonyítani, sem kizárni nem lehet egy ilyen vonzalom lehetőségét.

Bethlen engedékenységének okait ezért mindenekelőtt a politika régióiban kell keresnünk. Közismert tény, hogy e harmadik „boszorkányper" idején Bethlen hatalmi pozíciója módfelett megrendült, különösen a királyi Magyarország területén. Buquoi császári tábornagy csapatai a morva határszéltől Kassáig szorították vissza Bethlen katonáit. Ennek hatására a magyarországi nemesség elpártolt Bethlentől, sőt sok korábbi híve maga is fegyverrel fordult ellene. A meghasonlás nem kímélte „Gábor választott magyar király és Erdély felséges fejedelme" közvetlen környezetét sem. Mint ismeretes, Péchy Simon fejedelmi kancellár is börtönbe került többrendbeli árulás gyanújával. Bethlen még az életét sem érezte biztonságban a „sok áruló" nemes között. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy az udvari testőrök zöme még mindig többnyire Báthory-párti volt és a meggyilkolt Báthory Gábor halálának megbosszulására törekedett, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy Bethlen portai janicsárokat kért maga mellé „testőrzők"-nek. „Az felséggel az eget verdeső Fényes Portán" azonban szintén rosszul állt az ügye. A török vezetők minden áron el akarták kerülni, hogy az oszmán birodalom Bethlen védelmében háborúra kényszerüljön a Habsburgokkal és szövetségeseivel. Számolni kellett azzal, hogy amennyiben a magyarországi pártütés átterjed Erdélyre is, elmozdítják őt a fejedelmi trónról és kevésbé nyughatatlan személyt ültetnek oda helyette. A legposszibilisabb ellenjelölt most is Báthory András volt. A baljós portai értesülésekkel egyidőben kapta kézhez Bethlen Rhédey Pál kővári kapitány levelét, aki azt jelentette: a Szilágyságban sok ellensége van a fejedelemnek a nemesek között. Ott tehát, ahol Báthory

Anna és testvére, András sok időt töltött el. Ez a körülmény véleményünk szerint ugyanúgy szerepet játszott Anna 1621-es letartóztatásánál, amiképpen Borsos Tamás tájékoztatása az 1618-as „árestáltatás”-nál.

Volt azonban az asszony harmadik meghurcolásának közvetlen gazdasági oka is: az ecsedi vár és uradalom, valamint a tasnádi uradalom megszerzése a Bethlen-család részére. A várat 1619. október 30-án föladták ugyan Bethlen támadó csapatainak, de annak, valamint a hozzá tartozó hatalmas uradalomnak a tulajdonosa még mindig a két Báthory testvér maradt. Anna letartóztatása és perbe fogása nem pusztán figyelmeztetés volt a „rakoncátlankodó” szilágyi nemeseknek, hanem egyúttal ürügyet szolgáltatott az ecsedi vár és uradalom elkobzásához is. Ecsedet néhány évvel később az ifjú Bethlen István kapta adományba, a tasnádi uradalom pedig az idős Bethlen Istváné lett. Ezek kényszerű átengedésével Anna ismét megmenthette magát a „boszorkányoknak” és „gyermekgyilkosoknak” kijáró máglyahaláltól. Egyúttal engedélyt kapott, hogy öccsével együtt Lengyelországba emigráljon, ahol rokonaik éltek.

Távozásukkal nemcsak egy veszélyes fejedelmi önjelölt hagyta el Erdélyt, de tovatűnt onnan egy „bűbájos boszorkány” is. Nem valamiféle varázslat szabadította ki őt a börtönből – miként Makkai Sándor írta –, és nem is valamiféle szerelmes „kósza kis hadnagy” szöktette ki – amint Móricz Zsigmond elképzelte –, hanem a *Báthory birtokok fogolyszabadító ereje.*

Bethlen Gábortól kisemmizett család csupán Anna unokahúga, az ifjú Rákóczi Györggyel romantikus, „bolond” szerelmi házasságot kötő Báthory Zsófia révén szerezhette vissza elkobzott birtokai egy részét.

Anna és vádlói

Móricz regényének Báthory Annája „magas, karcsú, édes szép nő”, akinek a haja „aranyfürtű”, szeme „nagy kék”. Makkai regényalakja villogó fekete szemű, fekete hajú, szép, de mégis visszataszító nő; igazi „boszorkány”. Azt, hogy a valóságban „milyen volt szőkesége”, vagy „milyen volt szeme színe”, nehéz lenne megmondani. Ha valamelyik kortársi „képíró” megörökítette is arcvonásait, sudár – vagy kevésbé sudár – termetét, a kép elveszett, vagy talán lappang valahol. Az egykorú dokumentumok nem rögzítették, hogy akár csak megközelítően is olyan szép volt-e, mint amilyenné Móricz szeretete vagy Makkai gyűlölete formálta. Ha bátyjához hasonlított, akkor lehetett nagyon szép is, bár ugyanazok a vonások, amelyek a férfit vonzóvá tették, a nő esetében talán nem is mutatkoztak szépnek. Annyi bizonyos csupán, hogy akár szép volt, akár köznapi küllemű, nem a kinézése miatt vált híressé, hanem származása, de még inkább gazdagsága miatt. Ha Báthory István országbíró nem hagy rá nagy vagyont, s nem örököl még többet férje és a gyermektelenül elhunyt bátyja után, minden bizonnyal régen a feledés homályába merül a neve. Még akkor is, ha valóban olyan kikapós, szabados erkölcsű nő lett volna, mint amilyennek Bethlen és követői beállították.

Éppen a marosvásárhelyi periratok tanúsítják, hogy az oly puritánnak tudott Erdélyben – még az általában szigorúbb erkölcsi normákat követő városokban is – mennyi „huncutságot” követtek el a polgárasszonyok! Ezek a nők számos vallomás tanúsága szerint ma is imponálóan bátornak tűnő elveket vallottak és követtek a nőnek az örömszerző szerelmi élethez való jogáról. Az egyik kihallgatott férfi például elmondja, hogy a vele szeretkező férjes asszony nem engedte neki, hogy megszakítsa a nemi aktust akkor sem, amikor meglátták őket, hanem a szó szoros értelmében fogva tartotta őt mindaddig, amíg csak ki nem elégítette. A vallomások szerint nem egy olyan eset is előfordult, hogy tisztes polgárasszonyok egyszerre több férfival szeretkeztek, amiből nem csináltak égbekiáltó ügyet! A szüzesség megőrzése sok esetben csupán értéknövelő tényező volt, nem pedig erkölcsi felfogás eredménye. Tisztes polgárok asszonytársaságban azzal dicsekedtek, hogy „szeretőjük öle bizony sokkal édesebb” a feleségükénél, és szégyenkezés nélkül taglalták előttük szeretőjük szexuális teljesítőképességét. Mindez arra int bennünket, hogy felülvizsgáljuk mindazokat a hiedelmeket, amelyek szigorú erkölcsi életet tételeznek fel a 17. századi Magyarországon vagy Erdélyben. Még a vérrokonok közötti szexuális kapcsolatokat is sokszor „nagyvonalúan” kezelték, jóllehet – mint már jeleztük – a legsúlyosabban büntetendő cselekmények közé tartozott.

Azt is helytelen lenne feltételeznünk, hogy csupán az alsóbb néposztályok között terjedtek el ilyen szabadosságok! Cserei Mihály említi például a 17. század második felében élt, előkelő, gazdag Bánffi Dénesről, hogy az „nagy nyájas ember lévén”, a szép asszonyokhoz nyilvános mulatságokon is „minden szemérem nélkül” hozzájuk „kapdosott”, vagyis intim helyeken fogdosta őket. S ha elolvassuk Kemény János, vagy Don Diego de Estrada írásaiban, hogy milyen erkölcsi „szabadosságokat” nézett el Bethlen Gábor második feleségénél, Brandenburgi Katalinnál, akkor egészen más színben tűnnek föl a Báthory Annával kapcsolatos dolgok, még akkor is, ha netán igazak lennének azok a vádak, amelyeket állítólagos házasságtöréseiről terjesztettek.

Érdekes megjegyezni, hogy a jóformán minden korabeli pletykát följegyző Szepsi Laczkó Máté, vagy a számos apróságra kitérő és Báthory Annát személyesen ismerő Nagy

Szabó Ferenc, de még a Báhory Gábort szidalmazó Borsos Tamás sem tudott az asszony erkölcstelenségeiről. Ezek szerint, ha *esetleg* félre is lépett, azt nem tekintették botrányosnak, kirívónak, hanem a kor általános erkölcsi szokásrendjébe sorolták. Ha figyelmen kívül hagyjuk az 1621-ben kínvallatással kicsikart vallomásokat az asszony „bujaságáról" és „fajtalankodásáról", akkor tulajdonképpen egyetlen „felháborodott" vádló marad a porondon: maga Bethlen Gábor. És ő is csak akkor, amikor valamit el akar venni az asszonytól! Amint megkapta azt a birtokot, azokat az ékszereket és egyéb értéktárgyakat, amiket akart, azonnal feledés borult Báthory Anna állítólagos „cégéres bűneire", s következett a „nagylelkű megbocsátás".

Rendkívül sajátos, hogy miért nem figyeltek fel erre a különös jelenségre azok a történetírók, akik századokon át terjesztették Bethlen vádjait Báthory Anna „vérfertőző fajtalankodásairól". Nézetünk szerint elsőrendű felelősség terheli ezen a téren Komáromy András, aki, tudós kutató létére, tudományos igényű tanulmányban „szentesítette" ezeket a megalapozatlan, pletykaszintű vádaskodásokat, fantáziadús történetekkel egészítve ki az ugyancsak tátongó hézagokat, kendőzve a bethleni vádak kirívó ellentmondásait. Úgy tűnik, hogy az idealizált, szoborrá merevített Bethlen Gáborról nem akarta – vagy nem merte – feltételezni, hogy az általa írottak ellentmondanak a tényeknek!

Erdélyi hölgyek a 17. században. A háttérben Kolozsvár látképe

Érdekes, hogy a Bethlent ugyancsak nagyra értékelő Móricz Zsigmond – noha sokat átvett Komáromy tanulmányából – mégsem volt hajlandó elfogadni azt, hogy a Báthory Anna ellen folytatott perek Bethlen „boszorkányhitének" termékei voltak. Móricz az 1614-es tanúvallomások ismeretében is kétségbe vonta a vádak megalapozottságát, és azokat hősével is „Isten nélkül való marhaságoknak" láttatta. Odáig elment, hogy „bűnösnek" mondatta magát hősével a Báthory Anna és a másik két Báthory-nőrokon ellen indított perben! Az ő hősnője inkább áldozat: öröklött „forró vérének" az áldozata, aki szépségével, asszonyi vonzerejével nemcsak elbűvöli, de nagy történelmi tettekre is sarkallja a férfit. Azt a Bethlen Gábort, aki Móricznál történelemformáló hős létére is esendő, félrelépésre hajló ember. Móricz voltaképp nem is vádlója, inkább a történetírók vádjait magyarázó védője Annának. Széles körű és alapos korismerete, egészséges ösztöne és regényírói tehetsége óvja őt attól, hogy sarkalatos tévedéseket kövessen el a két Báthory – Gábor és Anna – alakjának ábrázolásánál.

A fejedelem boszorkánypereknek álcázott birtokszerző, „fiskálispereit" – ha nem is menti, de – magyarázza a történelmi kényszer. *Báthory Gábor megbuktatása – sőt fizikai megsemmisítése – nélkül, továbbá a Báthory-birtokok megszerzése híján Bethlen nem válhatott volna azzá, akivé vált a magyar históriában!* S noha tudatosan követte a machiavellista uralkodói elveket, Szekfű Gyula megállapítja róla sok vihart kavart biográfiájában: „...még nem egészen tanult bele az államfő szenvtelenségébe, emberi érzéseit nem mindig tudja elnyomni". Úgy tűnik, sohasem szabadult némi lelkifurdalástól amiatt, amit a Báthoryak ellen elkövetett. Erre utal Báthory Gábor 1628-as ünnepélyes temetése is, amelyet a meggyilkolt elől szellemének kiengesztelésére rendeztetett meg az égi bíró színe elé készülő Bethlen – „illendőbb solemnitással [ünnepélyességgel]". Báthory Annának is háromszor megkegyelmezett, noha hatalmában állt volna megöletni. S miután 1621-ben az asszony birtokainak utolsó jelentős részét is megszerezte, nem hurcolta meg őt többé. Makkai Sándor – különösen regényírói minőségében – kérlelhetetlenebb volt Bethlennél. Ő mindenfajta kényszerítő körülmény híján is valóságos szörnyeteget formált Annából: a *„bűnös és terhelt Báthoryak"* panoptikumának elrettentő és elítélendő viaszfiguráját. Móricz Zsigmond a „Tündérkert"-ben így jellemezted Bethlennel a fejedelmi házassági ajánlat elől a börtönből „egy kis kósza hadnaggyal" megszökő asszonyt: „Ez csak egy Báthory Anna, akit az Isten félig eresztett ki a műhelyéből; remekelni akart s beleunt... Nem adott szívet az írott képbe." Szívtelen teremtés volt-e a valóságban is az egykoron élt Báthory Anna? Ugyan, ma már ki mondhatná meg! Amiként az is titok marad, van-e bármi valóságalapja a kicsapongó életmódjáról terjesztett híreszteléseknek. „Nem zörög a haraszt..." – tartja a régi közmondás, s ugyanezt mondta jelen sorok írójának Báthory Anna pereivel kapcsolatban egy igen jeles történészünk. Ám az is igaz, hogy azt a bizonyos harasztot lehet tudatosan is zörgetni. Minden szél nélkül, ha akad eléggé ügyes és kitartó „zörgető", pontosabban: hírköltő. Bethlen Gábor pedig tagadhatatlanul ilyen személyiség volt a Báthoryak „rosszhírűségével" kapcsolatban.

Sem korábban, sem most nem tekintettük feladatunknak, hogy Báthory Anna hálóházának titkait fürkésszük. A terhére rótt „bűnök" vizsgálatánál csupán egyetlen elvi szempont vezérelt bennünket: bebizonyosodott-e egyértelműen az asszony bűnössége az ellene emelt vádakban? S erre a kérdésre bátran felelhetünk határozott, egyértelmű *nemmel. Báthory Anna bűnösségét nem bizonyították be hitelt érdemlően sem a vérfertőző paráználkodás, sem a gyermekgyilkosság, sem botrányos erkölcsi kicsapongások*

elkövetésében. „Boszorkánynak" pedig még maga Bethlen sem tekintette őt, ami az 1618-as perben egyértelműen bizonyítható.

Adatmorzsák Báthory Anna további életéhez

Komáromy András tanulmánya 1636-tal zárja az asszony életét, amikor az nincstelen, beteg kérelmezőként jelenik meg Eszterházy Miklós nádor udvarában. Móricz a regényben megjósoltatja ezt a sorsot Bethlen Gáborral az asszonynak, Makkai Sándor pedig meg is jeleníti az „Ördögszekér"-ben az elzüllött, nyomorult Annát. E sorok írója az erdélyi boszorkányperekről írott munkájában szintén ezzel az 1636-os jelenettel zárta az asszony élettörténetét. Az azóta eltelt idő alatt azonban újabb adatok kerültek elő, amelyek nyomán valamicskével többet tudunk ennek a hányatott sorsú asszonynak a további életéről is. Igaz, ezek az adatok is rejtenek magukban homályos momentumokat, de a további kutatások elősegítése végett talán mégis érdemes előtárni azokat.

Így mindenekelőtt azt a hat tanúvallomási jegyzőkönyvet, amelyet a publikálás szerint 1640. április 25-én vettek fel Marosvásárhelyt. Az iratcsomó ezt a gyűjtőcímet viseli: „A fogoly Bátori Anna bizonyítása maga képében az tiszt uraim ellen." Az elsőnek vallomást tevő Mészáros Fekete Jánosné szavaiból az derül ki, hogy hat esztendővel korábbi, tehát *1634-es eseményekre* vonatkoznak a tanúságtételek. Ekkor történt – vallja Mészáros Feketéné –, hogy *„ez az fogoly Bátori Anna* egy úton jött velünk, de ő más szekéren volt. Láttam azt, hogy beteg volt, nyegett az szekérúton, s mondták hogy beteg, de én nem tudom mi nyavalyája volt. Azonkívül is, *én semmi rossz hírt-nevet nem hallottam hozzá."* A következő tanútól, Farkas Pálné, Kata asszonytól megtudhatjuk, hogy Báthory Anna Marosvásárhelyt Nagy Szabó Ferenc uram házában lakott. (Érdekes megjegyezni, hogy a sok apróságot is feljegyző Nagy Szabó Ferenc memoriáléjában nincs említés erről az eseményről.) Farkas Pálné elmondja még, hogy Báthory Annának valamiféle női betegsége volt, amit úgy nevezett meg: *„Boldogasszony árja."* Anna gyógyfürdőbe készült kúrálni magát, ahová el is ment, *„de hogy nehezes* [terhes] *lett volna, azt én nem láttam s nem is mondom"*. Fülöp Pálné, Anna asszony szintén azt vallotta, hogy amikor hat esztendővel korábban Kolozsvárra ment Báthory Annával, az betegen feküdt a szekéren, „igen nyomorultul volt, mert az Boldogasszony árja vala rajta", de nem volt terhes. Ő ugyan már jóval korábban – 1631-ben – is ismerte Annát, „eleget ettem-ittam vele, de *soha én semmi gonoszságot nem láttam hozzá, s azután sem hallottam"*. Hajdú Lászlóné Kecskeméti Kata asszony arról számolt be, hogy 1634-ben Báthory Anna Váradon az ő férjes leányánál volt megszállva és „ott bizony *igen böcsületesen viselte magát. Soha semmi gonoszát hozzá nem hallottam."* Ugyanezeket mondta el Hajdú László kocsis, valamint Csizmadia Miklósné, Suska asszony is, megemlítve, hogy Báthory Annának „dagadoztak a lábai".

Amennyiben pontos a kiadott jegyzőkönyv-csomó dátumozása, akkor ebből az hámozható ki, hogy Báthory Anna Bethlen Gábor halála után visszatért Lengyelországból Erdélybe. Nyilvánvalóan abban a reményben, hogy a fejedelem halála után igazságot szolgáltatnak neki és visszakapja a birtokait, legalábbis részben. Azok azonban a Bethlen család tulajdonában voltak, amely I. Rákóczi György fejedelemsége idején is volt még olyan hatalmas, hogy Anna nem boldogult ellenük. Ekkor Marosvásárhelyről Kolozsvárra, majd onnan Váradra ment. Ezután bukkant fel a törődött, beteges asszony alakja Eszterházy Miklós nádor kismartoni udvarában 1636 januárjában. Komáromy

megfogalmazása szerint: „Nem volt hajléka, betevő falatja. Rokonai megtagadták, idegen emberek könyörületességére szorult." A nádor valóban megkönyörült rajta. A felső-magyarországi Helmecen egy kúriát és néhány darab földet, szőlőt és nyolc jobbágyot rendelt az asszony tartására. Az utasítás végrehajtásával regéci tiszttartóját bízta meg. A rendelkezésre ezeket a sorokat írta: *„Csuda e világ sora! Ennek az öregatyja egy volt az lengyelországi István királlyal s maga viszont az erdélyi fejedelemmel, s ím most csaknem koldus, nyavalyás is. Hadd ne búdossék így alá s fel, hiszen nem él özönig."* Eszterházy Miklós annak idején, a Bocskai-szabadságharc mámoros-győzelmes napjaiban a felkelő fejedelem udvarában Illésházy István szegény rokonaként minden bizonnyal nem kis irigységgel tekintett a fényben és gazdagságban tündöklő, fejedelmi utódnak kiszemelt Báthory Gáborra! Bármilyen nagyra hivatottság és önbizalom élt is benne, arra aligha gondolt, hogy a „tündérkirályfi" testvérhúga három évtized múltán az ő kegyeitől várja majd a mindennapi betevő falatot.

Eszterházy kegye meglehetősen szűkös életkörülményeket biztosított a többhöz szokott asszonynak, aki ekkor még csupán 42 éves volt. Anna minden bizonnyal emiatt vonta vissza 1637-ben azon egyezség érvényét, amelyet korábban Bánffi Dénes özvegyeként féltestvére özvegyével, Zakreska Annával kötött Kárásztelek birtokára vonatkozólag. Ez a lépés viszályba keverhette rokonaival, és talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük, hogy ennek eredménye lehetett 1640-es árestáltatása Marosvásárhelyt. A vád – szinte kísértetiesen – ismét a régi volt: erkölcstelen életmód, magzatelhajtás, amiket az asszony korábban követett volna el. E vádak megalapozatlanságát kellett alátámasztaniuk a Báthory Anna kérésére kihallgatott tanúknak. Mi lett a bizonyítási eljárás vége – ma még nem ismerjük. Az „árestáltatás" az utolsó, eddig ismertté vált adat e hányatott sorsú asszony életéről. Tudjuk, hogy fia, Jósika Gábor tekintélyes nemesként élt Erdélyben. 1639 májusában például az országgyűlés végzésben szólította fel őt, hogy „az ország constitutioja s törvénye szerint dependáljon mindenekben az vármegyétől, éljen az vármegye ususával és törvényével". Tudjuk, hogy 1646-ban tagja volt annak a kíséretnek, amellyel Radzwill litván herceg Váradra vonult. Fia – vagy talán unokája –, szintén Gábor, 1687-ben I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem követe volt a Portánál.

Báthory Anna halálának idejét, helyét és körülményeit ma még nem ismerjük. Talán újabb adatok kerülnek napfényre, és akkor majd elénk tárul, hogyan fejezte be földi létét az az asszony, akit életében ugyancsak kemény megpróbáltatások sújtottak, s aki halála után híres – vagy inkább hírhedt – regényhősnőként maradt meg az utókor emlékezetében.

Epilógus

„Gyakran hallottam művészektől, hogy nem ajánlatos olyan tárgyba fogni, amelyre nézve az emberek már pártokra szakadtak – írja Ranke, a nagy német történész –, mert vagy az egyik, vagy a másik bizonyára megsértődik: *a történész azonban nem zárkózhat el ez elől, hiszen ez az ő legigazabb feladata."* Tovább folytatva e gondolatsort, hozzáfűzhetjük, a történésznek éppen hogy *ezt* kell tennie! Annak ellenére, hogy jól tudja, az olvasók tekintélyes részét semmiféle bizonyíték sem győzi meg nézőpontjának, ítéletének téves voltáról. Részben azért nem, mert az emberek általában jobban ragaszkodnak a nemzedékeken át öröklődő nézetekhez, mint az újakhoz. Másfelől, aki eleve nem hajlandó megváltoztatni álláspontját, az süketté válik bármily meggyőző érvekkel szemben is, hiszen azok számára idegenek, ellenszenvesek. A megszokottól, a beidegződött nézetektől csakis az képes szabadulni, akinek alaptermészete nyitott, és nem zárkózik el eleve az új, a régitől eltérő elfogadásától.

A négy „rossz hírű" Báthory személyével és tetteivel foglalkozva igyekeztünk rámutatni azokra a forrásokra, amelyek a tudományos munkákat és a művészeti alkotásokat, ezeken keresztül pedig a széles közvéleményt döntő módon befolyásolták a negatív ítéletek megszületésében és továbbélésében. Többnyire jelentős történelmi személyiségek és jó tollú követőik koholták és terjesztették e négy Báthory alakját körülvevő, kellően meg nem alapozott, méltánytalan vádakat. Sőt nemritkán minden tényalapot nélkülöző rágalmakat is! A rágalmazók súlya vagy történeti presztízse gyakran elfedte a bizonyítás hézagait vagy éppen hiányait. A megvádoltak vagy megrágalmazottak pedig az esetek többségében nem védekezhettek a terhükre rótt vádak ellen. Kényszerű hallgatásuk alkalmasnak tűnt – főként az utókor közvéleménye előtt – bűnösségük megerősítésére. E hallgatás történelmi okait és körülményeit kívántuk többek között feltárni, attól a szándéktól vezérelve, hogy mindazokat közelebb vihessük az igazság megismeréséhez, akik nem zárkóznak el az ellenérvek, a bizonyítékok elől.

Amint már a bevezetőben is hangsúlyoztuk, korántsem tartjuk magunkat tévedhetetlennek, és írásunk érvelését hézagmentesnek. Az ismereti hiányosságokon, vagy a szerző meggyőzőképességének korlátain túl hibalehetőségeket rejt magában az a körülmény, hogy számos egykorú bizonyíték megsemmisült, vagy jelenleg még lappang valamelyik feltáratlan levéltári állag mélyén, esetleg régi könyvek táblájába kötve. Hiszen még a régen kiadott források között is akadnak olyanok, amelyek egy évszázadon át elkerülték a témával foglalkozó, vagy azt valamilyen formában érintő történészek, történelmi regényírók figyelmét.

A négy „rossz hírű" Báthoryt e sorok írója nem tekinti hibátlan személyeknek. Lehetséges, hogy a változás korába lépett Erzsébet esetleg az általános szokásnormákat meghaladó szigorúsággal büntette belső cselédeit, sőt még örömet is talált kínzásukban. Amint az sem kizárható, hogy a különben rendkívül sokoldalúan művelt Zsigmond fejedelem hideg kegyetlenséggel döntött politikai ellenfelei haláláról, s talán még érzéki örömet is okozott neki a kivégzések látványa. S vajon ki állíthatná felelősséggel, hogy a nem kedvelt, „nagy kövér" feleségétől távol élő ifjú Gábor fejedelem nem hajtott fel olyan szoknyákat is, amelyeket viselőik nem ilyen közvetlen céllal libbentettek meg a keménykötésű, életerőtől duzzadó ifjú előtt. Azt sem lehetne felelősséggel állítani, hogy a „hitvesi kart" különböző okokból gyakran nélkülöző Anna sohasem nyitotta meg hálóháza

ajtaját egy-egy vigasztalásra kész férfiú előtt. Történészként bizony meglehetősen sok meglepő esettel találkoztunk már a korabeli magyar társadalom „közerkölcseit és magánbűneit" illetően. Az egykorú bírósági akták mellett nem egy magánlevél vagy költemény tanúsítja, hogy ebben a puritánnak vélt korban az erkölcsi kicsapongásoknak és a szexuális aberrációknak olyan széles skálája volt mindennapos, hogy az néha már meghökkentő.

Acsády Ignác, a jeles történész írja a török kori Magyarország viszonyait taglaló múlt századi híres művében: *„A régi világ erkölcsei a szerelem és kihágásai terén semmivel sem voltak jobbak, sőt határozottan visszataszítóbbak a maiaknál."* – Majd így folytatja: – A társadalmi viszonyok „regényes szerelmi kalandok szövésének kevésbé kedveztek ugyan, de annál több alkalmat kínáltak az érzéki vágyak durvább kielégítésére, s pillanatnyi viszonyokra, melyekben csak a vér mámora, s nem a szerelem szerepel". S ha mindehhez még hozzátesszük, hogy egy hétköznapi bírósági vizsgálat és nyilvános ítéletvégrehajtás is kimerítette a legkegyetlenebb szadizmus mai ismérveit, akkor joggal elmondhatjuk, hogy e hajdankor emberének erkölcsi felfogása és érzelmi élete igen jelentősen különbözött a ma emberéétől ilyen vonatkozásokban is. Az az ugyancsak korlátozatlan hatalom, amelyet nemcsak az erdélyi fejedelmek, de a tekintélyes oligarchák is gyakoroltak, szinte magától értetődővé tette olyan dolgok megtörténtét, vagy legalábbis lehetőségét, amilyenekkel a „rossz hírű" Báthoryakat megvádolták.

A súlyos vádak többségének helytállóságát azonban elfogadhatóan, megnyugtató módon *sohasem bizonyították! A* vádakban szereplő cselekmények különben nem tekinthetők egyedi, sőt még speciálisan magyar jelenségeknek sem, hanem e változásokban és háborúkban bővelkedő évszázad *általános* kísérőjelenségeinek. E körülmények miatt nem is szolgálhatnak elfogadható alapul ahhoz, hogy ezek nyomán joggal tekintsük a négy Báthoryt „rossz hírűeknek". Olyanoknak, akikből már-már az egész magyarságra kedvezőtlen fényt vető „szörnyalakok panoptikumát" rendezte be a főként magyar forrásokra támaszkodó, szenzációéhes nyugati irodalom és művészet. E sorok írója az eddig előkerült források nyomán hajlik annak egyértelmű kimondására, hogy e négy „rossz hírű" Báthory *nem volt bűnös azokban a vádakban, amiket fölróttak nekik.* Amiért mai gondolkodással elmarasztalhatók, azok olyan cselekmények, amelyek *általános* jelenségei voltak a kornak, amelyben éltek.

Mikszáth Kálmán írja híres munkájában, az „Új Zrínyiász"-ban: „A magyar ember szereti keresni az igazságot. De nem szereti megtalálni. És ha mégis megtalálja, mindjárt beleun: ejnye de kellemetlen pofája van." Vajon érvényes ez a múlt század legvégén írt megállapítás a ma emberére is? E sorok szerzője meri remélni, hogy nem. Ebben a reménységében erősítik azok a kedvező jelenségek, amelyekkel a 17. századi magyar történelmünk iránt érdeklődők korábbi, igazságkereső írásait fogadták. Ezek a momentumok arra utalnak: nő a társadalmi igény az iránt, hogy torzítások és kendőzések nélkül álljon előttünk régmúltunk igaz története.